

СЕМБЕН
УСМОН

ГАРМСЕЛ

Роман

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1982

Русчадан
ЖЎРАХОН НАСРИДДИНОВА
таржимаси

© Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982 й.,
(Тарж).

Икки оғиз сўз

Мен африкача роман назарияси билан шуғулланмоқчи эмасман. Аммо ҳар ҳолда биламанки, бир вақтлар яна шу Африкада, қайсики, ҳозирга қадар классик, грио, халқ бахшилари атамаси билан ўз уруғлари ёки қишлоқларида номдор бўлган, уларни жунбишга келтирган воқеаларни шарҳлаб берувчи донғил кишиларини назарда тутмоқдаман.

Ёзувчилик меҳнати тўғрисидаги тасаввурим ҳам ана шуларнинг ибратли сабоқларига асосланган — мен имкон борича воқелик билан халқ ҳаётини яқинлаштиришга ҳаракат қиламан.

Менинг романимда тилга олинган воқеалар Африканинг француз тили ҳукмрон бўлган бирон-бир муайян давлатида содир бўлмайди. Очиғини айтганда, ҳар биридан айрича фактларни, жамият ҳаётининг айрича воқеаларини олганман. Ҳар ким бу китобда ўз шахсини, ўз турмушини ҳаминқадар кўрса, демак, мен ўз мақсадимга етган бўламан.

1958 йил 28 сентябрда бўлиб ўтган референдум¹ менга роман ғоясини айтиб берди.

Мен ўша пайтда Федерб² замонидан то ҳозирги кунга қадар бир сенегал онласининг аср бўйи давом этган тарихини ўз ичига олган «Домбай» романи устида ишлаётган эдим. Бироқ шу кундаги ҳаёт воқеалари мени ўшал мозийдан қайтишга мажбур қилди. Мазкур роман устида иш бошлашим биланоқ унинг қаҳрамонлари, бошқа асарларимдаги персонажлардан фарқли ўлароқ, ўз характерларини ўзлари баён қила бошлашди, менинг назоратимга қарши бош кўтариб, Африканинг турли мамлакатлари учун муштарак бўлган масалаларга мувофиқ келадиган ўзларининг қудратларига яраша кенглик талаб қилдилар.

Езишим керак бўлган воқеаларни яхшироқ тушуниб етиш ниятида мен олти ой давомида Африка қитъаси бўйлаб кездим. Гоҳ туя миндим, гоҳ қайиқда суздим. Пароходлар ва машиналарда саёҳат қилдим. Баъзи жойларда эса пиёда юришга тўғри келди. Ўқувчиларни олдиндан огоҳлантириб қўймоқчиман — мен тарихий асар ҳам, хроника ҳам ёзаётганим йўқ. Китоб саҳифаларида пайдо бўлувчи шахслар — эркаклар, хотинлар, болалар — ижод жараёни пайтида вужудга келди, мен тўқимоқчи бўлган воқеалардан яралди. «Мен қаҳрамонларни яхши кўрмайман, улар

¹ Референдум пайтида Франция аҳолисига ва унинг денгиз ортидагиларга де Голл ҳукумати томонидан ишлаб чиқилган янги Конституцияни қабул қилиш тўғрисида берилган саволга биргина сўз билан «ҳа» ёки «йўқ» деб жавоб бериш таклиф қилинган. Янги Конституция аслида денгиз ортидагилар учун француз мустамлака истибдодининг давом этиши эди. Франция қарамоғидаги кўпчилик мамлакатларнинг аҳолиси Франция мустамлака машинасининг тазйиқи остида мана шу конституцияни ёқлаб овоз беришди.

² Федерб (1818 — 1889) — Сенегалнинг каттагина қисми устидан француз ҳукмдорлигини ўрнатган француз генерали.

ҳали ёш вақтидаёқ ўлиб кетишади»— қабиладагилар улар хусусида эмас. Менинг қаҳрамонларим мен учун бутун камчиликлари, интилишлари, хоҳишлари, келажак тўғрисидаги орзу-ҳаваслари билан жужуқлардай ардоқли.

Мен бу асар учун бутун масъулиятни ўз зиммамга оламан.

Сўзимнинг охирида Фарбий ва Экваториаль Африка бўйлаб қилган саёҳат чоғимда менга ёрдам кўрсатган барча ўртоқларга чексиз миннатдорчилик изҳор этаман.

С. У.

МУҚАДДИМА

Овчи

Сурункасига бир неча ой тиним билмай ёмғир ёрди. Шу билан бирга ерга ҳосилдорлик қайтди. Табиат шу қадар жонландики, ҳадемай бир парча очиқ ер ҳам қолмади. Ҳаммаёқ апил-тапил яшил либосга бурканиб ясанишга шошилди. Ҳавога кишини сархуш қилувчи муаттар бўй таралди. Дала-қир, тўқайзор ва ўрмонлар — ҳамма-ҳаммаси айқаш-уйқаш бўлиб поёнсиз бир уйғунлик касб этди. Дов-дарахтлар ҳам қиш уйқусидан уйғониб, баҳор ёзган сепни томоша қила бошлади. Бутун атроф ям-яшил тусга кирди.

Қишлоқ аҳли яна қўлларига кетмон олди. Тариқ, маккажўҳори, ерёнгоқ сингари экин-тикинларнинг тор ариқлари бўйлаб чопиқ бошланди. Аммо водий ўтўланлари бояги-бояги қўл урилмаган ҳолда қолди. Улар олисдан яшил денгизга ўхшарди. Ҳатто осмон ҳам мовий-зумрад рангда эди.

Дарахт учларида ҳафиф қуёш нурлари жилоланди. Яшил само гумбази остига себаргалар, нав-ниҳоллар, анвойи гуллар, ғўдра бошоқлардан бунёд бўлган, гуногун гилам ёзилди. Қапалак ва боларилар қурғоқчилик фаслининг кулранг либосини ташлаб, найкамалакдай товланган чиройли либосларини янгитдан кийиб олишди. Куннинг ҳузурбахш зиёсидан ҳамманинг баҳри-дили очилган эди.

Туш чоғи. Тиқ этган садо йўқ. Ҳаёт нафаси таққа

тўхтаб қолганга ўшарди. Дарахтларнинг баланд учлари, сершоҳ буталар ҳам қилт этмайди. Сўқмоқларда ҳам ҳеч зоғ йўқ.

Дигбе дам оларди. У барглари ажиб бир жимжимадор шаклидаги пак-пакана баобаб дарахти остига, ёмғир худди силлиқ косадай қилиб қўйган жойга ўрнашиб олган эди. Бу жой дарахтнинг эгрилашган тийрини акс эттирарди. Дигбе ярим яланғоч эди. У орқаси билан дарахтга суянганича, қаршисида ясов тортган тўқайзорни кузатарди. Бу ер унинг қурғоқчилик мавсумидаги соқчилик пости. Унинг чап томонида ёй ва садоқ. Дигбе бағоят безовта эди. У ўй сурарди.

Мана бир йилдирки, Антуан билан Реми унинг изига тушишган. Бу ерда у ёмғирсиз маҳалларда улардан яшириниб юрган. Энди бўлса ҳаммаёқ яна ям-яшил тусга кирди. У ўз даврида бир неча марта одамларни «жазолаган» — тўғриси айтса, нима учун эканини ўзи аниқ эслолмайди. Улар яздонларни ҳақорат қилишган, овчиларнинг муқаддас қонун-қоидаларини бузгани туфайли раббанонинг хоҳиши билан Дигбе ана ўша муртадларни жазолаган. Бу жиноят эмас эди, шунинг учун ҳам ўшанда уни ҳеч нарса парвойига келмаган эди.

Ҳозир ана шундай ҳукмлардан бирини яна ижро этиш вазифаси унинг олдида кўндаланг бўлиб турипти. У ўз қўли билан Бита Иен ва овчилар маъбудига қилинган ҳақорат учун ўч олиши керак. Аммо у ҳеч қачон Оқ танли одамни нишонга олиб отган эмас эди. Бир кунмас бир кун улардан бирортасини саранжомлаш унинг хаёлига ҳам келмаган эди. Унинг юраги дук-дук урар, шундай тез ва қаттиқ дукиллаб урар эдики, бамисоли жазавали рақс ўйинлари авжга чиққан маҳалдаги тамтамдан қолишмас эди. Қийиқ кўзлари қонталашди, ғижинди, ҳар икки юзида учтадан анъанавий тиртиқ бўлиб улар таранг тортилди.

Дигбе қовоғини солди, бурун катаклари керилди. У бор вужуди билан ваҳм ҳукмронлигида эди. Оқ танлини гумдон қилсинми? Бу иши ёвуз кучларга нисбатан қаттиққўллик бўлмасмикин? Мана шу «ҳа» ва «йўқ» пайтида овга рухсат берилди. Нима учун тангрилар унга мадад бермаслиги керак? Дигбе тангрилардан ўзи учун раҳм-шафқат тилайди. Негаки, у ўз зиммасига юклатилган топшириқни бажармасдан туриб уйига қайтиб боролмайди-да, ахир. У ўз қатъиятсизлиги олдида лол қолди. Кўзларида қўрқув аломатлари зоҳир бўлди.

Дигбе елкасида илиқ бир нарсанинг сирғалганини сездди. У секин сирғаларди. У илон бўлса керак деб ўйлади ва аста қўлини узатди — йўқ, илон эмас, тер экан. Қўли ҳўл бўлди. Мундоқ ўзига назар ташлади: аъзойи бадани қора терга ботган эди. У ўйчан ва ташвишманд ҳолда тебраниб қўйди, аммо жойидан қимир этмади. Дигбе ҳукми ижро этиши кераклигини биларди: Антуан ва Ремини жазолаши керак. Реми тўғрисидаги ўйлар уни ташвишга солмасди. Аммо Антуан! Антуан — оқ танли. Кейин нима бўлишини у дил-дилидан билишни истарди.

У чўкка тушиб қўллари билан тиззаларини қучоқлаб олди. Мушакдор елкалари думалоқ шаклга кирди. Мана шундай ҳолатда у ўзини худди кечаси гулхан ёнида яхшигина тобланаётгандай ҳис этарди. Дигбе маҳаллий овчилар орасида отнинг қашқаси эди. У ўз кучи ва довураклигига ишонганича фақат ов билан яшарди. Унинг асаблари ва мускуллари байни чархланган, филоф билмас тиг янглиғ ишончли эди. У бошини юқори кўтариб олис уфқларга назар ташлади.

Кун кечга томон оғиб борарди. Дигбе бошини мағрур тутган ҳолда юксаклик сари кўтарилиб борди. Унинг алп қоматини ингичка тасма белбоғ сиқиб турар, келбатидан абжирлик ва куч-қувват ёғилиб ту-

рарди. Узун оёқлари гўё тез юриш учун яратилганга ўхшарди. Нигоҳи эса тетик ва эҳтиёткор, худди пода серкаси янглиғ. У садоқни елкасига илиб, ёйни қўлига олди. У Антуан лендровери¹ ўтиб кетган томонга йўл олди. Тўқайзордан минг бир хил товушлар садоси эшитилар, тўтилар, қумрилар тиним билмай сайрашарди, қизилиштонлар тақиллатишни қўймасди.

Дигбе Антуаннинг изини кечга яқин, ҳайвонлар сув ичишга келадиган пайтда топди: эзғиланган япроқ ва ўт-ўланлар оқ танлининг қаердан ўтганлигини рўйи рост кўрсатиб турарди. Овчи бир четдан юриб Антуанга етиб олиб, унга рўбарў чиқмоқчи бўлди. У оқ танлини иситмаланган одамдек титраб-қақшаб кутиб турди. Аввал юз этлари жимирлаб учди, кейин эса, худди тоғ кўчкиси остида қолаётгандай лаб-даханлари шақиллай бошлади, юз-кўзлари жиққа терга ботди.

Шохлар орасидан мўралаб, у, дарахтлар ортида юрган оқ танлини кўрди. Унинг эғнида мошранг кўйлак, олди очиқ, қўлида милтиқ, атроф-теваракка олазарак қараб тўхтаб-тўхтаб тин олар ва гоҳ энгашиб, гоҳ гоз туриб яна олға томон юрарди. Антуан Фор яқинлашган сарп ҳаяжон Дигбени кучлироқ босарди. У ҳамон иккиланарди — ўрмонзордаги одамнинг оқ бадани унинг ихтиёрини сеҳрлаб қўйган эди.

Дигбе елкаси билан хиёл силкнииб, садоқни ерга қўйди; овчи ёйни ўнг қўлига олиб, ингичка қилиб йўнилган ва учига тигча ўрнатилган ёй ўқини олди. Ёй ўқининг учи заҳарланган эди.

Ўқ тигчани чиқариб олиб, унинг чархланган қорамтир учини кўздан кечирди. Юраги янада қаттиқроқ дукиллай бошлади. Унинг уришини ҳатто Дигбенинг ўзи ҳам эшитди.

Антуан Фор ундан икки юз метрча нарида эди.

¹ Автомо биль — вездеходнинг бир тури.

Антуан Фор билан Реми Согло овчи Дигбе ортидан муттасил уч кун қувлашди. Мана улар бугун ҳам бутун кунини машинада ўтказишди. Дарё соҳилига келиб тўхташди. Олисда оч-яшил майсазор ва бахмалранг замбуруғлар билан қопланган, унча катта бўлмаган тоғ силсиласи осмон этагини баайни тишли лента янглиғ кесиб кўрсатар эди. Водий узра ажабтовур из солиб дарё буралиб оқарди. Унинг соҳиллари бўйлаб ғовлаб ўсган ўт-ўланлар серноз жувон каби сув ойнасида кўринган ўз аксига маҳлиё эди. Дарахтларнинг эгилувчан қуйи шоҳларига тирмашган қувноқ маймунлар сув ичиб, ўз чанқоқларини босар эдилар.

— Яна биз аҳмоқлигимизча қолдик, — деди Антуан Фор ўзининг ҳам ёрдамчиси, ҳам шофёрига юзланиб. У қуролини тиззалари орасига олиб машинада ўтирарди. Иккаласи ҳам ўрмон пастқамликларини, буталар орасини, дарахтлар панасини синчковлик билан назар-эътибордан ўтказар эди. Улар ҳамма жойни қадам-бақадам тинтиб чиқишди.

Лендровер ўнқир-чўнқирлардан оҳиста сакраб ўтиб олдинга силжирди. Деярли йўл йўқ эди, ҳамма ерда ағдарилган дарахтлар машинага ғов бўлиб ётарди.

— Уннга ол,— буюрди Антуан қурол қайишини бўйнига ташлаб.

Реми машинани уннга, ўрмон чакалакзори ўртасидан кўтарилган тепаликдаги кенг яланг жойга бурди. Унинг қовоғи осилган, ҳамиша индамас, тунларни бедор ўтказганлигидан кўзлари қизариб кетган эди. У машинани эҳтиёткорлик билан бошқарарди.

— Шу ерда тўхтаймиз... Балки у дарё яқинига келиб қолар, — деди Антуан.

Реми тормоз берди.

— Агар бугун йўлиқмаса, эртага уйга қайтамиз.

— Менимча, овчи бизнинг ҳар бир қадамимизни кузатиб борапти, — деди Реми уфқдан кўзини узмай.

— Эҳтимол! Шундай бўлса ҳам энди у бизни лақиллата олмайди. Изи-чи изи? Мен жин-пинларга ҳам, сеҳр-афсунларга ҳам, фолбинларга ҳам ишонмайман. Биз унинг оёқ изларини кўрдик. Осмонга учиб кетолмайди-ку ахир, тўғрими? Имоним комилки, у бирорта дарахт-парахтнинг устига чиқиб олган...

— У бизни чалғитиш учун ясама излар қолдирган бўлиши ҳам мумкин. Йўналишини доим ўзгартиряпти — бу қандайдир янги тузоқ. Қўшни қабилаларда бу хусусда ҳеч ким ҳеч нарса билмайди.

Антуан дурбинни кўздан олиб, Ремига қаради.

— Шундай қилиб, сен тахмин қиласанки... сен чиндан ҳам уни сеҳргар деб ўйлайсанми?

— Йўқ-йўқ,— деб дадил эътироз билдирди шофёр ва Фор томон ўгирилди.— Мен шунчаки фактларни санаяпман холос... У ҳайвонларни ўлдириб, гўштарини олиб кетяпти. У фақат йирик ҳайвонларни овляпти... Уқ-ёйдан отяпти. Сўнгги марта биз дарё соҳилидаги топталган жойни топдик. Бегемот сувда ўлдирилган. Сувда ўлдирилган бегемотни нимталаш учун камида бир сутка, баъзан эса икки сутка кутиш керак. Шундагина унинг танаси сув юзасига қалқиб чиқади. Бир неча тонналик гўшти ташини ва ичак-чавоқларини саранжом қилиш бир кишининг қўлидан келмайди.

Реми гапида давом этиб, одатий ҳаракат билан қўлига дурбин олди. Унинг йўғон овози аввалгидай хотиржам эди.

— Дарё соҳилида излар кўп. Лекин уларнинг ҳаммаси ҳам биргина ўша одамники. У ерда чумоли ҳам йўқ, қурт-қумурсқалар ҳам у ерда учрамайди. Демак? Ҳеч нарсага тушуниб бўлмайди. Бошқа ёқдан қараганда, бу ерда ахир референдум ўтказиш компанияси кетяпти. Бутун қишлоқлар ов қилишга рухсат олишган. Урмон бошқармасининг хати бунга ҳеч қанақа шак-шубҳа қолдирмайди. У маҳаллий аҳоли-

нинг ҳайвонларни хоҳлаганича ва кучи етганча ов қила олишига ижозат беради, фақат референдум пайтида улар «ҳа» деб овоз беришса бас.

Антуан ўз ёрдамчисининг гапларига қулоқ солиб турди. Ремининг сўзлари ҳақиқатдан холи эмас эди. Ой бошларидаёқ ўрмон бошқармаси идорасидан: «Референдум ўтказиш кампанияси пайтида маҳаллий халқни порози қилинмасин», деб жуда аниқ айтилган хат олинган эди.

— Биламан, уларга ҳайвонларни ўлдириш учун ижозат берилган. Улар жамики йирик йиртқичларни қириб ташлашади. Бу овчи бўлса ҳеч қанақа жазосиз...

— Мен ахир шунни айтяпман-да,— деди Реми сўзини бўлиб, ўз бакенбардини силаб-сийпалаётган Антуанга ўгириларкан.

Антуан Фор ўйланиб қолди.

— Ке, бўлишамиз,— деди у.— Сен ҳам ўз қуролингни ол-да, анов томонга қараб икки чақиримча юр, кам бўлмасин. Мен эса мана бу томонга бораман. Огоҳ бўл, дарё бўйи яқинига борма: у сенинг изларингни топиб олиши мумкин. Юқорига қараб юр... Энг муҳими, ановини ўлдиргандай уни ҳам ўлдириб қўйма... Оёғини мўлжалга ол. Мени хабардор қилиш учун мен томонга қараб ҳавога уч марта ўқ уз. Мен ҳам худди шундай қиламан. Кетдик...

У машинадан тушди, ундан кейин Реми ҳам эргашди.

— Уф! — деди у бўғиқ товуш билан қаттиқ керишиб. — Келишдик.

У ўтиргичдан карабинни олди — бу кўп йиллик хизматлари учун мукофотга берилган эди.

— Кун ботгандан икки соат кейин мана шу ерда учрашамиз.

Уларнинг ҳар иккаласи икки томонга қараб кетишди.

Антуан йўл-йўлакай милтиғини этишга шайлаб дарё бўйлаб юқорига кетди. Урмон ичкарисига кириб бораркан унинг қалин жойларидан шох-шаббаларни икки томонга ёриб аранг ўтди. Овчининг изларини қидирар, хаёли эса мана шундай фикрлар билан банд эди: «Топган гапларини қаранг! Маҳаллий халқни референдумга қарши қўзгатма эмиш. Тупурдим мен уларнинг референдумига. Урмон бошқармасининг бу каллаварамлари ҳам сиёсатга тумшуқ тиқишяпти. Наҳотки улар мени Африкада шунинг учун юрипти деб ўйлашса? Янглишяпти, галварслар. Ёввойиларнинг барча ҳайвонларни қириб ташлашига йўл қўйиб бўладими ахир!»

Шу пайт тўсатдан дарахт устидан ўз мувозанатини йўқотган олмахон лопиллаб ерга тушди. Антуан шу заҳоти милтиғига ёпишди. Аммо жониворни кўриб қолди: олмахон шоша-пиша липиллаб дарахт тепасига чиқиб кетди, кейин ўзининг попук думларини баланд кўтариб у шохдан бу шохга сакради.

Дигбе оқ танлини кузатиб турарди. У рақибининг кўкрагини аниқ кўрди, кўйлагининг олди очиқ эди. У тўппа-тўғри нишонга ола бошлади. Унг қўлидаги бош ва кўрсаткич бармоқлари орасидан тўғри тортилган ёйнинг ёғоч ўқи қаршисида ўрмончининг урён сийнаси дангал кўриниб турарди. Дигбе нафасини нчига ютиб, ўнг кўзини қисди. Шу ҳолатда бир лаҳзанинг ўндан бирича қотиб турди. Бу унга мангулик каби туюлди. У ҳамон иккиланар эди. Дилида кошки шу пайт камон ипи узилиб кета қолса дерди.

Антуан Фор олға юрди. У айни қуёш ёритиб турган олачалпоқ жойдан кесиб ўта бошлади.

Оқ танли тобора яқинлашиб келарди. Уртада юз метрча масофа қолди. Саксон, олтмиш.

Дигбе тишини тишига қўйиб тошдай қотди. Овчининг чап қўлидан иссиқ, куйдирувчи ток визиллаб ўтди. Ёй ўқи нишонга теккан эди. — Реми! Реми...

Бу ёққа кел, бу ёққа! — қичқириб юборди Антуан Фор. Унинг қўлидан қуроли тушди, белидан хиёл юқорига санчилган ўқнинг ёғоч қисмини чангаллаб қолди.

Дигбе худди кимнингдир кишан қучоғидан қутулгандек, енгил нафас олди. Сўнг у иккинчи заҳарланган ўқни камонга жойлаб, яширинган еридан чиқди. Мурдадай оқариб кетган Антуан, овчини кўриши билан оғриқ ва даҳшатдан дод солиб қочишга тушди. Дигбе унинг изидан чопди... ва йўлакай иккинчи ўқни ҳам орқа елкасига ёпиштирди. Юзтубан ерга йиқилди. Пешонаси билан бутага урилди.

— Ойи... Ойи!.. Шарлотта...Бу ёққа, Реми!..

Дигбе оқ танлини ўлдиришни ҳам, чалажон қолдиришни ҳам билмасди. Даҳшат ичида серрайиб турган жойида қотиб қолди. Эҳтиёткорлик билан майсалар устида илондек тўлғанаётган Антуандан кўзини олмади.

Биринчи ўқ синиб кетган, унинг учи баданига чуқур кириб ўрнашиб қолган эди. Ботаётган қуёшнинг сўнгги нурлари дарахт барглари аро ўтиб Антуаннинг юзларида сирғаларди. У жон талвасасида ўрнидан турмоқчи бўлди, аммо яна жойига йиқилди. Дигбе шоша-пиша орқасига тисланди. Бита Йен унга оқлар дарров ўлади деб айтган эди. Лекин бунинг ўлими бениҳоя чўзилиб кетди. У ҳамон нафас оларди. Дигбе, балки оқ танлининг баданидан қон оқса яхши бўларди деб ўйлади. Негаки шунда қон ҳидини олиб бўрилар дарров кела қоларди. Улар қоронғи тушмасиданоқ бунинг тинчитарди. Тўғрм, у бўрилар оқларни ейдими-йўқми, билмасди. Бу ҳайвоннинг паҳмоқ юнглари остидаги гўшт ҳам худди анов бошқаларники сингари, лекин у ҳамма нарсани ейдию уни ҳеч нарса емайди, деб айтишади.

Дигбе бирдан кўзларини катта очди. Унсиз кулиб юборди. Юзларида болаларча қувноқ табассум пайдо бўлди. Унинг яланғоч ясси баданлари узра сон-

саноқсиз чумолилар лашкари ўрмалай бошлади. Тепада, дарахтлар устида қушлар галалашган. Қуюқ шохлар орасида маймунлар сакраб ғужғон ўйнашар; иккита сўна ва мода оҳу битта-битта босиб соллана-соллана сув бўйига яқинлашарди.

Дигбе камонини қўллари билан маҳкам қисди. Елкасидаги садоғини тўғрилаб олди-да сўнг жадал юриб кетди.

Реми Согло бу ердан бир чақиримча нарида тўхтади. У асабий бир ҳолатда лабларини тишлар, юраги ғаш тортар эди. Назарида қандайдир афсонавий, баҳайбат, бадбашара махлуқлар ўкириб-ўкириб уни худди тириклайин тилка-пора қилиб юборишаётгандай эди. Салгина шовқин ҳам, барглари салгина шитирлаши ҳам эхонасини чиқазиб юборарди. Хаёлига ҳадеб ҳар хил бемаъни нарсалар келаверар эди. Унинг кўз олдида яна Бита Йеннинг кўрсатгич бармоқлари келди. Унинг: «Сен ўласан!» деб айтган яшиндай даҳшатли овозини эшитди. Илгари Реми югурдак ҳам, ҳаммол ҳам, изтопар ҳам бўлмаган эди. Мустамлака армиясида йигирма беш йиллик ҳарбий хизматдан сўнг Антуан Форга ёрдамчи бўлиш лавозимига эришди. Унга: «Сен тажрибали одамсан, ҳайвонларни овчилардан эҳтиёт қилишда ўрмончига ёрдамлашсан», дейишди. У ўз вазифасини сидқидилдан бажарди. Овчилар ҳам буни билиб, ундан чўчишар эди. Гарчи Реми чорак асрли умрини казармаларда ўтказган бўлса ҳам, гарчи «дунё кўрган» киши бўлса ҳам, ҳар ҳолда, эски урф-одатлардан батамом халос бўла олмади. Йигирма беш йил давомида у уч хил рангдаги туғ остида бўлиб ўтган барча мустамлакачилик юришларида иштирок этди. Ҳозир ҳам Антуан билан бирга бўлишни истарди, ўзини оқ танлининг ёнидаман деб билгиси келарди. Ёлғизликда у ўзини адои тамом

бўлган деб биларди. Реми ўрмон четига етиб борди. Ўт-алафлари баланд ўсган ялангликка кўзи тушди. Бу яланглик кетидан яна бошқаси бошланиб кетарди. У чапга бурилди. Қинғир-қийшиқ сўқмоқ йўл уни гоҳ тепага олиб чиқар, гоҳ пастликка — дов-дарахтлар ўсган жарлик томон олиб тушарди.

Антуан кўриб қолмасин деган хаёлда Реми кўкатлар орасидан юрди. Улар одам бўйидан икки баравар баланд ўсган эди. Унинг олида бирдан ҳайвонлар макони — саккиз, ўн метрлар атрофида пайҳон қилинган майдон пайдо бўлиб қолди. У ерда бир жуфт шер айқашиб ётарди. Йиртқичлар ялқовлик билан бошларини кўтариб тўсатдан келиб қолган йўловчига қараб қўйишди, оғзиларини катта-катта очиб, эснаб олишди. Эркаги ёнбошига ўгирилди, орқа оёқларини чўзиб керишди. Урғочиси гўё ҳеч нарсани сезмагандай ўрнидан турди-да, лоқайдлик билан нари кета бошлади. Эркак шер бир дақиқа — фақат бир дақиқа тўхтаб турди-да, кейин у ҳам олдингисининг изидан юрди: ҳайвонлар жой бўшатишди. Яшил ўт-алафлар узра олтинсимон сап-сарик гуллар жилоси аро уларнинг ўкрашлари эшитилиб турди.

Бу бир йилча олдин бошланган эди. Реми ва Антуан Фор қўриқхонани кўздан кечириб қайтишаётган пайтда, буюк сеҳргар, донишмандларнинг сўнгги вакили худон таоло хоҳишларини муқаддас таъбирчиси Бита Йен билан тўқнашиб қолишди. Қарияни ўнга яқин қуролли шогирдлари кузатиб борар эди. Улар тез ва шаҳдам юриб келишарди. Реми Антуаннинг эътиборини уларга жалб этди. Антуан уларни тўхта-тиб: «Қўриқхонада ов қилиш тақиқланган», деб огоҳ-лантирди. Реми таржима қилиб берди.

Бита Йен юзлари ажин босган, қув кўзлари қаърига тортган, кўринишидан неча ёшда эканлигини аниқ билиб бўлмайдиган бир одам эди. У аввал оқ танлига, сўнг Ремига қараб олди ва ниҳоят деди:

— Рост гапирмайдиган огиздан ёлгон чиқади. Узинг айт-чи, оқ танли одам, агар овчи ов қилмаса, у қандай тирикчилик қилади?

Реми сеҳргарнинг сўзларини таржима қилиб берди. Бита Йен худонинг содиқ қули сифатида қаддини фоз тутиб мағрур турар эди.

— Айт унга, мен уни авахтага соламан.

Бита Йен ўзидан хиёл баланд бўлган ҳассасига таянди. Бошини ён томонга масхараомуз қийшайтириб истехзоли жилмайиш билан Ремининг сўзларини тинглади. «Авахта» сўзини эшитганда у бошини кўтарди. Кўзлари ғазабдан йилтираб кетди. Унинг мустамлака маъмурияти билан мунтазам равишда давом этиб турадиган тўқнашувлари қишлоқ судларининг доимий мавзуи эди.

— Мен авахтангдан чиқиб кетаман, — деди у. Унинг кўзлари янада чақнаб кетди. Йўл чапгидан кулранг тусга кирган юзларида ғолиблик ифодаси намоеён бўлди. У қуёшдан қисилган кўзларини катта очди.

— Агар у яна қўлга тушгудек бўлса уни авахтада узоқроқ қолдирғизаман. Тўртинчи марта тушгандан кейин эса, у қуёш юзини мутлақо бошқа кўрмайди, — деди Антуан қатъий.

Бу дағдағани эшитиб қариянинг ҳамроҳлари бир-бирларига ҳайрат билан қараб қўйишди. Бита Йен томоқларини қириб йўталиб олди. Ҳамма унинг сўзларини эшитишга тараддудланиб жим кутиша бошлади.

— Бу ҳақ гап! Ҳақиқатлигича қолади. Оқ танли айтаётган гаплар эса абадий ҳақиқат эмас ва ҳеч қачон ҳақиқат бўла олмайди. Битта баҳсда икки ҳақиқат бўлиши мумкин эмас. Агар мен ўғри бўлсам, ўғрилиқ учун жазо берадиган худонинг ўзи ўз ғазоби билан барча ўғриларни қаҳрига дучор қилгани каби мени ҳам жазоласин. Аммо адо этилиши лозим бўл-

ган ишга халақит бериш мумкин бўлмаганидек, овчининг ҳам ов қилишига тўқинлик қилиш мумкин эмас! Бунда ҳақиқат йўқ.

— Бунда ҳақиқат йўқ! Тўғри! Ҳақиқат йўқ!— қувватлади овчилар.

Бита Йен сўнгги сўзни алоҳида ҳаракат билан таъкидлаб айтди. Унинг чанг билан қопланган киприкларини остига яширинган кўзларида чақмоқ чақнади. Озғин, деярли қоқшоқ кўллари юқори кўтарилиб, қуйи тушди. У хотиржам, ғазабини босиб гапиришга ҳаракат қилиб яна:

— Мен авахта-павахталарингдан қўрқмайман. Чунки у ерда менга азоб берадиган гуноҳларим йўқ,— деб қўшиб қўйди.

Орадан бир неча ҳафта ўтди. Антуан ўз ёрдамчиси билан бирга Бита Йенни шахсан қўлга туширди — у ўз шогирдлари билан қўриқхонада ов қилинган ҳайвон гўштини дудлар эди.

Уларни авахтага солишди. Аммо овчилар ўз сўзларига содиқ қолишди. Озодликка чиққач, улар яна ов қилишни давом эттиришди. Бита Йен иккинчи марта жиноят устида қўлга тушди. Антуан ўз сафдошлари иштирокида чолга нисбатан бешафқат муносабатда бўлди. Уларнинг ҳаммасидан қурол ва ов анжомларини тортиб олди. Уларни кулбаларига ўт қўйиб ёқиб юборди.

— О, билиб қўй, оқ танли одам! Иккинчи марта бундай қилолмайсан! Ҳеч қачон!

Дигбе Антуанга ташланмоқчи, қолганлари отишга шайланган эди. Бита уларни тўхтатди. У баайни кўзга кўринмас ва ҳамма ерда ҳозир нозир худодан мадад сўрагандай кўллари кенг ёзиб юқори кўтарди, елкаси оша ташлаб олган ёпинчиғининг этаги сирғалиб пастга тушди. У дарҳол уни йиғиштириб улуғвор бир ҳаракат билан кўлларига ўраб олди. Унинг кўзлари нафратвор ёнарди. У қадини ростла-

ди ва ўз мартаба ва мавқеига хос виқор билан худди дуойи бад қилган каби пичирлади:

— Олло ва барча авлод-аждодлар номи билан айтаманки, мен энди авахтага бошқа бормайман... А сен... сен... сен, — деди барала у бармоқларини Реми томон уч марта ниқтаб: — ўз қилмишинга лоийқ ажал билан ўласан. Саккиз кун давомида тилинг, тананг, ички аъзоларинг шишади ва ҳеч ким, эшит-япсанми, ҳеч ким сенга ёрдам бера олмайди. Менинг қўлим бажарган ишни, — у узун, буришиқ бармоқларини юқорига кўтарди, — ҳеч ким энди бажара олмайди. Гапираман деб оғиз жуфтлаганинг ҳамоно тилинг совун кўпигидай шишиб, уни тўлдиради. Кўпчилик тортган азобларингга гувоҳ бўлади, лекин ҳеч ким ёрдам беролмайди. Ана унга келсак, — Бита нигоҳини Антуанга қаратди, — у энди ҳеч қачон ўз мамлакатини кўра олмайди. На уч кундан кейин, на уч ҳафтадан кейин, на уч ойдан кейин, на уч йилдан кейин. Ҳей, қулвачча, энди менинг сўзларимни унга таржима қилиб беришинг мумкин. — Реми қариянинг сўзларини охиригача тинглади, сўнг Бита Йеннинг ёқасидан ушлаб, юзларига тупурди ва французча бақриб деди:

— Махлуқ қараб тур, кунингни кўрсатиб қўяман.

Шундай қилиб, Бита Йен яна авахтага тушди. Бироқ ўша пайтдан бошлаб, Реми ўз тинчлигини йўқотди.

— Бу уйдирма гапларга ишониш учун ғирт тентак бўлиш керак, — деди Антуан, Реми таржимасини эшита туриб.

— Унга бошқалар ишонишаверсин, — дадилланди Реми европаликнинг олдида ялтоқланиб. У ўз тубанлигини тан олгиси келмас эди. Лекин дилида қўрқар эди. Баайни ўргимчак ўз тўрларини тинмай тўқигани сингари, баайни сув томчилари муттасил чакиллаб тошни ўйиб ташлагани сингари Реми ҳам кундан кун-

га ўз ўлимни кутиб яшарди. Озгина оғриқ ҳам унга куни бита бошлаганидан дарак бераётгандай бўлаверар, ўша мудҳиш башоратни эсга солаверар эди.

Қуёш бота бошлади, кундуз куннинг ўчиб бораётган кечки нурлари майса ва гуллар узра ўзининг қизил, сариқ, гунафша рангларини тўка бошлади. Водий баайни нафис бир олтин баррага ўхшаб кетарди. Нозик ниҳолларнинг баланд учлари эркалатувчи шамол эпкинида енгил чайқалиб ларзон уради.

Реми Антуаннинг қайтиб келган келмаганини билиш учун машинага яқинроқ бормоқчи бўлди. У дастлаб йўл олган жойларига қараб юрди. Ва бирдан қути ўчиб, тахта бўлиб қолди. Негаки рўпарадаги ерда қузғунлар галаси уймалашарди, улар ўз ўлжаларини Ремидан қизганиб ёппасига ёпирилишган эди. Қушларнинг бир нечаси ҳавога кўтарилди ва худди таасуф қилгандек ўзларини четга олдилар. Қолганлари ҳеч нарсага парво қилмай ўлимтикни чўқилашда давом этди. Ремининг хаёлидан дастлаб: «Бу Антуаннинг танаси эмасмикин», деган даҳшатли фикр ўтди. Сўнг у қўтоснинг калласини кўрди ва умид тўлқинидан ўзига келиб, дадиллашди.

У йиртқич қушларни айланиб ўтди ва қўрқувдан қора терга ботиб кетди. Бошқа ҳеч ёққа бормасликка қарор қилди. Бу унинг умрида биринчи марта итоатсизлик қилиши эди. Энди у мерганлик мундирини кийган пайдан бошлаб ўтган барча йиллар давомида қилган хатти-ҳаракатларини хаёлдан ўтказиб сарҳисоб қилди ва ҳеч нарсада ўзини айблай олмади. Унинг бошлиқлари аксар оқлар эди. Улар нуқул амр-фармон, буйруқ беришни билишарди холос. Бироқ ўзи устидан қилинган хаёлий бу суд Ремига таскин беролмас, уни қўрқув даҳшатидан халос қила олмасди. У эл олдида тавба-тазаррулар қилишга, ҳамманинг олдида ўз гуноҳларини таи олишга рози эди. Фақат

Бита Йен ўз қарғишини амалга оширмаса бўлгани эди.

Ҳалокати яқинлигини сезган Реми христианлар тангрисига бусиз ҳам анча заиф бўлган эътиқодини батамом синдирди... «Наҳотки мен ўз халқимнинг фарзанди бўла туриб унинг ов қилишига ҳалақит берсам?» деб сўрарди у ўзидан. Карабин қўлидан сирғалиб тушди. Унинг нигоҳи Антуан кетган бутазор томонда эди. Лоақал у тезроқ қайта қолсайкан. «Унинг ҳаётига ҳеч ким даҳл қила олмайди, у ахир оқ танли,— деб ўйларди Реми,— жуда бўлмаганда уни кечиришади. Ҳозирга қадар оқлар фақат буйруқ бериб келишади. Ҳукми ҳам фақат оқ танли чиқаради. Шу вақтга қадар қораларнинг бирортаси оқ танлига қарши қўл кўтаришга журъат этолмаган. Нега энди мен туғилмасимдан олдин, Бита Йен туғилмасидан ҳам олдин жорий қилинган бу тартиб-қоида ўзгариши керак. Бунга қандай асослар бор?» У дарахт остига чўкди. Йўлдан ўтиб бораётган оҳулар уни кўрдию чўчиб, орқага қайтишди.

Вақт ўтиб борарди. Дарахтлардан тушаётган соялар бир-бирларига қўшилиб тобора қуюқ тус оларди. Ердан рутубат ҳиди анқирди. Тепада осмон сўзана-сига кўз илғамас ажиб гуллар чизиб калхатлар қанот қоқарди. Уларнинг қора соялари дарахтлар, ўт-алафлар узра қора доғ сингари сирғаларди. «Осмон мурдор»ларининг кўз олдидан лип-лип ўтиши Ремининг хаёлига яна ўша даҳшатли башоратни келтирди. Албатта, калхатлар яхшилик аломатлари эмас эди. Шу туфайли ҳозир унинг қўрқувдан кўзлари катта-катта очилиб, ҳуркак қуёндек жонсарак бўлиб қолди.

У беихтиёр ўрнидан турди, вужудини қалтироқ босганча йўлга тушди. Унинг тепасида айланиб учаётган калхатлар изидан таъқиб қилди.

Бир соат чамаси йўл юриб, машина ёнига етиб келди ва унга ўтирди. Бир неча бор баланд товуш

билан қичқириб, Антуанни чақирди. Кейин яна жим бўлиб қолди. Овози бирор кимсанинг эътиборини жалб этиб қолишидан қўрқди, билиб бўладими — у алаҳсирай бошлади.

Лендровердан етти қадамча нарида ўзини дарахт панасига олиб, овчи яшириниб турарди. У қора танлини кўриб, камон ипларини тортди. Бу сафар Дигбенинг кўнгли хотиржам эди. У Ремига овоз қилди:

— Эй, сен!

У ўгирилиб улгурмаган ҳам эдики, елкасига ўқ келиб санчилди.

— Антуан!.. Антуан!.. — бақирди Реми, — мени ўлдиришди... Ёрдам бер!

Дигбе яқинроқ келди. Реми ўриндиққа йиқилди, йиғлар, бақирар, инграрди.

— Матоҳингни юргиз... Оқ танлинг ўлиб ётибди, — деди у Ремининг елкасидан ўқни суғуриб оларкан. Кейин шошмасдан баланд ўсган ўт-ўланлар ичига шўнғиб кўздан ғойиб бўлди.

Қош қорайди. Чароғон кун ўрнини зим-зиё тун эгаллади. Ҳаммаёқ бир зумда жимжит бўлиб қолди. Чор атроф бўм-бўш бўлиб қолгандай туюлар, гўё ҳаммаёқда ҳаёт тўхтаб қолгандай эди. Аслида эса ундай эмас, бунда бепоён, бешовқин, кўзга кўринмас сержозиба ва ҳамиша тиниб-тинчимас ҳаёт ўз ишини давом эттирар эди. Бири иккинчисига боғлиқ бўлган сувлар, ўсимликлар, ҳайвонлар, одамлар — ҳаммаси ўзларининг тунгги ҳаётларини бошлаш учун ҳозирлик кўришарди.

1. Доя

Олисда шаҳар чироқлари чарақлайди — у ерда оқлар яшайди. Ундан нарида, ана шу юлдузчалар пардаси ортида қоралар маҳалласи сокин гувиллай.

ди. Мань Комбетининг бир ўзи айвонда ўтирипти; унга кенг очилган деразалардан шуъла тушиб турипти. Аллақачон тун чўккан. Шу яқин орадаги касалхона ҳам худди машиналарини ўчириб, тўхташ чирогини ёққан денгиздаги кема сингари жим бўлиб қолган.

Дуркун ва андак қизиқ табиатли Мань Комбети мулоҳазакорлик билан иш кўришни хуш кўрадиган аёл эди. Кейинги кунларда, кейинги ҳафта ва кейинги ойларда юз берган кутилмаган воқеалар уни анча ўйлантириб қўйди. Бу воқеалар муттасил унинг миясига санчилиб оромини бузди. Энди у беихтиёр уларнинг қай шаклда ривожланишини кузата бошлади. Ҳар сафар уларни муҳокама қилишга киришса натижа кутилгандай чиқмасди. У яна орқага қайтиб ўз мулоҳазаларини ҳар сафар аввалги нуқтасидан бошлайверарди.

«Нега доктор менинг касалхонада қолишимни ва туғадиган хотинлар билан шуғулланишимни истаб қолди? Негача қариндош-уруғларимдан узоқда, оқларнинг уйида яшайман? Уларга ҳар хил доривор ўт-ўланларни кўрсатиб беришим учунми? Оҳ, азиз авлиёлар! Доялик — бу наҳот ростмана машғулот бўлса? Ҳар бир хотин ҳомиладорлик даражасига етган экан, бу ёғига ўзи бемалол туға олади ҳам. Албатта, агар у бесамар бўлмаса, агар кундоши уни дуойи бад қилдириб ташламаган бўлса бир иложи топилар, лекин бунинг ҳам давоси бор, дуойи баднинг кучини йўқотиш мумкин. О, азиз авлиёлар! Бу ерда бошқа бир гап бўлса керак, доктор буни менга айтмаяпти. Хўш, манави «ҳа» ва «йўқ» деганлари нимаси?»

Мань Комбети худди ўз кучидан маҳрум бўлган ёғоч маъбуда сингари ҳордиқ курсисидан ўтириб олиб, ўз мулоҳазаларини қайта-қайта кўнгилдан ўтказарди. Уларнинг ҳар бири унга ниманидир кашф этгандай, ўйлаб кўриш учун янги бир озуқа бергандай бўлар эди.

Уларнинг предмети ичкаридан эмас, балки ташкаридан келар — буларни у ўзи тушуниши қийин бўлган ташқи оламдан олар эди.

Илгариги одамлар нима билан фахрланарди? Биров ҳаммадан кўп ҳосил оларди, бировларнинг чорвамоли кўп бўларди, биров ҳамма билан иноқ яшаб, дўстларини иззат-икромлар билан кутиб оларди. Биров ўзига ҳеч нарса олиб қолмай топганини ҳаммага улашиб берарди, ҳеч бир нарсасини қизганмасди. Аламини ҳам, қувончини ҳам ҳамма билан бирга баҳам кўришга лаёқатли эди. Бизнинг замонларда эса қадимий урфу одатлар унутиляпти — нимасини айта-сиз, аллақачон унутилган ҳам. Ҳозир одамлар нимага интиляпти? «Дипитат», «министр», лавозимли шахс бўлишга, яна тағин ҳеч кимга озор бермасдан ҳаммадан юқори кўтарилиб олишга интилишяпти! Негаки, бизнинг оила, уруғларимиз, қишлоқларимиз ўзларининг олдинги куч-қувватини йўқотиб боряпти, зероки унда фақат майиб-мертик одамларгина қоляпти. Ёшлар ё армияда хизмат ўташади, ёки соҳил бўйи шаҳарларига кетиб қолишган бўлади. Кексалар эса худди илдизи қирқилиб, ҳаёт шарбатларидан маҳрум бўлган дарахт сингари шўппайиб бир ўзи қоляпти.

Доктор касаллар ва уларнинг қариндош-уруғлари билан мулоим муомала қилади. Аммо руҳонийлар билан-чи? Йўқ, улар билан у бундай эмас... Ростини айтсам, оқ танли руҳонийларни менинг ўзим ҳам жинимдан баттар ёмон кўраман. Бизнинг ўз худойимиз бор. Оқларнинг ҳам ўз худолари бор. Доктор руҳонийлар сиёсат билан шуғулланадилар деб тўғри айтади. Улар, айтайлик, болаларни даволашади... кейин эса, уларга бошқача исм қўйишади. О, азиз авлиёлар! Нега бундай қилишади? Ота-боболаримиздан қолган исмларнинг нимаси ёмон? Мана мени Мань Қомбети деб аташади! Хўш, нима учун мен ўз номимни ўзгартиришим керак? Руҳонийларнинг энг каттаси

менга шундай деб айтди, балки бу тўғридир, ким би-
либ ўтирипти дейсиз? «Ҳа» деб овоз беришга бую-
ришди. Ёшлар эса бунга қарши. Улар «йўқ» деб овоз
беришмоқчи, доктор ҳам ўшаларнинг гапини маъқул-
лайди. Ҳа, у ишончли одам. Мен унга ишонаман. Мен
«йўқ» деб овоз бераман».

Мань Комбетининг илгариги турмуши ундан ҳеч
қанақа ақлий қувват талаб қилмас эди. Бу баъзи бир
алоҳида оний воқеаларгина эса сақланиб қоладиган
ташвишсиз тирикчилик эди. Аммо у касалхона бош
врачи ва айни чоғда директори билан ишлай бошла-
гандан бери ҳар хил икир-чикирлар ҳам унинг диқ-
қат-эътиборини ўзига жалб этадиган бўлди. Қиз бо-
ши ташвишлардан холи бўлмай қолди. У зийрак, ҳар
қандай ишга қобилиятли, уддабурон қизга айланди.
Яқин-яқингинада унинг барча хатти-ҳаракатларида
ҳиссиёт қайноқ қони оқибати туфайли ҳукмронлик қи-
лар, ақл эса ҳаракатсиз эди.

«О, азиз авлиёлар!— деб хитоб қилди у ўзига-
ўзи.— Сизлар замон оқимига қарши борармидингиз?
Умрингда кўрмаган нарсанг тўғрисида ҳикоя қилиб
бўлмайдими-ку ахир?»

Мулоҳазалар долғаси Мань Комбетини узоқ-узоқ-
ларга, жуда узоқларга олиб кетди. Гоҳ у қадимий
эътиқодлар оғушида яшар, гоҳ у воқеалар мағзини ча-
қиб, ўтмиш билан ҳозирги замонни муқояса қилар
эди. Докторнинг гапидан тушундики, ҳозир унинг ол-
дида келажакка томон йўл очилляпти. Шунда ўтмиш
ҳам, унинг урф-одат ва қонунлари ҳам кунпаякун бў-
либ, батамом кўздан йўқолди. У ўтмиш билан ҳозир-
ни бир-бирига боғлай олмаганидан азоб тортар эди.

— Саховатли аёлга саломлар бўлсин! Аҳвол қа-
лай?— эҳтиром билан сўз қотди унга касалхона бош
ошпази Фуссейну.

Сўнг у таклифни кутиб ўтирмай, қоронғиликдан
чиқиб, айвон томон йўл олди.

Ҳаммаёқ зим-зиё қоронғи бўлса ҳам Мань Қомбети ошпазнинг хушчақчақ эканини сезди. Ўй-хаёлларини бўлиб юборганидан озурда бўлиб уни нохуш кутиб олди. Бу ерда шуни айтиб қўйиш ҳам керакки, бир неча ой мабойнида Мань Қомбети гўё бехосдан чиқиб қолгандай ҳар оқшом албатта айвонга келиб ўтирар — Фуссейну ҳам унинг ёнидан гўё бехосдан ўтиб қолгандай бўлар ва ҳар кеч улар ёнма-ён ўтиришиб олиб ҳадеб бир масала устида тортишарди. Ҳозир ҳам Мань Қомбетининг ғаразгўйлиги ана шу ўйин қоидасига кирди: бу навбатдаги сўз ўйинига тайёргарлик эди. У ўзининг барча чечанлигини ёрдамга чақриб, зўр бериб жангга ҳозирлик кўра бошлади.

Фуссейну айвон зинасига яхшилаб жойлашиб олди-да, сўнг хўрсиниб аёл томон ўгрилди. Ўзининг эҳтиёткорлик билан берган саломига алик кута бошлади. Икки ўртага бир дақиқалик жимлик чўкди, ошпазнинг пишиллаб оғир-оғир нафас олишигина эшитилиб турар эди холос. У ўзича ўйларди: «Асов, лекин ҳали ҳовуридан тушади. Қаримсиқроқ албатта. Боз устига ноз қилишларига нима дей. Ўз вақтида мен бунақа асов байталларнинг кўпига панд берганман. Бу нима бўпти! Мен уни ўзимга шундай ўргатиб олайки, гаҳ десам қўлимга қўнадиган бўлсин. Мана саккиз ойдирки, бурнимдан тортиб етаклайди, гўё ичадиган одамни ёқтирмаган бўлиб. Шайтон хотин! Мен ича бошлаганда онанг эндигина орқа-олдини тўғрилаб юрарди. Балки отанг ҳали иккинчи иштонни киймасидан олдин ичишни бошлагандирман».

У яна сўради:

— Аҳволлар қалай, азизим?

Мань Қомбети унинг саволини ишонқирамай мулоҳаза қилиб кўрди. Ўзидан нарироқда ўтирган бу эркак ундан нималар кутаётганини у яхши биларди, назарида унинг овозидаги сабрсизлик оҳангларини ҳам у жуда аниқ ажрата олаётгандай эди. У жавоб берди.

— Ҳаммаси «аҳволлар қалай» деган сўзларинг остида қандай маъно ётганига боғлиқ?

— Нималар деяпсан, саховатли азизам!— Фуссейну тўхтаб-тўхтаб гапирар, йўталар, йўталганда ичкиликдан орттириб олган хириллашини сездирмасликка ҳаракат қиларди.— Мен фақат сенинг аҳволинг-ни билмоқчи эдим холос. Қасал-пасалмасмисан? Бирор нарса безовта қилмаяптими? Менинг ҳол-аҳвол сўрашимда ҳеч қандай ғайри муддао йўқ.

«Вой, муттаҳам-ей! Ёлғонни ямламай ютади-я! Отаси ҳам шунақа қаллоб эди, онаси ҳам! Унинг бутун авлод-аждодларигача ёлғончи! Нима учун бу эркак зотининг ҳаммаси ёлғончи-а», деб ўйлади ичида Мань Қомбети ва ташида лоқайд оҳангда деди:

— Мен ўзимни жуда яхши ҳис этипман. Қўнглим хотиржам. Хўш, менинг соғлиғим сени нега қизиқтириб қолди?

— Оҳ!— Фуссейну юқорироққа кўтарилиб ўтираркан, беихтиёр оғзидан вино ҳидини бурқсатиб кекириб юборди, сўнг одатдагидек, «худоба шукур» деб олиб, давом этди:— Нега, саховатли азизам, агар чанқоқ босмаса, ундай сувни нега авайлаб сақлаш керак?

— Билиб қўй, кимда-ким кўлмак сувни қайнатмоқчи бўлса, бекорга овора бўлади.

— Лекин сув ҳамма нарсани ўлдиради. Бақадан бошқа ҳамма нарсани.

— Ке, қўй, яхшиси, бақани қайнаб турган сувга ташламай қўя қолайлик!

Фуссейну кинояни тушунди. «Оббо ярамас-ей! Худди кўкат устидаги илондай тўлғанади-я. Мен асов тойларни хуш кўраман, уларни қўлга ўргатиш менга завқ беради. Бу бирмунча шаддотроқ кўринади. Ҳечқиси йўқ, бундан баттарроқларини ҳам кўрганмиз».

Бош ошпаз, Мань Қомбетини осонликча тузоққа илинтириш қийинлигини тушунди, У шундоқ ҳам қў-

лидаги бор кузирларини ишлатиб бўлди: унинг учун энг тотли таомлар тайёрланди. Аммо ҳар сафар сўз баҳсида унинг қўлидаги қуроли панжалари орасидан сирғалиб тушиб кетаверар эди. У доим мана шундай Манъ Комбети сингари дуркун, қадди-қомати келишган, яна тағин нодиран оқила ва нотиклиқ санъатидан муносиб роқибга бўла оладиган хотинни орзу қилар эди.

— Биласанми, саховатли азизам, ёлғизлик одамларга... озми-кўп ёши ўтиб қолганларга зиён. Шундай эмасми?

«Ё инсу жинслар! У менга энди бошқа томондан човт солиб келяпти, жигимга тегмоқчи шекилли. Ҳозир мен унга кўрсатиб қўяман, туғилганимдан бери катталарнинг панду насихатларини бекорга эшитмаганман ахир?»

— Мен эса мутлақо ёлғиз эмасман. Менинг қалбимда бутун бир халқ бор, у мен билан бирга. Иннайкейин, унақа, жуда ҳам қариб қолганим ҳам йўқ, бир ўзим ҳам бемалол кун кўра оламан.

«Шундақа дегин! Бундан беш йил бурунроқ менга дуч келганида-ку, биринчи учрашувдаёқ бўйнимга осилиб оларди-я! Оқлар айтганидек, у ўзини бир оз бозорга соляпти. Бу ҳаммаси доктор туфайли!» деб ўйлади Фуссейну ва эътироз билдирди:

— Момақалди роқ яқинлашиб келаётган пайтда дўстлик қўли ортиқчалик қилмайди.

«Мен сенинг қўлларинга муҳтож эмасман, ичкиликбоз! Доктор сени эрталабданоқ маст бўлиб олган деб тўғри айтади. Қўлингга эрк бермай ўтираверишинг мумкин. Хайфки, бу заҳри қотилдан сенга баляам урмайди». Манъ Комбети чордана қуриб олиб, тирсагига таянди ва зимдан Фуссейнуга қаради. Унинг мясига ёвуз бир фикр келди:

— Қани айт, наҳотки эркак бўлишинг учун сен ҳар кун кечқурун ичишинг керак бўлса?

«Оббо! Мана, гапни қаёққа буряпти! Менинг эр-каклик қудратимга шубҳа қияпти шекилли! Қим билан ош-қатиқ бўлаётганингни ҳозир кўрсатиб қўяман!»

Фуссейну яна ҳам қулайроқ жойлашиб ўтирди, пайтавасини тортиб тузатиб олди ва деди:

— Тушун, агар мен ичишни ташласам, шаксиз касал бўлиб қоламан. Мен винога ҳаддан ташқари кўникиб кетганман. Соатлаб иссиқ ўчоқ бошида туришнинг ўзи бўладими, ахир. Олов қиздириб, ташналаб қилади. Чанқоқни босиб туришга тўғри келади. Ишон, гап ота-онам устида боргудек бўлса, ўз-ўзимга ачиhib кетаман.

Фуссейну ўзининг бу сўзамоллиги охири қаерга олиб боришини олдиндан биларди. Тажрибали декломациячидек баландпарвоз оҳангдан янгилиhib кетмасликка ҳаракат қилган ҳолда давом этди:

— Бир вақтлар мен ҳам то туғилган уйимдан бир умрга бош олиб чиқиб кетгунга қадар ўз қишлоғимизда ҳамма ҳавас қилгудек йигитлардан бири эдим. Мен коре¹ни ҳаммадан яхши ўйнардим. Ҳозир ҳам уни ҳеч ким менчалик ўйнаёлмайди. Ҳа, майли, гап бунда эмас. Ўша пайтда мен ёш эдим, нима истасам шуни қила олар эдим. Шундай бўлса ҳам мен учун жуда аламли бир кунда ҳамма нарсани — буюм-суйимларниям, қариндош-уруғларниям, яхшигина жойимниям ташлаб кетдим. Баайни шамолнинг домига тушган қуриган барг каби. Шамол мени учиргандан учириб кетди. Қаёққа кетаётганимни билмас эдим.

Фуссейну букчайиб ўтирар, у ёқдан бу ёққа тебранар ва нигоҳини қоронғилик томон тикиб, оғир-оғир хўрсиниб қўяр эди. Олис-олислардан алланималарнинг товушлари эшитилиб қоларди. Деразадан тушиб

¹ Коре — чолгу асбоби.

турган чироқ шуъласидан ҳашоротлар учиб ўтар, қаердандир бойқуш ҳув-ҳувларди.

— Йигирма йилдан зиёд ишладим, эт кетди, суяк қолди. Боримни донғи кетган жодугарларга, фолбинларга, табибларга сочдим. Уларнинг ҳаммаси бир овоздан жоду туфайли киндик қони тўкилган уйингдан бешиб қочгансан дейишди. Кўролмаслик! Рашк! Бахиллик! Аммо ҳеч ким мени бу ёвуз сеҳрдан халос қила олмади. Йиллар ўтди. Жазирама фасллар ёмғиргарчилик билан алмашди, мен бўлсам, Африка бўйлаб жаҳонгашталиқ қилдим, узунасига ҳам, кўндалангига ҳам кезиб чиқдим. Ҳа! Кўрмаган жойим қолмади! Шаҳар ва одамларни кўрдим, хилма-хил тилдаги сўзларни эшитдим. Нима дуч келса шуни едим! Мен ичаман, ҳа, ҳа, ичаман. Биладан. Биладан, бундай қилиш ярамайди. Буни мен биладан. Мен ҳам ҳаётни севаман. Мен ҳам ўша бир вақтларда қандай бўлсам яна худди ўшандай бўлиб юргим келади. О, хоним, сен менинг юрак жароҳатимни янгилаб, қонлар оқдирдинг... Ҳа! Сен мени юрагимни очишга мажбур қилдинг...

Манъ Комбети унинг сўзларини эшитар, хаёлан ўзини ёш қиз боладек тасаввур этарди. Одамлар уни ўшанда ҳаммадан чиройли деб айтишарди. Айниқса, қуюқ-қалин сочларини ўриб қўядиган машшота аёл шундай дерди. Машшота унинг янгигина ювилган қуюқ соч жингалакларини ёзиб тарар ва улардан ҳайратомуз жамалаклар ясар, сертўлқин сочларининг бир ўрмидан ўнларча чилвирдек пишиқ қилиб ўрилган майда кокиллар чиқарар ва уларнинг бошининг тепа қисмига тўртбурчак шаклида чамбарак қилиб қўяр эди. Ушанда унинг билак ва тўпиқларида кумуш ва мис ҳалқоллар ялтирар, қулоқларига олтиндан ясалган жажжи исирғалар тақилар эди. У эгнига чиройли ёпинчиқ ташлаб олгандан кейин қадимги миср маъбудасига ўхшаб қоларди.

Фуссейну боз устига давом этарди:

— Ҳа, азизам... Мен жуда кўп савдоларни бошдан кечирдим... Биламан, энди мен ҳаммани жонига тегяпман. Бир ўзим, мутлақо яккамахов бўлиб яшашга маҳкум этилганман. Қани энди шундай бир ишончли ҳассага эга бўлсаму қолган ҳаёт йўлимни унга таяниб ўтказсам. Нолимайман... Фақат баъзан... Докторникига қара! Уникида яна чироқ ёняпти. Тун бўйи ўчмайди... У донм ишлайди. Ўзини ўзи адо қиляпти. Гарчи боласи бўлса ҳам онаси борми, йўқмибуни ҳеч зот билмайди. Менинг аҳволим уникидан ёмонроқ. Қани энди менинг ҳам фарзандим бўлса-ю, мен ҳам одамларга ўхшаб дарахт ўтқазсам, толиққан йўловчилар унинг соясида дам олиб ҳордиқ чиқаришса... Дам олишиб яна йўлларини давом эттиришса... Улардан бирортаси миннатдор бўлиб, ҳаққимга дуо қилиб: «Бу дарахтларнинг сояси қандай оромбахш! Эккан одамнинг отасига раҳмат!» деса. Мана нималарни орзу қиламан.

Фуссейну гапни олиб қочишда давом этди. У чиндан ҳам ўз нутқига ўзи берилиб кетган эди. Аммо Мань Комбети уни ортиқ эшитиб ўтирмади. У Фуссейнунинг ўзи учун гапираётганлигини тушунарди. Ўзи гапириб, ўзи тўхтайтиди дер, шу туфайли бояқиш чиндан ҳам кўп азиятлар чеккан экан деб ўйларди. Сўзлар худди кўкракдан отилиб чиққан алам оҳидек фиғонли эшитиларди. Мань Комбетининг олдида ичкиликдан адойи тамом бўлиб, абгор бир аҳволга тушган, териси ошхона иссиғида қуриб-қақшаб кетган бир одам ўтирарди. У ўзидан сўрарди: «Бу қанақа кўз илғамас сирли қудратки бошқа ёққа эмас, ҳадеб бир йўлга итараверади?»

— Қапок¹лар онласи она дарахтдан олисда, жуда олисларга бориб ўсади. Эркак киши хотин киши учун

¹ Дарахт турларидан бири.

донм боладай бир гап. Хотинлар учун эркаклар баайни тўнгич фарзанд,— деди у файласуфларча.

Фуссейну энди айёрлик қилмас, у чиндан ҳам эски яраларини янгилаб, ростакамига аламли изтироблар чекар эди.

Жамики кўрган-кечирганлари, қитъа бўйлаб мақсадсиз тентираб юрганлари, шамолда бетизгин елганлари, қароргоҳининг йўқлиги — ҳаммаси унинг кўз олдига биринчи марта келаётгандай бўлди. Ҳозирги қайғу-ҳасратларининг нима билан изоҳланишини унинг ўзи айтиб беролмасди. Ортиқроқ ичиб қўйганиданмикин? Оиласизликдан ҳам чекаптимикин? Балки бу ёлғизликдан қўрқиш аломатидир? Ё у ҳақиқатан ҳам бу аёлга нисбатан юксак туйғулар алангасида ўртанаяптимикин? Аёлнинг лоқайдлик билан айтган сўзлари унга худди хипчин зарбидай аччиқ ботди. У дарҳол ўйинни тўхтатди.

— Кўриб турибман, азизам, менинг дарду ҳасратларим сенга таъсир этмаяпти. Сени ўз ташвишларимдан халос қиламан. Ҳа, ўзимга ўхшаган, ҳеч кимга кераксиз, дарбадар дайдилар жамоасига бориб қўшиламан,— деди у ўрнидан тураркан. Ва бир оз жим қолгач, қўшиб қўйди.— Хўп, омон бўл.

У пешайвондан тушди. Бир неча қадам юриб тўхтади. Чайқалиб олди ва хиёл олдинга энгашган кўйи яна айвон томон яқинлашди:

— Ҳа, азизам! Билиб қўй, чўкаётган қайиққа қараганда қийшайган қайиқда ўтирган маъқул. Тунингиз хайрли ўтсин!

Шундан кейин у қоронғулик ичра ғойиб бўлди.

«Ё азиз авлиёлар! Мен унга бир нарса дедимми? Бу одам ҳатто ҳаром тукимга ҳам арзимаёйди. Ишёқмас, у яна мени ҳақорат ҳам қиляпти! Қаллоб! Қаллобнинг ўғли! Бундан кейин энди бир оғиз ҳам сўз айтмайман! Ўзи пиширган мазали таомларни ўзи еяверсин. Мен ҳам ёш бола эмасман. Кўнглим иста-

гини ўзим биламан. Эси паст шум така, бу қўполлиги учун ҳали боплаб таъзирини бериб қўяйки...»

Мань Комбети яна бир оз ўтирмақчи эдию, аммо киприклари илиниб уйқу кела бошлади. У ўрнидан туришга, бориб ухлашга эринарди. У тўнғиллаб дерди:

«Ёлғиз дарахтнинг ҳам тили бор! Шунчаки мастликдан валдираяпти! Нима, доктор ёлғизми? Йўқ! Унинг ишлари бор. Бу ошпаз уни ёлғиз, оиласи ваҳидан сиқилади, деган гапларни қаёқдан оляпти ўзи? Доктор унақа майхўрларга ишонаверадиган одамлар тоифасидан эмас. Агар у ёш қизларга уйланмоқчи бўлса бир эмас, икки-учтасини ҳам топарди. Пуллари бор, бунинг устига яна унинг олдига аллақандай эркаклар келиб туришади. Эркакларнинг мана шундай учрашган жойида уйланиш тўғрисида гап кетмаслиги мумкин эмас. Доктор албатта индамайди. Аммо мен кўриб турибман. Мен ҳаммасини кўраман. Уғлини-чи? Улар бир-бирлари билан оқлар тилида гаплашишади. Айтишадикки... Бироқ мишмишларга чек қўйиб бўлмайди. Албатта, ёруғ дунёга келиш учун энг аввал онага эга бўлиш керак. Қаерда у? Унинг онаси оқлардан эди. Нега у ўз фарзанди билан бирга эмас? Оқлар ўз болаларидан озмунчасини бу ерга ташлаб кетишмаган. Нима учун доктор шундай қилмади? Балки бу унинг боласи эмасдир? Балки у боланинг онасини ҳайдаб юборгандир? Айтишларига қараганда, оқларнинг мамлакатада ҳамма нарса биздагидақа эмас эмиш. Билиш керак. Бу жуда зарур. У менга худди ўз онасидай қарайди. Мен унга хотин топиб беролардим. Унга қанақаси ёқишини билиш керак: тўлароғими ё озғинроғими... йўғ-е, фақат озғини эмас! Қилтириқдай қизлар чиройли бўлмайди — балкининг суягига ўхшашади. Оғзим нега ачишяпти. Ҳа, бу ҳаммаси майхўр билан гаплашганимнинг касри. О, азиз авлиёлар! Нега одамларнинг ҳаммаси

битта йўлдан юришмайди. Агар шундай бўлганда ҳамма нарсани тушуниш бирмунча осон бўларди...»

Мань Комбети ўз фикр-мулоҳазалари жумбоқларини ечиш ва докторга ҳаёт йўлдоши топиш планларини тузишда давом этиб, ниҳоят ўрнидан турди. У осмонга, юлдузлар туркумига қаради, сўнг айвон бўйлаб юриб, лаборатория деразаси ёнида тўхтади. Касалхонанинг бош врачлари ҳамда директори Тангара ҳамли ҳам эгидан оқ халатини ечмаган эди. У астойдил берилиб ишларди: доривор ўсимликлар хусусиятини ўрганарди. Узун стол устида шиша идишлар, чиганоқсимон трубкалар ярақлар, шипга қараб буғ ўрларди. Улкан шиша идишда сув қайнарди. Тангара ўқтин-ўқтин микроскопга қараб олар, сўнг ёнида турган дафтарга нимадир ёзиб қўярди. Мань Комбети унинг буюм-уюмларини ҳамини қизиқсиниб кўздан кечирарди.

— Бу сенмисан, Комбети? — деди доктор унга ўгирилиб қараркан кўзларидан мугуз гардишли кўзойнагини олиб, — бемаҳал бўлиб қолди. Мен сени ухлалайсан деб ўйловдим. Фуссейну кетдимми?

— Фуссейну... — лоқайд такрорлади Мань Комбети, — у анов ёққа ўтиб кетди, — деди қўли билан дарвоза томонга ишора қилиб. — Сен эса? Бутун оқшом ишлаяпсан. Наҳотки, ҳалиям ўрганаётган бўлсанг?

— Ҳа, сен менга айтиб берган нарсаларни ўрганяпман, — деб жавоб берди у керишиб кўзларини шоша-пиша ишқаларкан. — Беш минутлик ишим қолди, сув трубкага қуйилиб, анов сен кўриб турган кўкат идиш тагига чўкса бас. Болалар учун энг яхши дори тайёр бўлади.

— Нима, докторлар шунақа доим ўқишаверадимми?

— Фақат докторлар эмас, ҳамма доим ўқиши керак. Бошқа мамлакатлардаги машҳур врачлар ўзларининг бутун ҳаётларини одамларни ҳалок қиладиган

касалликка қарши дори топиш учун бағишлаганлар. Бизда эса энг оддий дорилар ҳам етишмайди. Бу ердаги одамларни ҳалок қиладиган касалликлар у ёқларда энди хавфли эмас. Биз ҳозирча улардан ўзимиз учун керакли дориворлар топишимиз керак. Бу изланишда сен менга ёрдам беришинг мумкин.

— Ёпирай! Сен менинг тўғримда гапиряпсанми?

— Ҳа.

Тангара тирсаги билан дераза токчасига суянди. Шаҳар уйқуга чўмган, ўчоқларда энг сўнгги тарашалар тутарди. Ҳавода гуллаган дарахтлар атри уфурарди. Кундузги жазирама иссиқдан сўнг дам олаётган замин ёмғирсиз ўтган бир неча ой давомида қуёш томонидан нисор этилган бутун ҳарорат ўлжасини ғоят сахийлик билан ўз бағридан чиқариб элга тақдим қиларди.

— Мен буни мени операция қилишга ўргатган ўз профессоримга ёзиб юбордим. У сен билан қизиқяпти. У сенинг тўғрингда ёзган мақоламни ўқиб чиқяпти. Суратинг эсингдами? У газетада босилган эди. Бу газета докторлар учун...

— Лекин мен у билан, сенинг катта докторинг билан таниш эмасман-ку?!

— Ошиқма! Ҳозир мен сенинг тўғрингда нималар ёзганимни кўрсатаман.

У чаққонлик билан стол ёнига бориб, «Медицина газетаси»ни олди.

— Мана, эшит, сенга алоқадор жойларини ўқиб бераман, — деди у кўзойнагини тақиб:

«Ҳозирги замон терапияси эришган ютуқларига қарамай, хусусан Қора Африкада доривор ўсимликлардан фойдаланишни унутмаслик керак. Зероки, бу усул авлоддан авлодга, отадан ўғилга, онадан қизга мерос бўлиб келаётган усулдир. Ўсимликлар сири авлоддан авлодга мерос қолдирилар, маҳаллий одатга кўра улар бутун қабиланинг мулки бўлиб, уларни

Ўзга юртдан келувчиларга ошкор қилиш мумкин эмас эди. Ғарбий Африкадаги ёшлар қишлоқларини ташлаб кетишар, ўз қабиласи билан алоқаси узилиб қолар, кўпинча шифобахш ўсимликлар сирини билмаганларга ўз билимларини бергани қабиладош топилмас эди.

Менинг шифохонамда хизмат қилаётган Мань Комбети бу илмни ўзининг катта бувасидан ўрганган экан. У ҳеч қандай расмий унвонга эга эмас, бироқ доялик ишларини пухта бажармоқда. Унинг ибтидий кузатишлари илоҳиятга кўр-кўрона эътиқод қилиш билан ҳам, товламачи фолбинлар билан ҳам заррача алоқаси йўқ. Агар шу кузатишларни анатомия илмига тааллуқли маълумотлар билан керагича қўшиб иш кўрилса, даволаш пунктлари бир-биридан юзлаб километрлар узоқ масофага жойлашган мамлакатдаги Африка врачларига катта ёрдам бўлур эди.

Мань Комбетининг ёши элликда, анатомия билан танишиш унинг ҳаётида жуда катта кашфиёт бўлиши мумкин. Бу илм тўғрисидаги энг оддий маълумотларни у ҳафтасига икки марта унинг билан ўтказаётган дарсларимдан олади. Африкалик врачлар, Африканинг келажак истиқболи учун африкалик ботаниклар билан яқиндан ҳамкорлик қилиш, ишлашларига истак билдиргинг келади. Бундан ташқари, маҳаллий ҳукумат ва айниқса соғлиқни сақлаш министрлари маҳаллий доялар учун ўқув марказлари яратишлари зарур. Дастлабки вазифа — бўлғуси врачлар, илмий ходимлар, фармаколог ва бошқаларнинг билим олишлари учун ўқув юртлари ташкил этиш, чунончи Африкага шифокорлар, унинг шароитига мослашган тиббий ходимлар керак».

Тангара ўқишни тугатди. Мань Комбети ҳамма гапни тушунолмаган бўлса ҳам мамнун эди. Нима учун мамнунлигини ўзи ҳам изоҳлаб бера олмасди.

Чироқ шуъласи тушиб турган қорамағиз юзларидан йилтираб кўз ёшлари ўрмалади. Гўштдор лаблари очилиб, бақувват оппоқ тишлари кўринди.

— Хафа бўлдингми, Мань Комбети? Мен врачлардан жуда кўп хатлар олдим. Бир хиллари қўшилмайди, бошқалари қўшимча изоҳлар беришни сўрашяпти.

— Мен ҳарчанд уринсам ҳам, ақлим ҳеч нарсага бовар қилмаяпти. Мутлақо! Узинг, жамики билим китобда, деб айтасан. Шундай экан бу китоблар тўғрисида ҳеч қанақа тасаввурга эга бўлмай туриб, қанақасига сендан кўп биламан? Худо ҳаққи, ақлим ҳеч бовар қилмайди, ҳеч бир!

— Мен сенга тушунтириб бераман, — врач яна дераза тоқчасига тирсагини қўйди. — Биз одамзоднинг жисмоний тузилишига оид ҳамма нарсани биламиз, бу тўғри. Бу ерда биз учун ҳеч қанақа сир йўқ. Лекин тана билан ундаги касалликни аралаштирма. Яқинда мен сенга бир микробни кўрсатгандим, гоҳо инсон танасида яшайдиган жудаям кичкина ўша жонли махлуқ эсингда бўлса керак. Бунақа микроблар сон-саноқсиз, боз устига улар ҳар хил. Баъзи бир касаллик юз берганда айрим дорилар ёрдамида... микробларни ўлдириш ёки зарарсизлантириш мумкин. Шундай кўкатлар борки, улар буйрак, тери, бўғин касалликлари, ичак ёки асабга яхши таъсир кўрсатади. Аммо у кўкатларни билиш учун уларни ўрганиш керак. Сен эса уларни биласан. Мана, масалан, аёлларнинг кўкрагига сут келиши учун ёрдам берадиган кўкат ниҳоятда фойдали. Биз уни сен туфайли билдик. Ҳозир уни Парижда ўрганишяпти. Мен у ёққа кўкатларнинг сархилини жўнатишим керак. Энди тушундингми? Китобларда ҳали ҳамма нарса ёзилган эмас.

— Мен ҳеч нарсага тушунмадим!.. Шундай бўлса ҳам мамнунман. Бу ишим сенга маъқул келиб қолганидан хурсандман. Сенга хат ёзаётган кишиларни

мен билмайман! Лекин фойдам тегаётган бўлса нур устига аъло нур. Ёзганларингни ҳаммаси тўғри, ёшлар қишлоқдан қочиб кетишмоқда. Шу туфайли кўпгина маълумотлар йўқолиб боряпти. Ҳақ гап бу. Эҳ, сен менинг бувим билан таниш бўлганингдайди! У киши ўсимликлар тўғрисида энг катта докторлардан ҳам кўпроқ биларди. Илгари бизникиларнинг ҳеч бири руҳонийларга мурожаат қилмасди. Ўзинг биласан-ку, илгарилари бу ердаги одамларни Оқ руҳонийлар даволашар эди. Катта бувим ҳаммасини кўрар ва дерди: «Қимда ким этаги узун кийим кийган кишилар олдига шифо истаб боргундай бўлса, улар бундай одамнинг танини даволайди-ю, аммо жонини ўзларига олиб қоладилар. Нега шунақа, улар ҳузурда икки маротаба бўлсанг бас, бўйнингга арқон солиб қайтасан: Қимда ким ана шундай арқонни бўйнига илган бўлса, у хоҳ ўғил бола бўлсин ва хоҳ қиз бола, бир умр қишлоқда қолиб кетади ёки эса авахтага тушади». Ана шундай деган эди катта бувим. Ҳа, қани энди сен ҳам бувим билан бир дардлашган бўлсанг эди, ахир сен ҳам оқ руҳонийларни хуш кўрмайсан-ку.

— Қим айтди сенга?

— Қўйсанг-чи! Онам мени кўкракдан ажратишга бир ой қолганда қазо қилиб қолибди. Менга катта бувим сут берди. У киши жуда кўп нарсаларни биларди, ана шу билганларидан анча-мунчаси менга ҳам ўтган.

— Менга уларнинг руҳонийлиги эмас, ўзларини тутта билмасликлари ёқмайди. Мен сен билан ишлаётганимдан мамнунман. Катта бувинг билан танишсам ғоят хурсанд бўлардим. Аммо баъзи пайтлар сенга тушунолмайман.

— Ҳар биримизда ҳам гоҳ-гоҳ ана шундай қийинчиликлар бўлиб туради. Сенга ҳам осон тутмайман,— Мань Комбети ишонч ва дўстона самимият би-

лан сўзлар, сўзлаганда юзларини рўмолчаси билан яшириб зимдан жилмайиб қўяр эди.

Тангара ҳамон дориворлар атрофида уймаланишар экан, ўзи билан Мань Комбети ўртасида баъзи-баъзида бўлиб турадиган майда-майда тўқнашувларни эслади.

Бир кун эрталаб касалхонада, одатдагидек, беморларни кўргани келганлар тўпланишди. Улар жуда кўп эди. Аксарияти болалар ва аёллардан иборат эди. Улар деворларга тақаб қўйилган скамейкаларга тизилишганди. Эркаклар чўққайнишиб ўтиришарди. Беморларнинг бир қисми узун таноби уйда жой етишмаганлиги учун ҳовлида қолиб кетган эдилар. Одам тумонат. Бош врач ва унинг ёрдамчилари тўғрисидаги илиқ гаплар уларнинг ўз участкалари доирасидан чиқиб, теваарак атрофларга ҳам кенг тарқалган ва у турли жойлардан одамларни бу ерга чорлаб келган эди. Ҳамма зерикиб, эсноқ босаётганига қарамай сабр-қаноат билан ўз навбатининг келишини кутарди.

Мань Комбети касалхонада бемалол юриш учун оқ халат кийиб олган эди. Шу куни эрталаб навбат кутиб турганлар орасидан ўтиб бораётиб, қачонлардир ош-қатиқ бўлган ҳамшираларидан бирига дуч келиб қолди. Иккиси ҳам қачон, қаерда учрашганларини эслолмай анчагача бир-бирларига тикилиб туриб қолишди. Аслан, нотаниш кўринган бу аёл — кейинча Мань Комбетига қайнисининг хотини бўлиб чиқди.

— Сен бу ерда нима қилиб юрибсан? — сўради Мань Комбети қўлларини белига қўйиб атрофдагиларга виқор билан қараркан.

У ёқдан бу ёққа узлуксиз ўтиб турган санитарка ва ҳамширалар йўл-йўлакай у билан салом-алик қилиб қўйишарди.

— О! Комбети!.. — деди «қариндош аёл» ҳайратдан ёқаларини ушлаб ва ҳаяжондан дудуқланган товуш билан сўзида давом этаркан: — Кўришмаганимиздан бери сен катта доктор бўлиб кетибсан. Қишлоғимизда дув-дув гап, сен энди касалхонанинг энг катта бошлиғи эмишсан.

Ҳамманинг қулоғи уларда эди. Кўпчилик дардманд чехралар Мань Комбети томон ўгирилган эди. «Қариндош аёл» билан бирга келган аёллар ҳам чиройли имо-ишоралари билан унинг эътиборини ўзларига қаратишга ҳаракат қилишарди. «Қариндош аёлнинг» қўшниси (бу ҳам ўша қишлоқдан) «бошлиқ» сўзини эшитиб, мени ҳам шу машҳур бошлиқ билан таништириб қўй, деган маънода йўталиб, яқинроқ ҳимарилиб келди. Сўнг буни кутиб ўтирмасданоқ орага суқилиб сўз бошлади:

— Бемалол гаплашаверинглар... Сенинг навбатингга мен ўзим қараб тураман. Ҳа, ўргилай, нимасини айтасан, ҳозир шунақа бўп кетган! Сен олис жойдан келган бўлсангу умринг туну кун қишлоқ майдонида ўтса ва сени ҳеч ким ҳолингдан хабар олиб, бу ёққа кел, демаса демак, сенинг бу ерда яқин кишинг йўқ.

Мань Комбети кинояни тушунди. Қариндош-уруғчилик муносабатларининг нақадар муқаддас эканини ҳали у унтганича йўқ эди.

— Сенинг қаеринг оғрийди? — сўради у.

— Меними?.. — янги пайдо бўлган «эгачи» унинг юрагида раҳм-шафқат туйғуларини уйғотиш ниятида ҳасратли хўрсиниб олди, — мен сенинг касалхонангга беш кун деганда етиб келдим. Сен ўзинг ахир қишлоғимизнинг қаерда эканини биласан-ку. Биз бу йил эрим ва бола-чақаларим билан янада узоқроқ жойга кўчиб кетганмиз. Экинзорларимизни қолдириб... бошқа жойга кетганмиз. У жойнинг ери яхши... Қаеринг оғрийди дейсанми?.. Мана қара... — у пахта билан тах-

такачни ўраб устидан латта боғлаб ташланган тўп-
фини кўрсатди.

— Кўряпсанми... Шишиб кетяпти. Ахир бу ёқда сен туриб, бошқа врачга бораманми? Мен сенинг из-зат-нафсингга тегадиган иш қилмайман. Модомики, қариндошингнинг ўз касалхонаси бор экан, нима учун бегоналарникига боришинг керак?

Мань Комбети ўйланиб қолди: «Ўз туққанларинг-га ёрдам бермасанг кимга берасан?» Бундан ташқари, у касалхонага ишга киргандан бери ўзининг доктор-лигини кўрсатиб қўядиган бирон бир имкониятга эга бўлмаганди. Унинг тўғрисидаги доврўқ туғилган қиш-лоғигача етиб борганини эшитиб димоғи кўтарилди. Касалларни ғурур билан назардан ўтказди. Ёнгина-сидаги плитка ётқизилган ерда мурғак гўдаклардан иккитаси эмаклаб юришарди.

— Юр мен билан,— деди у амрона.

— Мен ёлғиз эмасман, Мань Комбети. Бу ерда мен билан яна тўрт аёл, еттига ёш бола ҳам бор. Ҳов ана, кўряпсанми? У менинг катта кундошим бўлади. Ҳаммамиз бирга келганмиз. Мен қишлоғимиз одам-ларига бу гапларнинг ҳаммасини ҳикоя қилиб бергун-дай бўлсам уларнинг бошлари осмонга етади-да, кат-тадан кичикнинг ҳаммаси даволаниш учун тўппа-тўғ-ри сенинг касалхонангга келишаверади.

У бир талай чурвақа болалар ва хотин-халажлар-ни олдинга сургаб, нўқиб, бошқаларни ҳам имлаб-чорлаб тинмай жавварди. Мань Комбети олдинда борарди. Бу ёққа ҳаммадан илгари навбат кутиб турганлар эса журъатсизлик билан норозилик билди-ришарди. Улар касаллар қабул қилинадиган хонага етиб боришганда санитар фақат Мань Комбетини ўт-казиб юбордию бошқаларнинг киришига рухсат бер-мади. Шовқин, тўполон кўтарилди.

— Нима гап? Тўхтатинг шовқинни!— қатъий буюр-ди Тангара. У худди шу пайт кўп йиллар давомида

камқонлик азобини тортиб келаётган қари кампирни кўраётган эди. Кампир докторнинг бақиригидан чўчиб, бир сесканиб тушди.

— Қўрқма,— деди унга тасалли бериб Тангара,— Қоффи, у ерда нималар бўляпти?

— Буларнинг барини Мань Қомбети қияпти! У бу ёққа бир йўла бир неча хотин-халажларни олиб кирмоқчи, доктор. Врач ва ҳамшираларнинг ҳаммаси банд,— тушунтирди эшик ёнида турган санитар.

Қоффи, бош врач ёрдамчиси, у кула-кула французчалаб деди:

— Сенинг дилдоринг баъзан бизга мана шунақа оҳанжамалар кўрсатиб туради.

— Қомбети, қариндошларингга айт, бирпас эшик ортида кутиб туришсин. Узинг мана бу стулга ўтириб тур... Мен тугатгунча ўтириб тур.— Тангара кампир устига энгашди. Қовоқларини икки томонга йирди. У билан уч минутча сўзлашди, сўнг Қоффини ўзи томон чорлади. Талай гап-сўзлардан кейингина кампир стационарда ётишга рози бўлди.

— Фанта, барча керакли нарсаларни тайёрла, биз бу беморни ётқизамиз.

— Хўб бўлади,— жавоб берди ҳамшира.

Тангара Мань Қомбетига ўгирилди.

— Сен ахир биласан-ку, мен бандман. Ҳалақит берма, ишни тугатай. Қасалхонада тартиб ва интизом бўлиши керак. Бошқалар қандай мавқега эга бўлса бу ерда сен ҳам худди шундай кишисан. Шунингдек, бу ерга келадиган барча беморларнинг ҳуқуқи тенг бўлиши керак. Сен бу хотинларни танийсанми? Афтидан у сенинг қариндошларингга ўхшайди, шундайми? Узинг бир дақиқа ўйлаб кўр, агар ҳаммамиз бу ерга икки-учтадан одам олиб келаверсак, оқибати нима бўлади? Қасалхонада тартиб ўрнатиш учун менга беш ой вақт керак бўлади. Сенинг бу ишингни кўриб одамлар нима дейди?

Мань Комбети дераза томон ўгирилиб ўтирарди. Ҳайкал каби тикка ўсган хурмо дарахти дераза ва осмонни баайни иккига бўлиб тургандай эди. Унинг тепасида сариққа мойил булут парчалари худди осилиб тургандай ҳаракатсиз туюларди.

— Бу менинг синглим. У менинг бу ерда ишлашимни билади. Бошқа жойга бормайди-да. Сен, мана қаяқдаги ўзинг танимайдиган кишиларни ҳам давола-япсан! Шундай экан, агар қариндошларни даволасанг, бунинг ҳеч кимга зиёни тегмайди, ҳеч қанақа жин урмайди. У бу ерга беш кун деганда етиб келган. Агар мен ҳозир қайтиб бориб, унга доктор сени даволамайди деб айтсам, нима деган одам бўламан? Ундан кўра ўлганим яхши,— деди Мань Комбети қовоқ-тумшугини осилтириб.

Тангара билан Коффи бир-бирларига қараб қўйишди. Ҳамшира ва санитарлар уларнинг сўзларини эшитиб туришарди.

— Сен бориб уларга айт, ҳаммаси навбатма-навбат ўз жойларига бориб турсин.

— У касал, унинг оёқлари майиб бўлган. Унга жуда оғир. Агар кўрсанг ҳатто ўзинг ҳам уни касалхонага ётқизиш керак деб ўйлайсан. Вой худойим-ей! Мен ҳеч нарсага тушунолмапман. Сен мени бекордан-бекор юрипти деб айтолмайсан-ку ахир, менга бир яхшилик қил, сендан илтимос қиламан.

— Нима қилишни ҳам билмай қолдим,— деди Тангара французчалаб Коффига,— агар ҳозир унга ён берсам, кейин бу машмаша ҳар куни такрорланаверади.

— Илож қанча? Унинг бу қилиғи менга ёқмаётир,— деб жавоб берди чақалоқ билан машғул бўлаётган Коффи.

— Бизда койка етишмайди, Комбети. Қариндошингни касалхонага ётқизиш керакми, йўқми, дарҳол ҳал қила олмайман.

— У мен билан ётса ҳам бўлаверади. Хонам катта.

Қоффи хахолаб юборди. Унинг соддадиллигидан таъсирланган Тангара нима қилишини билмай, пешонасини артиб бош чайқади.

— Менга қара, Комбети... Мана, мен нима қила олишим мумкин. Уни сен бизникига бошлаб бор. Лекин хонага эмас! Мен қутулишим билан уни бориб кўраман.

— Лекин... улар назаримда ўн киши, доктор.

— Бас, Комбети! Акс ҳолда дўстлигимизга путур етади... Уни уйга олиб бор...

— Менинг қариндошларим кўп! Тушунасанми?.. Уларнинг истаги, энди... Йўқ, ҳеч нарсага тушунолма-япман! Бегоналарни давола-ю, ўзингникини ўйлама эмиш-а, тавба!— деди у хонадан чиқаркан норози кайфиятда.

Уларнинг бирга ишлаши давомида шу воқеадан кейин таъбларини тирриқ қиладиган деярли ҳеч нарса бўлмади.

— Ана энди мен деярли тугатдим ҳисоб. Эртадан кейин бизда малҳам дори муҳайё бўлади,— деди Тангара Мань Комбетининг ҳамон дераза ортида турганини кўриб.

— Доктор,— Мань Комбети фақат баъзи ҳоллардагина унга шундай деб мурожаат қиларди,— ўглинг яхшими? У жуда ақлли-да! У бизнинг тилимизда ҳам гапирадиган бўлиб қолди. Бир-бирларига жуда монанд жуфт: у ва Какпо...

Докторнинг юзи шу заҳоти ўзгарди, жиддийлашди, ичимдан топ деган бир тусга кирди. Мань Комбети унинг бадқовоқ бўлиб турганини ҳатто қоронғулик ичидан ҳам кўрди.

— Улар аллақачон ухлаб қолишган. Менимча, се-

нинг ҳам ётадиган пайтинг бўлди. Яхши уйқу доридан афзал,— деди Тангара шахсий ҳаётига аралашувидан ўзини четга олиб.

Мань Комбетининг жаҳли чиқди. «Ё азиз авлиёлар! У менга кичкинтойнинг онаси қаерда қолганини барибир айтади. Ушандан кейин мен унга чиройлик хотин топаман. Худди унинг ўзига ўхшаганини. Уқиб, ёза оладиганини. Эркак кишининг хотинсиз яшашини ким кўрган. Яна унинг ёшида!»

Унга эшиттириб деди:

— Мен ўрмонга сутли кўкат олиб келишга бораман. Мен сенга яна ҳар хил илдизлар олиб келаман, йўл-йўлакай ўз қишлоғимга ҳам кириб чиқаман.

— Менинг бу ҳафтада қиладиган ишларим кўп... Ўз касалимиздан ташқари, касалхонада оқлар учун яна учта касални операция қилишим керак. Мен сен билан бирга боролмайман.

— Майли, тунинг хайрли бўлсин!

— Сеники ҳам.

Мань Комбети ошхона томонга ўтиб кетди, у айни чоғда ётоқхона хизматини ҳам ўтар эди.

О азиз авлиёлар! У мени тентак деб ўйлапти! Ўзи эса худди тошга ўхшайди. Сирини айтгиси йўқ. Ҳечқиси йўқ, тош ҳам бориб-бориб ёрилади. Анов май-хўр билан лақиллашиш шу даражага олиб келар деб ўйламагандим. У юрагимга гулгула солиб қўяди-да, кейин уни тинчлантирмай кетаверади. Бу бадният ошпазга энди ҳечам гапирмаганим бўлсин. Менга деса ўлиб кетмайдими! Ундан огиз очган одамни ҳам олдимга солиб ҳайдайман. Бориб болаларга бир назар ташлаб қўяй. Бошим айланиб кетяпти, энди туни билан ухлолмай чиқаман.

У катта, кенг, яхши жиҳозланган хонага ўтди ва каравотга ўтириб олиб узоқ ўйга толди. Маҳаллий оилаларнинг ҳаммасини бирма-бир хаёлдан ўтказди.

Жамики ёш қизларни кўз олдига келтирди. Ҳеч бири ёқмади. Ақли косирича, уларнинг бири ўта қақажон, бошқаси ҳаддан ташқари эрка-тантиқ эди. Ниҳоят ўр-нидан туриб ечина бошлади.

II. Врач

Маҳаллий халқ учун қурилган касалхонанинг катта биноси расман мустамлака услубида қурилган эди; жазирама иссиқдан ҳимоя қилиш учун оққа бўялган икки қаватли бино сон-саноқсиз бетон устунига таянган, ён атрофидаги пастак-пастак шийпонлар билан баайни қанотларини майса устига кенг ёзиб ётган мажруҳ бургутни эслатарди. Касалхона шаҳарнинг туб жой аҳолиси яшайдиган қисми билан европаликлар яшайдиган маҳалла орасидаги тепаликка жойлашган эди. Тепаликнинг шимолий томонидаги сайхонликдан тасмадек ингичка дарё оқиб қаёққадир намхуш яшил уфқлар сари буралиб-буралиб сингиб кетарди. Дарё ортидан дарахтлар қорайиб кўзга ташланиб турарди. Уларнинг устида пахмоқ булутлар сузарди. Жанубий шарқда шаҳарнинг ишчи маркази жойлашган бўлиб, бу ерда сарғиш-оқ рангга бўялган баланд уйлар қад кўтарган, кўчаларига дов-дарахтлар ўтқазилиб, ҳар хил ҳайкаллар билан оро берилган боғ-роғларда гуллар чим-чатир очилиб ётар, яқинда қуриб битказилган басавлат, катта ибодатхона кўкка бўй чўзиб, маҳобат кўрсатарди. Ундан нарида «вақф ер» — фавқулоддами ё атайинми қолдириб кетилган дарахтзор шаҳарнинг бу қисмини маҳаллий аҳоли яшайдиган қисмидан ажратиб турарди. Маҳаллалар — худди қуёш ер бағирлатиб босиб тургандай пастак-пастак томлар, хушбўй дориворлар, хурмо мойлари, ананаслар, карита шарбатлари ва тер ҳидлари, димоғни ёрадиган кўчалар ва тор кўчалардан иборат эди. Миноралари қаққайиб турган ғарб услу-

бидаги мачит билан тўрт нафар черков ҳам ана шу ёқда эди.

Туш бўлиб қолган эди. Қасалхонанинг бош врачлари Тангара қиттай нафас ростлаб олишга ҳозирланарди. Эрталабдан у одатдагидай палаталарни айланиб чиқди, кейин кетма-кет келиб турган амбулатория беморларини қабул қилди. Шиддатли шамол кўтарилиб туришига қарамай, бу йил қўшни уч давлатдан келаётган касалларнинг кети узилмасди. Тангара шунақа машҳур бўлиб кетган эди.

— Бугун нима учундир қўлим ишга бормаётган эди. Мен энди бунинг ниҳояси йўқ шекилли, деб ўйлаган эдим. Назаримда бутун олам нима биландир касалланган. Кўз, оёқ, бош, кўкрак, қорин, буйрак — бир сўз билан айтганда, инсон танаси бўйлаб жаҳоншумул саёҳат ўтказиш мумкин, — дерди у ўз столида ўтирар ва стетоскопини йиғиштирар экан. — Менинг эса бу йилги ёмғиргарчилик фаслига мўлжаллаб қўйган ўз юмушларим бор эди! Лекин афсус фақат биргина малҳам дори тайёрлай олдим холос. Айтгандай, жигари рак бўлган анов аёл тўғрисидаги сенинг фикринг қандай?

— Биринчидан, менга берган бу касалинга биз энди ҳеч қандай нажот кўрсата олмаймиз. Укол қиламиз... вассалом! Тағинам омадимиз келиб рак билан касалланган беморлар унчалик кўп эмас. Тўғри песмоховлар бор, — жавоб берди бош врач ёрдамчиси Коффи халат тугмачаларини ечаркан. — Лекин мен ўтган ҳафтада қилган сафаримда ёппасига кўз оғриғи сабабини топишга муяссар бўлдим. Ҳа, ҳар ҳолда мен уни топганга ўхшаяпман. Биласанми, ёмғиргарчилик пайтларида уй бекалари овқатни хушхўр қилиш учун баобаб баргларидан зиравор ва унинг меваларидан овқат тайёрларкан. Бироқ қўрғоқчилик фаслида баобаб баргини тўкиб, яна худди шу жинсдан бўлган бошқа дарахт барг ёзар экан. У худди шу баобабнинг

ўзига ўхшар экан. Қурғоқчилик ойлари ва бошқа ўт-кинчи ойларда уй бекалари ана шу сохта баобабнинг барг ва меваларини ҳам овқатга ишлатиб юборар экан. Эсингда бўлса, кўз оғриғи касали билан оғриган беморларнинг ҳаммаси ҳам бир қишлоқдан эди. Мана бу ерда пакетчада, шу дарахтнинг ўтган йили солинган барги бор. Ҳозир ҳаммаёқ ям-яшил либосга бурканган пайт, у эса битта ҳам баргсиз яп-яланғоч турипти. Бунда бизга Мань Комбети ёрдам бериши мумкин.

— Бу жуда ажойиб. Кечқурун меникига кел. Биз икковлашиб у билан гаплашамиз.

— Мен мажлисда бўлишим керак...

Хонага баланд овозда гаплашиб ҳамшира билан икки фельдшер кирди, врачларга кўзлари тушиб жим бўлиб қолишди. Коффи сўзида давом этди:

— Мен кираман... лекин, индинга бўлса керак, Дарвоқе, хотиним сени тез-тез йўқлаб туради. Ҳа! Фронтга сени рози бўлди деб айтсам бўладими?

— Аввало мен билишни истардим, Коффи, буларнинг ҳаммасига сен қандай улгурасан: касалхона, мажлис, оила... бунинг устига яна сиртқи лекциялар... Сен жуда кўп ишларни қилишга улгуриясан, менимча, ҳаддан ташқари кўп. Баъзан ўзимга Коффи ва унинг дўстлари мени буржуйлар қаторига қўшиб қўйишган бўлса керак, деб қўяман. Ҳолбуки, мен — мустақиллик тарафдориман.

— Гамхўрлигинг учун ташаккур! Шахсан ўзим ҳали жуда кам иш қилаётгандайман. Сен билан бизнинг ҳозирги ҳаёт тўғрисидаги тасаввурларимиз ҳар хил, келгуси ҳаёт тўғрисида ҳам. Менинг ҳаётим мазмуни — менинг партиям. Партия принциплари унга мазмун беради. Сени буржуй дейиш эса... буржуй ўзинима? Мен Африкадаги ҳозирги шароитни кўзда тутаяман.

Коффи кетишга тараддудланган эди, аммо аввал

гидек, бу сафар ҳам улар ўртасида яна ўша масала кўзгалиб қолди.

— Сен ўзинг тушунасан-ку, Коффи, менинг фикримни. Буржуй бу ўз тинчлигини, ўзининг кичкинагина дунёси ёки шунга ўхшаган нарсаларнигина ўйлайдиган бир одам. Қисқаси — индивидуалист. Сен эса партияни ўз устингдан буйруқ беришига йўл қўйяпсан. Бу менга ёқмайди. Мен, шахсан — мустақиллик тарафдориман. Мен ўзимга сиёсат билан шуғулланмайман деб сўз берганман. Агар мен сенга очигини айтсам, гап сиёсатни ёқтириш, ёқтирмасликда ҳам эмас. Мен ўзим, шундай, унда бирор маъно борлигини кўрмайман. Референдумда мен «йўқ» деб овоз бераман. Бу ерда менинг фронт билан ҳеч қанақа келиша олмайдиган жойим йўқ. Аммо мен кўпинча сенинг партиянг илгари сураётган идеалларга қўшилмайман

— Мустақиллик учун кураш fronti — бу референдумда «йўқ» деб овоз беришга қарор қилган барча оқимлар бирлиги. Президент ҳаммани «ҳа» деб овоз беришга даъват этувчи кампания олиб борди. Вилонт мажлисининг вице-президенти Дьембе эса, Фронт ишларида иштирок этди. Унинг келажак тўғрисидаги тасавури тубдан бизникига зид. Шундай бўлса ҳам уни ҳибсга олишди. Президент афтидан, Дьембе қамоққа олинса фронт ўз-ўзидан бузилиб кетади, деб умид қилган бўлса керак. Аммо йўқ...

— У менинг ўрнимда бўлганида, сенинг партиягни тарқатиб бўлмаслигини аллақачон тушунган бўларди,—эътироз билдирди Тангара жилмайиб.

— Мен сенга айтган эдим ва яна такрор айтаман: партия Фронтни ўзига бўйсундирган эмас. Тўғри, биз уюшган кишилармиз ва барча партия аъзоларидан интизомга бўйсунишни талаб қиламиз. Биз илмий назария билан қурулланганмиз. Шунинг учун биздан ҳуркишаётган бўлмасин тагин?

1

Коффи Тангарадан уч ёш кичик. Бўйчан, озгин, ўзига мудом оро бериб ювиниб-тараниб юрадиган йигит. У активист — марксистик партия аъзоси. Расмий врачлик унвонига эга эмас. У Дакарадаги мустамлака медицина ходимлари тайёрлайдиган курсларда беш йил ўқиб, тегишли диплом олган холос.

— Фронт сенинг йигирма биринчида бўладиган навбатдаги, дарвоқе, энг охирги мажлисида иштирок этиш-этмаслигингни билмоқчи, нима дейсан?— давом этди у,— тушун, мустақиллик учун ҳозир фақат оғиздагина кураш олиб бориш кифоя қилмайди. Тўғри, сен бутун касалхона учун масъул кишисан. Лекин менинг зиммамда ҳам жавобгарлик йўқ эмас. Мен Африканинг истиқболи учун жавобгарман. Буни ҳам енгил юк деб бўлмайди.

Тангара бир дақиқа ўзининг катта америка авто-ручкасига кўз югуртириб олди. Унинг калта қилиб кесилган сочларига ҳалитдан оқ оралаган. Қайрилма киприкли кичкина кўзлари қаърига тортган, икки юзида чаккасидан чорқирра ияги томон бешта тик чандиқ тортилган эди. Касалхона ишларини бошқариш жараёнида ўз ёрдамчиси ишидан ранжиш учун бирор марта бўлса ҳам баҳона тополмаган эди. Аммо Коффининг сиёсий эътиқоди, унинг диалектик материализмни очиқ-ошкора ҳимоя қилиши бош врачни ҳайратга соларди. Тангара қуюшқондан чиқиб кетишдан чўчирди.

— Мен мажлисда бўламан деб ваъда бердим-ку.

— Эртагача,— деди Коффи ўз бошлиғи томон ўгирилиб.— Биладан сен билан бизни кўп нарса ажратиб туради. Бунга фақат сен эмас, менинг ўзим ҳам қисман айбдорман. Тушунишинг керак, биз ахир илмий социализм тарафдорларимиз. Шундай экан унинг принципларига риоя қилган ҳолда ҳаракат қиламиз.

— Мени ҳам Африканинг келажаги хусусида ўз нуқтан назарим бор деб фараз қил. Ва мен партия би-

лан ўз келишмовчилигим тўғрисида гапирганимда жамиятнинг тузилиш шаклини — коммунизмни кўзда тутаман.

— Буни сендан эшитганимдан гоят хурсандман. Биз ахир худди мана шундай Африканинг ҳозир ва келажаги тўғрисидаги нуқтаи назаримизни таққослаб кўрмоқчимиз-да,— деди Қоффи дарҳол бош врач томон юраркан унинг оғзидан гапини олиб.

— Масалан, марксизм,— давом этди Тангара.— Мен шахсан — бизнинг турмуш шаронтимизни ҳисобга олиб тузилган Африка марксизми, Африка социализми тарафдориман. Бунинг учун, энг аввало бутун омма орасидан энг асили — сара қисми ажралиб чиққан бўлиши керак ҳа, ҳа, аммо мутлақо сен ўйлаган маънода эмас, мен бу ерда энг муносиб ва қобилиятли кишиларни кўзда тутяпман. Муайян ўтиш даврида улар мамлакат тақдири учун жавоб берадилар, кейин, халқ маълум тажриба ва билимга эга бўлгандан кейин эса улар идора ишларини ўз қўлига олади. Тангара стол ортидан туриб, умивальник ёнига яқин келди-да, қўлларини юва бошлади. Табақалари кенг очилган деразалардан полнинг гулдор кофеллари устига тўғри бурчакли ёрқин нурлари тушиб турар эди.

— Ҳеч қанақа Африка марксизми йўқ, бўлмайди ҳам. Бундай назариядан попларнинг ҳиди келади. Шундай эмасми ахир? Африка социалистик жамияти хусусидаги гапларингга эса... қўшиламан. Биз марксистик фанни ўз Африкамизнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий шароитига мувофиқ тарзда жорий этамиз. Бироқ бунинг учун Маркс ва Ленин диалектик материализми назариясини фақат ўзимиз дастлаб чуқур ўрганибгина қолмаслигимиз керак, у оммага сингдирилиши лозим. Қандайдир Африка Маркси етишиб чиққунча кутиб ўтириш... Бу хом хаёл! Нима учун сен ўзинг терапевт ва хирург бўлиш учун Африка медицина ВУЗи яратилишини кутиб турмадинг? Нима

учун сенга доривор кўкатларни ўрганиш тўғри кел-
япти? Нима учун сенинг касалхонани ремонт қилиш
тўғрисидаги доклад ва молиявий мўлжалларинг ал-
лакимларда норозилик туғдирыпти?... Ана шуларнинг
ҳаммаси тўғрисида ўйлаб кўр. Коммунизм — жумла-
жаҳон илми. Осмон узра таралаётган йўлдошлар сиг-
налини эшитяпсанми? Ишончинг комил бўлаверсин,
биргалашиб ўтиш учун биз ҳаммамиз биргаликда йўл
қурамыз. Фронт ҳамма учун очилган.

Тангара қўлларини ювди. У стол устидан ўз буюм-
ларини олди ва бурилиб кинояли оҳангда деди:

— Сен билан гаплашиш хавфли, партиянг тилга
олинса бас, ўша заҳоти тик турасан. Мен баҳслашиш-
ни истамайман. Мен партиясизман. Уюшмаган худ-
бин. Майли, мажлисга келаман. Афсус, мен билан бир-
га овқатланишни хоҳламайсан. Аммо сенинг баргла-
рингни олиб кетаман. Балки чиндан ҳам биз кўз
пардаларининг касалланиши манбаини аниқлашга
муваффақ бўлармиз. Хотинингга салом айт,— деб қў-
шиб қўйди у кетаркан.

Хонада Коффи билан санитарка қолди.

Тангаранинг уйи қўл узатса етгудай жойда эди.
Қасалхона ошхонаси билан кирхонадан ўтилса бас.
У касалхонага қарашли қўшни ҳовлида эди. Унга сўқ-
моқ билан бориларди. Чилвирдан узунасига тортил-
ган дорга яра боғланадиган бинтлар, чойшаблар,
адёллар ювилиб осиб ташланган эди. Ҳавони мағзава
ва ошхона ҳидлари тутиб турарди.

— Фуссейну... Фуссейну...

— Мен бу ёқдаман, доктор, бу ёқда,— жавоб бер-
ди бош ошпаз ва бошида мойга беланган баҳай-
бат қалпоқ билан ўз ошхонаси бўсағасида пайдо
бўлди.

— Овқатинг тайёрми? Мен очдан ўлаёзим. Бугун

соат учда яна европаликлар касалхонасидаги операцияга ҳам улгуриб боришим керак.

— Бир минутга, доктор,— жавоб берди ошпаз француз тилини чайнаб, сўнг маҳаллий лаҳжага ўтиб, гап қотди:— Бугун эрталаб нима учундир Мань Комбети кўринмади.

— У бизни эрта-азонданоқ ташлаб кетиб қопти. Фуссейнунинг кўпчиган юзлари тундлашди. У маъюс бир қиёфада докторга қаради.

— Ҳазиллашдим, у қайтиб келади. Фуссейну, ичишни ташласанг яхши бўларди.

— Ҳа, доктор,— ошпаз гуноҳқоромуз бошини қуйн эгди.

Доктор йўлида давом этди. Панжарасимон ихота унинг уйини касалхона еридан ажратиб турарди. Уйнинг чор томони айвон бўлиб, ён атрофлари гул, сабзавот экинлари учун жўяклар тортилган экинзор эди. Уйнинг пойдеворини қичитқисимон кўкат қоплаб ётарди.

— Гезо! Какпо!— чақирди доктор.

Жавоб бўлмади. У яна болаларни чақирди. Яна ҳеч ким товуш бермади, у айвонга чиқди. Том остидаги тўсинларга сопол хумчалар; гултуваклар осиб ташланган, улардан ўрмаловчи ўсимликлар полга қадар сирғалиб тушиб, митти-митти қирмиз, қизил, оқ, сариқ, қора рангдаги анвойи гуллар очилиб турарди. Айвонда иккита курси ва бир стол бор эди. Деворларда Африканинг қулчилик давридан то ҳозирги кунимизгача бўлган тарихни тасвирловчи суратлар бор эди. Доктор эшик вазифасини бажарувчи сим панжарани итарди.

У ошхонага кириб, нарсаларини стулга қўйди. Хонада сервант бор эди. Унда похолдан тўқилган стакан ғилофи стаканлар билан суюқ ош ичадиган косалар, тарелкалар, учта сурат деворни безаб турарди.

— Какпо! Гезо!

У болалар хонасига кирди. Деразанинг ҳар икки томонидаги қўш табақали койка ёнида бир жуфт карта бор эди. Уйинчоқларнинг ҳаммаси йиғиб-териб қўйилганди. Улар шу яқин атрофда бўлишса керак, деб ўйлади доктор ва айвонга чиқиб кўкиш рангдаги суянчиғи ўнгиб кетган курсига чўкди. У чуқур ўйга чўмди. Референдум унинг энсасини қотирадди. Унинг ўзи мустақиллик тарафдорларидан эди.

«Мени ҳадеб безовта қилишавермасин. Ҳар бир одамнинг ўз эътиқоди бор. Мен медицинага ўз ёшлигимни бағишладим. Хирург бўлиш, ўз мамлакатимнинг врачлари бўлиш учун ўн саккиз йиллик умримни сарф қилдим. Мендан яна нима ишташади? Агар ҳамма мендан намуна олиб, изимдан юрса, ҳеч қанақа жумбоққа ўрин қолмас эди. Мен ўзимни бир оз имтиёзга эга деб биламан. Коффи чекланган одам. Уларнинг ҳаммаси чекланган одамлар. Лекин бошқа томондан тўғри: мен тун бўйи касалхона ремонтини учун сарф қилинадиган маблағ ҳисоб-китобини қилиб чиқдим. Бироқ менга бунини бир оз пайсалга солиб туриш керак деб айтишди. Қачонгача? Франциянинг ўзида касалхоналарнинг аҳволига маймунлар йиғилайди. Бу ерда эса ундан баттар. Соғлиқни сақлаш министри қачон қарама пул йўқ дейди. Маблағ ажратилмаган, дейишдан нарига ўтмайди. Мана ҳадемай бир йил бўлади, жонни жабборга берганимдан ҳеч қанақа наф йўқ».

Тангара яна ўзининг касалхонага ишга тайинланиш воқеасини эслаб кетди.

1957 йил Францияда мустамлакалар учун янги қонун босилиб чиққандан сўнг, Дакарадаги маҳаллий касалхонада ишлаётган Тангара бош врачлик лавозимига тайин этишлари учун ҳаракатга тушди. Икки ойлик югур-югурлардан сўнг уни шу ердаги касалхонага хирург ва бош врач полковник Люкнинг ўрин-

босари қилиб жўнатишди. Маҳаллий газеталар бу тадбирни роса кўкларга кўтариб мақтади. Аммо касалхонада медицина хизматларининг аксари пулга сотилишини ҳеч ким Тангарага айтишга жазм этмади. Унча кўп бўлмаган дори-дармонларнинг бори ҳам юзингда кўзинг борми, демай талон-тарож қилинди, ҳатто битта қадар ҳамма нарса ўғирлаб сотилди. По-рахўрлик касалхонада одат тусига кирди. Ҳамма нарса сотилди, койка ҳам, тиббий ёрдам ҳам, уколлар ҳам, ҳатто овқат ҳам.

Бош врач полковник Люк мустамлака қўшинлари врачлари бўлиб ишларди. Истеъфога чиққандан сўнг мана шу маҳаллий касалхонага директор қилиб тайин этилган эди. У колонияда кўп замонлардан буён жазирама иссиқдан сақланиш воситаси сифатида шлёмлар, шортлар ва фланел камарлар ишлатиладиган замонлардан бери яшайди. Унга ўхшаган мустамлакачилик йилларида етишиб чиққан бошқа бир талай плантаторлар, олибсотарлар катта ва кичкина амалдорлар тоифаси бу ерда ўзларининг ерли аҳолидан мутлақо ажралиб турадиган алоҳида қўғирчоқ оламларини яратдилар. Бу қўғирчоқ олам ичра ҳеч ким томонидан амалга оширилмаган бемаъни қуруқ машамшалар билан тўлиб тошган зерикарли, бир хил ва бир тарздаги ҳаёт оқиб ўтарди. Узоқ давом этган ёғингарчилик фаслларида бу одамлар ғам-ғуссадан фориг бўлиш учун фақатгина шахвоний ҳирсга ружу қиларди. Улар майхўрликка берилишар, негр қизларини бадном қилишар, фисқу фужурлар билан шуғулланишарди, янада охори тўкилмаган роҳат-фароғатлар, амал-мартабалар тўғрисида хаёллар суришарди.

Альбер Люк Шарқий пиренеялик бўлиб, ҳаётининг ўттиз йилини иссиқ иқлимда ўтқазди. Бу вақт ичида фақат икки мартагина ўз юртига бориб келди. Африкада ҳеч нарсадан уялиш керак эмас, дерди у сур

бетлик билан ўз дўстларига ва ўз мавқеидан фойдаланиб, беорларча ана шу сўзларига амал қилди! У ўн йил давомида маҳаллий касалхона бошида турди. Асли мияси ирқчилик илллати билан заҳарланган бошқа ирқлар устидан ҳукмронлик қилишни худонинг ўз иродаси деб билган, мустамлака системасининг барқарорлигига мутлақо ишонган у ва унга ўхшаганлар янги давр ҳужуми аломатларини пайқамди, илгаригидай оқлар имтиёзли бўлаверади деб ишонди.

Африкада кўп яшаганлиги туфайли африка тилларидан учтасида бемалол гаплаша олар ва барча ҳукумат амалдорлари ҳамда маъмурлари учун тенги йўқ ходим бўлиб қолган эди. Бирорта ҳам кенгаш унингсиз ўтмас эди. У ҳамма вақт «маҳаллий халқ»қа тааллуқли масалалар юзасидан ўз фикрини билдирар, маслаҳатлар берар, сўзини ўтказар, йўл-йўриқлар берарди.

Тангара касалхонага дастлаб келган пайтида Люк барча палата ва бўлимларга олиб кирди, беморлар ҳамда ходимларга гоҳ елкасига қоқиб, гоҳ биқинига дўстона туртиб уни таништириб чиқди.

— Мана бизнинг янги врачимиз. Асли шу ерлик. Энди французлар маҳаллий халқ учун ҳеч нарса қилгани йўқ деб айтолмайсизлар. Биз, европаликлар, бу билан фахрланамиз...— деди, сўнг хирургга юзланиб, шу заҳоти қўшимча қилди,— қандай яхши... ўттиз йиллик оғир меҳнатдан сўнг ўзингга биринчи марта ўринбосар келганини кўриб турсанг... Мен жуда хурсандман.

Бу сўзлар доктор Тангарани чўғдай куйдирар, жон-жонидан ўтиб, ҳатто ўртаб юборарди. Мулойим бўлса ҳам унча қовушмаган Тангара ўзини жуда ноқулай сезарди. Кўп ўтмай, ўзи истамаган ҳолда полковник Люкни ёқтирмай қўйди. Кўз ўнгида ҳукм сураётган тартибсизликларни кўриб туриб кўрмас-

ликка ололмади: беморларга яхши қаролмас, ошхона ифлос, беморларни ёмон боқишар, полковник деярли касалхонада бўлмас, доим кетиб қолаверар ва бу кетиб қолиш тез-тез такрорланиб анчагача чўзилар эди.

— Бу ердаги тартиб-интизомга нима учундир мен тушунолмаяпман. Балки бунинг паст-баландини тушуниб олишимга сен ўзинг ёрдам берарсан? Полковник эрталаб ҳеч қачон жойида бўлмайди. Бўлса ҳам ўша заҳоти дарров ғойиб бўлади. Сен ахир унинг ўринбосари бўлгансан. Нима гап ўзи, билмайсанми?

Янги бошлиққа эҳтиёткорлик билан бир қараб олган Коффи умумий гаплар билан қутулиб кетмоқчи бўлди.

Кунлар кетидан кунлар ўтди. Коффи ҳимоя қилиши мумкин деган ишонч билан Тангара касалхона-ни қатрон қилишга киришди.

Полковник одатдагидай шу куни ҳам соат ўн бирларга яқин оталарга хос мурувватпарвар ва пурвиқор қиёфада кириб келди.

— Хўш, азаматларим, қалайсизлар? Салом, Тангара,— у докторнинг елкасига қоқиб қўйди,— кўриб турибман, ҳамма ишлар жойидага ўхшайди. Жуда соз! Хўп майли, мен бир ерга югуриб бориб келишим керак, ишим бор... Мабодо бирор масалада керак бўлиб қолсам мени катта пивоходанан топасизлар.

— Доктор Люк!

— Лаббай? Нима гап?

Тангара бемордан ўгирилиб журъатсизлик билан полковникка қаради, сўнг қаддини ростлаб деди.

— Бу касалхона эмас — чўчқахона. Қасалларга ҳеч қанақа парво йўқ. Эрталаб бу ерга келсам кўнглим айнийди. Сиз бўлса қорангизни бир кўрсатасизу ўша заҳоти кетасиз. Сизга ишласин деб пул тўла-

шади. Гапимни бўлмайтуринг,— деди у қатъий,— Коффи, айт, бемор ва санитарлар бу ердан чиқиб туришсин.

Хона дарҳол бўшаб қолди. Тангара яна Люкка юзланди:

— Бу тартибсизликларнинг ҳаммасига сиз жавоб берасиз, полковник. Дори-дармонлар йўқоляпти. Бу ахир талон-тарожилик-ку. Виждони нопок одамлар билан ишламоқчи эмасман мен. Сиз эса ана шулар жумласига кирасиз.

Тангаранинг кутилмаган бу қалтис муомаласидан полковник Люк эсанкираб қолди. Кўзлари остидаги салқи жимирлаб учди. Ҳайратдан каловланиб гўлдирарди.

— Сиз жинни бўп қопсиз! Мен ўттиз олти йиллик тажрибага эга одамман. Ҳа, ҳа, мени ўғри дейишга қандай тилингиз борди! Бу нима деган гап? Қўл остингиздаги ходимларингизга шундай десангиз ҳам майли эди!

— Мен сиздай одамни лоақал санитарликка ҳам олмас эдим. Сизнинг ўттиз олти йиллик тажрибангиз масаласига келсак... У фақат мустамлака қўшинлари учун керак бўлган... Бироқ энди у замонлар ўтиб кетган, қайтиб келмайди... Мутлақо!

— Илтимос, ҳақорат қилмасдан гапирилсин!

— Ахборотингиз учун сизга айтиб қўяй, мен барча ходимлар ишини текшириб чиқдим. Гарчи маошни касалхона ҳисобидан олса ҳам, штатдаги олтита ошпазнинг биттаси мунтазам равишда сизда ишлайди. Киссангизга... пенициллин ампулаларини яшириб юрасиз. Дори-дармонларни сотишингиз ҳам менга маълум; хонаки беморимга олганман деб мени ишонтиришга уринсангиз овора бўласиз. Уйда ўз чўпқатингиз бўлса бўлаверсин — бу сизнинг ишингиз. Лекин билиб қўйинг, бундай хусусий муолижа тақиқланган.

Тангара ғазабдан қайнаб кетган эди. Юзларидаги чандиқлар бот-бот жимирлаб-жимирлаб қўярди. Бурни устидаги кўзойнагини гоҳо асабий тарзда ўнглаб оларди. Коффи ҳазир бўлиб турарди. У Тангаранинг ҳализамон Люкка ташланиб қолишидан қўрқарди. Икки ҳамшира хонадаги асабий товушларни эшитиб, эшик ёнига келди, қулоқ солиб пойлаб туришди.

— Сиз ҳаддан ташқари ошириб юбордингиз, Тангара.— Мурасасозлик оҳангида деди Люк.— Сиз, тўғри, хирургсиз, лекин бу ҳали мен билан мана шундай гаплашишга ҳуқуқ бермайди.

— Гап бунда эмас! Мен энг аввало врачман! Ва ҳамниша касбим шарафини ҳимоя қиламан.

— Биламан, сизни мана бу коммунист йўлдан оздирган. Йўқ эса ўзингиз бунчалик журъат қила олмаган бўлардингиз,— деди Люк Коффи томон бурилиб.

— Бу гапингиз жавоб беришга ҳам арзимайди. Хўш, кимни назарда тутиб айтяпсиз?— деди Коффи эътироз билдириб.

— Унинг бу ерда ҳеч қанақа дахли йўқ. Мен ўзим ҳаммасини текшириб чиқдим, биламан, сизнинг қалбаки ишларингизда у иштирок этмаган. Шу туфайли бу гапларни унинг олдида айтяпман.

Хонага африкалик врачлардан бири Дьябате кирди; ҳаводаги момақалдироқ шарпасини сезди-ю, дарҳол изига қайтиб чиқиб кетмоқчи бўлди.

— Тўхтанг, Дьябате,— деди Тангара,— бу сизга ҳам тааллуқли.

Дьябате ва полковник бир-бирларига қараб олишди. Люк мурдадай оқариб кетган эди. Унинг яноқлари таранг тортилган, чакка томирлари лўқиллаб ўйнаб турар, оғзи қийшайиб борар эди — буларнинг ҳаммаси қаҳр-ғазабини аранг босиб турганидан далолат берар эди.

— Уҳў! Сиз ҳозирданоқ ўзингизни хўжайин деб қолганга ўхшайсиз-ку! Аммо мен сизни чақириб олишларини талаб ҳам қила оламан. Шартнома билан ишлаётганингизни эсдан чиқарманг,— дўқ қилди у.

— Бас!— қичқирди Тангара,— мен сиздан яширинча иш қилмоқчи эмасман. Бугуноқ соғлиқни сақлаш министрлигига рапорт ёзаман. Кетишингиз мумкин. Сиз ахир бекорчиликка ўрганиб қолган одамсиз. Сиз билан эса, Дьябате, алоҳида гаплашадиган гапларим бор...

Тангаранинг ўзи бориб эшикни очди ва ходимларни ишга тушишга буюрди. Саросимага тушган полковник бир лаҳза у ёқ-бу ёққа қараб турди-да, сўнг қовоқ-тумшугини осилтирганича хонадан чиқиб кетди.

Шу кундан бошлаб касалхона шароити яхшила-на борди. Полковник Люк ҳар кун эрталаб мунтазам келадиган бўлиб қолди. У ҳатто қўл учида бўлса ҳам палаталарни айланиб чиқадиган ва навбатчилик қиладиган бўлиб қолди. Шу йўсинда уч-тўрт ҳафта ўтди. Тангара бир куни тушдан кейин негадир бош ошпаз ва унинг ёрдамчиларигача — ҳамма ходимларни тўплаб қолди. Олтмишга яқин одам йиғилди.

— Мен сизлар билан очиқчасига гаплашиб олмақчи бўлиб бу ерга чақирдим,— деб бошлади у ўз сўзини тўпланганларга қараб олар экан,— сизларнинг орангизда нопок одамлар бор. Бу масканда порахўрлик авж олиб кетган. Қойка учун ҳам, қабул учун ҳам, қаров учун ҳам пул олишади. Қачондан бошлаб шундай бўлган, мен билмайман.

Тангара Фуссейнунинг рўпарасига келиб тўхтади. Спиртлик ичимликни ҳаддан ташқари кўп истеъмол қилгани учун бош ошпазнинг лаблари ёрилиб, тарам-тарам ҳолга келиб қолганди.

— Мана, масалан, сен бош ошпазлик вазифасида ишлайсан. Ошхонангга одам қараб бўлмайди. Ифлос. Касаллар учун тайёрлаган овқат бемазадан-бемаза. Ўсимлик ёғи сенга спиртга алмаштириш учун эмас, овқат учун берилади.

Фуссейну уялиб, тарашланган бошини қуйи эгди.

— Қани, инкор этиб кўр-чи? Хўш, касаллар учун бериладиган ёғни сотганинг ростми ё ёлғон?

— Доктор, мен ҳеч қачон бундай қилган эмасман. Қандай қилиб ахир, мен кексайиб қолган одам...

— Коффи, ошпаз болани чақир.

Коффи чиқиб, ўсмир болани бошлаб кирди.

— Сенга ёғни ким берган эди? Айт!— деди болани синчиклаб кўздан ўтказаркан.— Гапир, ҳозир жим турадиган пайт эмас,— у скамейкада ёнма-ён ўтирган ҳамшираларга мурожаат қилиб изоҳ берди.— Уни худди ана шу, ёғни винога алмаштириб турган пайтда... қўлга туширишган... Гапир!

— Уни турмага ташлаш керак!— хитоб қилди стол чеккасида қўлларини чалиштириб ўтирган полковник Люк.

— Бир мннут, доктор Люк. Агар йигитча турмага тушадиган бўлса, бир ўзи тушмайди. Қани, оғайни, айт-чи, сенга ёғни ким берган? Ё турмага ўтирмоқчимисан?

— Шеф берган, доктор.

— Шунда у сенга нима деди?

— У деди, атрофдагиларнинг ҳаммаси ўғри! Бизнинг улардан қаеримиз кам?

— Жуда соз!.. Ўтиришинг мумкин. Хўш, Фуссейну, қулоғим сенда?

Ўтирганлар жимгина бир-бирларига қараб олишди. Уларнинг турқу андомларидан ҳайрат ва таажжуб сезилиб турарди. Қария уялганидан ўзини қаерга қўйишни билмасди. Тангара буни кўрди ва

уни ортиқ қийнагиси келмай, бошқаларга мурожаат қилди:

— Сизлар, балки, бунинг охири нима билан туга-шини билмоқчидирсизлар? Мана, мен гапни ошпаз-лардан бошладим, аммо худди шундай текширишни кир ювувчилардан, хўжалик мудиридан ёки аптекачи-дан бошлашим ҳам мумкин эди. Чўнтак каплайти-ришда ҳаммалари бири биридан ўтади. Кимнинг ҳи-собидан қилади улар буни? Деҳқонлар, камтар ва ҳалол меҳнаткашлар ҳисобидан қилишади. Ҳамма-дан кўра ким кўпроқ айбдор? Ким, мен сизлардан сўраяпман? Қасалхона учун жавобгар саналган ки-шилар, яъни доктор Люк билан доктор Дьябателар эмасми? Ҳа, ҳаммадан кўра кўпроқ ана шулар айб-дор. Қасалхонадан ҳар куни дори олиб кетаётганлар шулар. Сизлар бунга қандай қарайсизлар, расми қоидадаги ишми шу, ўшаларга ўхшамоқчимисизлар? Нега шундай қиласизлар? Бошлиқлар шундай қил-гани учунми? Тушунинглар, мамлакат тақдири сиз-ларнинг қўлингизда. Бирор нарсадан норозимисиз-лар ё? Кам ҳақ тўлашяптими? Начора, ундай бўлса, забастовка эълон қилинглари! Лекин мен ўғриликка йўл қўёлмайман! Ҳеч қачон! Доктор Люк вазифаси-дан бўшатилади. Мана, Люк, министр буйруғидан кў-чирмани олинг. Дьябате, сени нима учундир қолди-ришибди. Билмайман, нима учун бундай бўлган, ле-кин сенга тегишмапти...

— Аҳа! Тушунарли! У ахир африкалик-да! Бу, ахир, ирқчилик-ку!— ғазаб билан қичқирди Люк.

— Унинг ҳам айбдор эканлиги менга маълум. Ле-кин уни қолдиришган, аммо негалигини ҳечам бил-майман... Министр шундай ҳал қилган.

— Бироқ мен унга тобе эмасман. Мени бу мини-стрлик тайинлагани йўқ!— норозилик билан деди Люк.— Мен губернаторга мурожаат қиламан...

— Сиз ҳаммадан кўра кўпроқ айбдорсиз. Кимга

хоҳласангиз ўшанга арз қилинг. Сизни турмага қамаш учун менда исбот етарли.

— Қимни?.. Мени-я?..

— Ҳа, сизни. Сизни панжара ортига тушириш учун исботлар етарли. Эсингизда бўлсинки, мен сўзимни қайтариб олмайман. Билиб қўйинг, эндиликда кимники порахўрликда қўлга туширсак — товуқми, маккажўхоримми, арзмаган маниокми, пулми — нима бўлмасин, барибир ишдан ҳайдаб, турмага жўнаттираман. Бундан буён Коффи — менинг биринчи ёрдамчим, Дьябате — иккинчи. Ҳар бирингиз ихтиёрингиздаги барча аслаҳа-ускуналарни хатга тушириб, менга ёки Коффига беринг... Ҳеч қандай айби йўқ ўртоқлардан кечирим сўрайман. Биламан, бу ердагиларнинг ҳаммаси ўғри эмас. Сен ҳам, Фуссейну, ўғирлик билан бир ўзинг шуғулланмагансан. Полковникникида ишлаётган ошпазга айтиб қўйишинг мумкин, мен уни яқин кунларда кўрдим — полковник унинг икки ойлик маошини ушлаб қолипти. Тушундингми?

— Ҳа, доктор, тушундим.

— Энди кетишларинг мумкин.

Полковник Люк билан бўлган воқеа Тангаранинг хотирасида чуқур из қолдирди. Унинг бутун ўтмиш ҳаёти мана шундай тўқнашувлар билан тўлиб тошган эди.

Тангара тартибсизликлар билан яккама-якка олишди. Коффига нисбатан ўзини оғир тутиб иш кўрди. Коффининг ўзи ҳам меҳнатсевар ва ҳалол эди. У ажойиб ёрдамчи, ғоят ишчан ва жиддий одам чиқиб қолди. Бош врачни фақат бир нарасигина — Коффининг коммунист эканлигинина ўйлантириб қўяр эди. Ўғри, мамлакат ривожланипти, буни ҳеч ким инкор этолмайди; бироқ бу ривожланишни охири албатта туб ўзгаришларга олиб боради деб айтиш, хаёлпарастлик бўлар эди. Шошқалоқлик билан қўйилган диагноз кўнгилсиз оқибатларни келтириб чиқарарди.

Эртага мен у билан гаплашаман. Аҳ, бу йигирма сак-кизинчи сентябрь!.. Мен янги назария тарафдори бў-лолмайман. Мен мустақиллик тарафдориман. Хўш, нима учун мен мустақиллик тарафдориман ўзи?

— Салом, ада.

— Ада эмас, дада, сўзларни бузмаслик керак деб сенга неча марталаб айтаман-ку, Гезо,— деди Тангара, хаёли бўлиниб.

— Салом, дада,— такрорлади иккала бола бир-бирларига қараб кўз уриштириб олишаркан.

Гезо отасининг қўлидан ушлаб олди. Бу тўққиз ёшлардаги ўз тенгқурларига нисбатан анчагина дур-кун бола бўлиб, ранги ҳам метисларга хос қора-са-риқдан келган, худди хурмо рангига ўхшаб кетар, юзлари думалоққа мойил қийиқ кўз бола эди. Кейин ундан икки ёш катта Какпо яқинлашди. Унинг қора баданлари кўкиш товланар, олдинга туртиб чиққан дўнг пешаналари остидан чуқур ботган кўзлари йил-тираб боқар эди. Иккала бола ҳам врачнинг уйида турарди. Биринчиси унинг ўз ўғли бўлиб, иккинчи-си— қариндошларидан эди. Гезо ёлғиз ўсмасин деб уни ўғилликка қабул қилиб олган, уччовлари жуда иноқ туришарди. Тангара иккала болага баравар кўз билан қаради. Болалар ўзларини бир она фарзанд-лари деб билишарди.

— Қани, яқинроқ келинглар-чи, иштон-пиштонла-ринг қай аҳволда экан?

Болалар саф тортишди ва оталарига орқаларини ўгиришди.

— Яхши! Ана энди қўлларингни... туфлилар қай аҳволда?.. Оёқ кийимларинг войдод деяпти-ку?..

— Йўқ! Йўқ, дада! Биз туфлида ўйнамадик. Бу лойларнинг ўзлари уларга ёпишиб қолган. Биз Қом-бети холам билан бирга эдик. У киши кетдилар,— деди Какпо ўзининг туфлисидан лойларни зина чети билан қириб туширар экан.

— Дарслар нима бўлди?

— Қани, дада, Какпонинг қанча хато қилганини ўзинг топ-чи? Биз диктант ёздик... Шундай бўлса ҳам вазифани бажардик.— деди Гезо гоҳ у-гоҳ бу оёқда туриб.

Какпо унинг елкасига нуқиб аллақандай ишоралар қилди.

— Қитмирлик қилма. Унга қарама, дада... Сен эса, Какпо, тўғри тур.

Тангара қўлларини бошига қўйиб, ўйга толди. Сўнг сўради:

— Диктантда нима ёздинглар?

— «Менинг қишлоғим»ни.

— «Менинг қишлоғим»,— такрорлади ота,— бешта хатоми?

— Йўқ, битта ҳам... Сен ютқиздинг.

— Офарин, Какло. А сен нечта хато қилдинг?

— Менми, учта хато. Биласанми, дада, Какпо сўзларни нотўғри талаффуз қилди. У «же» дейиш ўрнига «се», «се» дейиш ўрнига «ше» деб айтди-да... Ана шунинг учун мен хато қилдим.

— Ёлғон айтяпти, дада,— эътироз билдирди Какпо улар орасига кириб.

Гезо уни нари сурди.

Улар ҳар ҳар сафар уччалалари ёлғиз қолганларида французча сўзлашарди.

— Сизларнинг икковларингизга офарин! Агар бир йилдан сўнг бошланғич мактабни тугатганлигингиз тўғрисида шаҳодатнома олсаларингиз сизларни мен Францияга олиб кетаман.

— Ростданми, ада?

— Гезо!

— Кечир, дада! Ростданми шу?

— Гап битта... Имтиҳонлардан ўтинглар, ундан кейин ўзларингиз кўрасизлар.

Гезо шодлиги ичига сиғмай, аллақандай қилиқ-

лар қилиб, ифтихор билан кўзларини сузди, сўнг у Какпога ўгирилди.

— Ана, эсингда тут, Какпо...— унинг кўзлари севинчдан порлар эди.— Дада, биз Татиларникига ҳам борамиз, а?

— Албатта.

— Мен сени коньки учишга ўргатаман, Какпо. Болалар билан, ўртоқларим билан таништириб қўяман. Биз улар билан ҳовлида бирга ўйнардик.

Гезо Франциядан икки йил бурун келган, ҳозиргача уни соғиниб қўмсайди. Тати унинг энагаси эди. Какпо ҳам Гезонинг Франция ҳақидаги ҳикояларини эшитавериб, бу олис мамлакатни жуда ҳам кўргиси келарди.

— Дада, ўшанда биз метрони ҳам кўрамизми?— сўради яна у.

— Бўлмаса-чи, бир эмас, бир неча марта унга тушиб айланамиз.

Отасининг сўзларини эшитиб, Какпонинг кўнгли яйраб кетди. Юзларида иштиёқ ва ҳавас табассуми пайдо бўлди.

— А биз қорларни ҳам кўрамизми?— яна сўради у.

— Бунинг учун ёз пайтларида узоқроқ юриш керак. Ҳаммаси ҳар иккаловингизнинг ўзларингизга боғлиқ. Шаҳодатнома олишга ҳаракат қилинглар...

— Мен оламан...— ишонч билан жавоб берди Какпо.

Тангара унга диққат билан назар ташлади. Боланинг овозида шундай ишонч ва шундай қатъият оҳанги жаранглаб эшитилар эдики, унинг сўзларига ишонмаслик мумкин эмас эди.

— Сен-чи, Гезо?

— Менми?.. Мен ҳам шаҳодатнома оламан.

— Кўрамиз... Агар имтиҳонларни топширолмайд-

диган бўлсанглар, шу ерда қоласизлар. Ҳозир эса боринглар, Фуссейнуни тезлатинглар.

— Сен Парижни кўрасан, Какпо! Мен жуда хурсандман! Сен менинг ўртоқларим билан танишиб оласан! Бизнинг ўз шерикларимиз бўларди. Биз кинокино ўйнардик. Жуда қизиқ бўларди.

— Шу ердагидақами?

— Бе. Бундан яхши ўйнардик. Қиш пайтлари қордан қорбобо ясардик. Қорбобо деганларини нималигини биласанми сен?

— Қор ўзи қанақа бўлади?

— Қорми? Қор — бу қор-да,— деб жавоб берди Гезо кичкинтой парижликларга хос назокат билан елка қисиб.

Болалар ошхона томон чопқиллаб чиқиб кетишди. Йўлакай Гезо ўз эсдаликларини сўзлаб берди.

Тушликдан сўнг, бир ярим соатлар чамаси вақт ўтгач, улар дарров тарқаб кетиша қолмай, учовлари ўтириб олишиб бўлгуси сафар тўғрисида хаёл суришни давом эттиришди. Болалар савол беришди, ўзларича бир нималарни муҳокама қилишди. Кино тўғрисида айниқса кўп гапиришди. Тангара медицина институтини тугатган пайтларидаёқ илгари сурган ўз планларини ўйлади. У Парижда бир неча докладлар қилишни ва фан оламини африка медицинаси тараққиёти истиқболлари билан таништиришни кўнгиладан ўтказди. Яқингинада тараққиёт йўлига қадам қўйган ва медицина соҳасида орқада қолиб кетган мамлакатларда медицинанинг энг янги ихтироларини қадимий даволаш усуллари билан бирга қўшиб олиб бориш керак деган фикрга у кўпроқ қайтар эди. У бу тўғрида илмий журналларга мақолалар ёзди ва бундан ташқари яна канадалик ва европалик олимлар билан хат ёзишиб турди. Узи тайёрлаган дорилардан баъзи бирларини намойиш этишга ҳозирланди.

— Доктор, доктор!— чақирди уни югуриб кирган санитар.

— Нима гап?

— Кутилмаган ҳодиса! Ҳатто биттаям эмас, иккита! Касалхонада оқ танли аёл билан унинг малайи юрипти. Доктор, Коффи сени чақириб келишга юборди мени.

Тангара ўз ходимларига «сиз» деб мурожаат қилишни қатъий тақиқлаган, негаки африка тилларида ҳамма «сен» деб гаплашар эди.

— Хўп, ҳозир етиб бораман.

Санитар изига қайтиб, чопганича кетди. Тангара болаларга қараб деди:

— Сизлар энди ишга киришинглар. Шундоқ ҳам жуда узоқ ўтиришдик!

Аммо унинг ўзи бу вақт мутлақо бошқа нарса тўғрисида ўйларди: «Оқ танли аёл ўз хизматкори билан!» Ғалати ҳол, бир нима дейиш қийин!

У шоша-пиша касалхонага йўл олди. Жарроҳхонадаги стол устида Реми Согло ётарди. Унинг ёнида нима қилишини билмай довдираб турган Коффи пичиради:

— Мен эндигина кетмоқчи бўлиб йиғиштиринган ҳам эдимки, унинг соҳибаси дард устига чипқон бўлди. У сенинг номингни айтишга аранг улгурди. Кўричак тутипти. У анов қўшни палатада ётипти. Бунга эса... нима бўлган, билмайман.

— У хизматкор эмас. Шарлоттанинг эрига ноиб; ўрмончи, қўриқхона директори Антуан Форга ёрдамчи. Анави «жониворлар депутати» деб ном олган кимса бору ўша.

Тангара Ремининг томирини ушлаб кўрди. Касалнинг оғзи ярим очиқ, лабларининг икки ёнидан сариқ кўпик пуфакланиб ётар эди. Тангара бир бўлак нахта билан унинг оғзини артди. Шишиб кетган тил учи кўринди. Ремининг юзлари мурда тусига кирган,

фақат кўзларидагина ҳаёт асари сезиларди холос. У чурқ этолмасди.

— Қаеринг оғрияпти, Реми?

Жавоб ўрнига тупроқсимон юзларидаги кўзлари янада йириклашди.

— Томир уриши жойида,— деди Коффе,— балки у соқовдир?

— Йўқ... Тўхта! Қара-чи!

Тангара касалнинг икки лунжидан сиқди, оғзи катта очилиб, шишиб кетган тили кўринди.

— Буниси қандоқ бўлди?.. У тирик, иннайкейин ҳамма гапни тушунади.

— Кўзларига эътибор бер. Реми, сенга нима бўлди?

— У кўзлари билан бизга ниманидир англатмоқчи бўляпти. Бу, албатта одатий касаллардан эмас: кўпроқ сеҳр-жодуга ўхшайди...

— Мен сеҳр-жодуга ишонмайман,— ҳафсаласизлик билан эътироз билдирди Тангара.

У Ремини синчиклаб кўздан кечирди ва деди:

— Мен аёл билан шуғулланай, сен эса ҳозирча ундан қон ол. Анализ қилиб кўрамиз. Заҳарланганга ўхшайди. Кўзлари тиниқ, қизиқ!

— Ҳар ҳолда унга нима бўлган? Тушунолмаймаман. Баданида ҳеч қанақа зўрлик асорати йўқ. Нима гаплигини балки анов хотин айтиб бера олар.

— Доктор, операцияга ҳамма нарса тайёр,— ҳабар қилди катта ҳамшира.

— Ҳозир, ҳозир, унгача сен, ҳамшира, манов касалдан анализ учун қон ол-да, кейин катта палатадан унга койка топ. Коффи мен билан бўлади. Юр, Коффи!

Ҳар иккала врач жарроҳлар бўлимига йўл олди. Наркоздан ҳали ҳушига келмаган Фор хонимни операциядан сўнг олтмишга яқин койка қўйилган умумий палатага олиб кирилди. Ўз ораларида оқ танли

аёлнинг пайдо бўлиб қолганидан ҳайратга тушган аёллар орасида шивир-шивир гап бошланди. Уларнинг айтишларига қараганда, келгинди аёл билан бунчалик яқин қўшничиликда бўлиш унчалик яхши эмас эди. Фор хоним ётган койканинг икки томонидаги беморлар ўз норозиликларини очиқ-ошкора айтишарди. Оқ танлининг касалхонада пайдо бўлганлиги ҳақидаги хабар бир зумда қанот чиқариб бутун касалхона бўйлаб учди. Бошқа палаталарда ётган аёллар гўё танишини кўришга ошиққан кишилардай шошиб-пишиб етиб келишди. Аслида эса уларнинг ниятлари ўз сўзлари билан айтганда, адашиб келиб қолган бу аёлга бир кўз қирларини ташлаб қўйиш эди, холос.

Шарлотта Фор койкаси ёнида ўтирган ҳамшира қатъий қилиб деди:

— Агар сизлар норози бўлсанглар... ўзларингга қийин! Доктор сизларни аралашингизни истамаяпти, сизларни бу ерга даволаниш учун келган деяпти. Уйлариингга қайтиб борганларингдан кейин кимга хоҳласаларинг ўшанга эшигингларни ёпиб олаверишларинг мумкин. Бу ерда эса унинг айтганини қилиш лозим.

— Оқларнинг ўз касалхонаси бор, у ўша ерда ётса ҳам бўларди,— деб гап қистирди Шарлоттанинг чап қўшниси,— африкаликларни у ёққа қабул қилишмайди-ку. Шундай экан, нима учун биз уларни қабул қилишимиз керак экан?

— Ҳақ гап! Ҳали у бу ерда ўтирсанг, ўпоқ, турсанг сўпоқ деб куйдиришар!— деди бошқаси. У лунжларини шишириб, ҳазар қилганнамо афтини буриштириб қўйди, сўнг яна қўшимча қилиб деди:

— Сен ҳойнаҳой, унинг ёнида ҳали навбатчилик қиларсан! Менинг қорнимни ёришганларида, ёнимда ҳеч ким навбатчилик қилмаган эди.

Қув ва ингичка товуш билан яна биттаси ўз но-

розилигини баён этди. Уларнинг ҳар бири турли тоифадаги «хонимлар» тўғрисида, уларнинг хулқ-атворлари, турқ-тароватлари хусусида лоақал бир чимдим сўз айтиб қолгиси келарди.

— Бемаъни гапларни бас қилинглар. Жой-жойларингга тарқалинглар, акс ҳолда ҳамширани чақираман. Ҳа, агар врачимиз оқлардан бўлганда менинг ўзим ҳам уни боқмаган бўлар эдим. Аммо докторимиз — африкалик. У нима қилишни яхши билади. Қасалхонага жойлаштириш эвазига пул оладиган полковникни ишдан ҳайдатган ҳам ахир ўша эмасми? — уларни тинчитишга уринарди ҳамшира.

— Қим нима десаям, менга унинг қўшничилиги ёқмайди. Ҳалитдан ўзимни ёмон ҳис этипман, — деди Шарлоттанинг ўнг томонидаги қўшниси оёқ тираб.

Ҳамма хахолаб кулиб юборди. Суҳбат бошқача тус олди. Улар энди умуман европаликлар билан африкаликлар ўртасидаги муносабатлар масаласини муҳокама қилишга ўтишди.

Тангара билан Коффи касалхонанинг нариги четдаги дарвоза томон йўл олишди.

— Мен қанчалик банд бўлмайин, беморлар учун ҳар доим вақт топардим. Аммо бугун сен билан бирга боролмайман, тушун, — деди Коффи, — шундоқ ҳам мен кечикяпман, мени кутиб туришипти...

— Кечикяпсан! Сен фақат мажлис тўғрисида ўйлайсан. Референдум тўғрисида! Бу иш билан бошқалар ҳам шуғуллана олади. Сенинг жойинг шу ерда! Менинг ҳам ишларим бошимдан ошиб ётипти: бугун мен европаликлар касалхонасида ҳам операция қилишим керак.

Улар Форнинг машинаси ёнидан ўтишди. Коффи лендровернинг ичида қалашиб ётган ёй, ўқ ва қуролларни кўриб қолди. Тангара ўз ёрдамчисининг нигоҳини кузатиб турди. Сўнг улар бир-бирларига қарашди. Тангара ҳайрон. Бу аниқ кўриниб турарди.

Антуаннинг маҳаллий халққа нисбатан қандай муома-
лада бўлганини у яхши биларди. Шу туфайли, у эҳ-
тимол Коффи ҳам буни билар, шу боис уни қоралаёт-
гандир, деб ўйлади. У одатига кўра лоқайд қиёфада
елка қисди ва гўё буларнинг ҳаммаси ҳеч қанақа
аҳамиятга эга эмас ва ҳамма бало оқларга тараф-
кашликда демоқчи бўлгандай эди.

— Дарҳақиқат, иккита касалхонанинг бу ерга
нима кераги бор! Гирт айирмачилик. Бироқ мен
бунинг учун масъул эмасман. Мен хотинларнинг феъл-
атворини тушунаман. Лекин уларга қўшилолмайман.
Биласанки, мен ашаддий равишда, бор вужудим бил-
ан ирқий айирмачиликка қаршиман.

— Майли, борақол, эрини хабардор қилиб қўй.
У кўзини очганда эрини рўпарасида кўрса, балки се-
винар. Менинг унинг билан танишлик жойим йўқ,
аммо бу ҳайвонтабиат депутатнинг феъл-атвори кўз
олдимга келаётгандай бўляпти.

— Сенинг тушингга ҳам сиёсат киради,— гаши
келиб эътироз билдирди Тангара.— Мен касаллик
ҳам сиёсат ёки шу кабиларга бўлинмасмикин,— деб
шубҳаланаётирман.

Коффи пичингни эшитмаганга олди. У машинаси-
нинг ён тарафида бош врачга қараб турар эди. Тан-
гара оғир ўйга чўмди. Ўзига яқин кишилари билан
келишолмай қолса, у доим мана шунақа диққат бў-
либ қоларди. Ҳозир у одатдагидай бошини елкаси
ичига тортган ва ҳозирги шу туриши худди Каза-
манса соҳилида ёлғиз ўзи шумшайганича қалтираб
турган қарқарани эслатарди. Коффининг унга жуда
раҳми келди. У хирургнинг табиатини ва унинг ҳар
нарсани кўнглига олавериш одатини яхши биларди.

— Бу тўғри, сиёсий касалликлар ҳам бўлади.
Бор, ҳар ҳолда унинг эрини огоҳлантириб қўй. Сен,
балки ҳақдирсан... Хўп, эртагача.

Тангара машина ҳайдашни билмасди. «Қўриқхо-

нага бориш учун тез ёрдам машинаси шофёрини олишга тўғри келади», деб ўйлади. Европа аёлларини африкалик аёллар билан бирга ётқазиб ман этилгани тўғрисидаги фикр унинг миясини пармалар эди.

У лендровер ёнидан кетди ва шофёр қидиришга тушди.

III. Мустақиллик учун кураш fronti

Урта бўй, деҳқонча кийинган— иштон ва енгсиз узун камзулли бир киши бозор оралаб тентираб юрарди. Унинг беқарор нигоҳи гоҳ у, гоҳ бу нарса устида кезар, баъзан уни қизиқтирган буюмнинг нақ ичига кирмоқчи бўлгандай ана шу буюм устида бир лаҳза тўхтаб оларди. Бу киши рассом ва шоир Лей эди. У бозордан ўз илҳоми учун ҳамма вақт бой озуқа топарди.

Атрофи акажу, капоки, карите, улкан бавольник¹ сингари ҳар хил дарахтлар билан қуршалган доирасимон катта майдонда катта-кичик дўконлар, майда савдогарларнинг хонаки дўкончалари соясида ҳунармандлар ғимирлашиб юрган тимлар, шийпонлар бир-бирига тиралиб турарди. Майдон марказини икки қаторли усти ёпиқ бозор эгаллаган эди. Ердан зах ҳиди анқиб турарди, ҳаво дарахт шарбатларининг ҳаётбахш илиқлиги билан тўлган, турли-туман пиёз, саримсоқпиёз надио, диату, бранги, кўк, қизил, бинафша қалампирларнинг ўткир ҳидлари димоқларни ёрарди; сон-саноқсиз мевалар, узум, гуява, ананас, кечки манго мевалари, хурмо, қип-қизил анорзорлар бўйи ҳаммаёқни тутиб кетганди. Янги бук ва хурмо ёғлари, кўмир, кўмир чўғига тобланган хурмо қоқиси ҳамда

¹ Акажу, капоки, карите, бавольник— Африкада ўсадяган дарахтлар.

гўшт тўғрамларининг ширин ислари ёқимли тараларди. Лей бозор бўйлаб мафтункор бир қиёфада кезар ва яратилажак янги картиналари учун хаёлан сюжет режалаштирарди. У икки томонга савдогарлар жойлашиб олган энг сершовқин, оломон билан тўла бозор йўлагига ўтиб борди. Олдинда учта ёш қизалоқ пайдо бўлди. Улар бошларига ранго-ранг бўёқлар билан ажабтовур қилиб бўялган колебас-хурмачаларни қўйиб олганларича атрофдагиларга хуштабассум билан боқиб очилиб-сочилиб келишарди. Улар африка миллий кийимида — ярим ялангоч, сочлари уч жойидан бўғимлаб таранг боғланган, охири ингичка қилиб ўриб қўйилган эди. Қизлар бошларидаги юкларни тушириш учун бир-бирларига ёрдамлашди. Сўнг ўтиришиб олиб лаби лабига тегмай сўзлайдиган қўшнисининг гапларини тинглай бошлади.

Оломон ичига шўнғиб кетган Лей атроф-теваракка жилмайиб назар ташлади. «Эҳ, агар, референдум бўлмаганда эди! Ушани деб бир дақиқа бўш вақт йўқ!» Ёнидан ўрмон районининг одамлари ўтиб кетишди. Улар худди сўқмоқ йўлдан боришаётгандай олдинма-кетин бўлиб тизилишиб олишган ва аста-секин гаплашишарди.

Бозор соат сайин қизий бошлади. Бўёқлар тобора ёрқинроқ ва қуюқроқ товлана борди, ҳаммасидан ҳам кўра кўпроқ анъанавий безаклар кўзга ташланарди, одамлар ва буюм моллардан тарқалаётган ўткир ҳидлар—чинакам ҳаёт бўйлари тобора таъсирлироқ тус олиб борарди.

Бозор бўйлаб афтидан иши зарурдек бўлиб кўринган эркаклар пиёда, велосипедда у ёқдан бу ёққа тинмай танда қўйишарди. Бавольник дарахти ёнида бир неча одам чордана қуриб ўтирганча ўзаро суҳбат қуришарди. Соатлар ўтса ҳамки, улар жойларидан қўзғалишмасди. Иккитаси тирсақларини тиззаларига тираб олган, куйиб-пишиб ўз гапини маъқуллашга

ҳаракат қиларди. Қолганлари эса увишиб қолган оёқларини узатиб, бемалол ўтиришарди. Улардан бири узун қўлларини орқага чўзмоқчи ва унга таяниб туриб, бошқа қўлини ҳавода силкитиб панжаларини гоҳ юқори, гоҳ ўз юзи ёки қорнига қарата ўрмалатиб Филаонинг қочишига тақлид қиларди. Улардан сал нарида; дарахтнинг бошқа томонида, олдиларидаги кўк-яшил барглар устига оқ ва қизил рангдаги кола ёнғоқларини уйганларича оқ ва кўк рангдаги олақуроқ кийимлар кийиб олишган диуала¹лар жойлашиб ўтирарди. Хиёл нарида Англия ва Америка, Швеция, Голландия ва Франциядан келтирилган гулдор чит газламалар савдоси борарди. Турли-туман ва хилма-хил катта-кичикликдаги мунчоқлар ғарами қуёш нурларида ярақлаб ғовурли оломон узра ёруғ шуълалар сочарди.

Ҳар бир қадамда — янги манзара картинаси. Кунни кеча муқаддас саналган ва оддий кишилар учун қатъий ман этилган нарсалар эндиликда рухсат этилган, очиқ-ошкора эди. Бозор бўйлаб хатна қилинган ўсмир болалар тантанали юриш қилиб ўтар, улар савдогарлардан садақалар сўрашар, илгариги одатга кўра эса ҳеч ким сўраб ўтирмаслиги, ўзлари олаверишлари ва ҳеч ким уларни жазоламаслиги керак эди. Ўтмиш анъаналарини ҳали эсдан чиқаришга улгурмаган одамлар ўзларини четга олиб, уларга йўл бўшатиб беришарди. Болаларнинг эғнида лов-лов ёниб турадиган жигарранг кийим, ҳар бирининг бошида учига рангдор попук қадалган ва қийраҳон қилиб ўтказилган чўққайма қалпоқ қаққайиб турар; пешана ва сонларига анъанавий боғичлар боғлаб қўйилган, улар қатор тизилишиб маросим қўшиқларини айтиб боришар, қўлларини мақомбоп усулга солиб муттасил силкишгани силкишган эди.

¹ Ғарбий Африка элатларидан бири.

Авзойидан жуда бешафқат кўринган давра бошлиғи эски расм-русумларга мувофиқ ҳар хил тумор, тақинчоқлар тақиб олган ва у тантанали юришни диққат билан назорат қилиб борарди. Уни ортидан кузатиб бораётган этиқодманд кишилар ҳадяларни чаққонлик билан дарҳол улар қўлидан олиб ёнларидаги осиглиқ халталарига тиқишарди.

Кундузги ёруғ зиё гўё ранглари ўзига симириб оларди-да, уларни ўзига хос бир бутун ва ягона асар руҳига юбораётгандай бўларди. Майдон узра ярақлаган денгиз мавжи жимирлаётгандай, бири иккинчисини қувалаб келаётган мўъжаз тўлқинлар аро ғайритабий шакл-шамойилдаги думалоқ ва новча жажжи кемачалар ўйноқлаб чайқалаётгандай бўлар эдики, булар сотувчилар бошида кўк, бинафшаранглар билан йўл-йўл чизиқлар солиб нақшланган колбас-хурмачалар эди.

Бозордаги говур янада авжига минар, кучаяр ва майдоннинг бир бошидан сурилиб у ёғига урилар, сотувчи савдогарлар илиб ташлаган газмоллар дарахтзор барги аро шўнғиб бир дақиқа тинчлангач, кейин яна авжга олиб ҳилпирар эди.

Лей ўн беш минутлар чамаси бозор говуридан нигоҳини олмай тамоша қилди. Унинг кўзлари ёрқин бўёқларни чанқоқлик билан симириб ютарди. Ҳар кун эрталаб кўз ўнгида пайдо бўлиб турадиган картина тимсолида у фойдаланмай келаётган ҳаётий қудрат борлигини пайқарди. «Ишратпараст Африка»,— дерди у ўзига ўзи: унинг сўнги шеърлар тўплами ана шундай ном билан аталарди. Бу тўплами бошилиб чиққандан кейин у энди бошқа ёзмоқчи эмаслигини айтган эди.

«Французча ёзиш — бу француз тилини бойитиш демак. Яхшиси, расм чизаман. Бўёқ миллат танламайди». У оломон ичидан чиқди.

Бозор майдонидан ташқаридаги ҳамма дов-да-

рахтларга маҳаллий халқни референдумга «ҳа» деб ижобий жавоб беришга чақирувчи плакатлар солинган лавҳалар осиб ташланган эди. Магазин деворларини катта-катта ҳарфлар билан «Яшасин, ҳамжихатлик!», «Яшасин Де Голь!» сўзлари ёзилган шиорлар безаб турарди. Бозорга олиб келадиган ҳар олти йўлнинг бурчак-бурчагида елкасига сафар аслаҳаларини осиб олган солдатлар навбатчилик қилиб туришар, орқароқда Де Голнинг тимсоли ўлароқ зирҳли оғир танклар ёзувлари билан кўзга ташланарди. Бутун шаҳар бўйлаб эгнига қоплон терисига ўхшаш муҳофаза кийимлари кийиб олган, автоматлар билан қуролланган парашютчилар группаси соқчилик қиларди.

Мустамлака дўконидан оёи куни яқинлашган хомиладор хотин чиқди. Унинг улкан қорни калта юбкаси остида худди тўкилиб кетаётгандай турарди. У уч нафар қуролли парашютчи билан тўқнашиб кетишига сал қолди. Бўлғуси она қўрққанидан «вой!» деб юборди. У аранг нафас олар, вужудига титроқ кириб кетган эди. Бейхтиёр дарҳол қўлларини қорнига гирра солиб тўсди, эҳтиёткорлик билан авайлаб янги инсоннинг илиқ вужудини ўз томон тортди. У ўзини четга олишга шошилди, қочиб борар экан, орқасига қараб-қараб қўйди. Маъсум кўзларида қўрқув ва ташвиш ифодаси бор эди унинг — бу оккупация давридаги Африка аёлининг мотамсаро қиёфаси эди. У айни суратбоп, деб кўнглидан ўтказди Лей.

Ундан бир неча қадам нарида қувноқ кулги эшитилди.

— Сен анов аёлнинг важоҳатини кўрдингми? — сўради Номе, ҳамон тишковлагич учларини чайнаб куларкан.

— Йўқ, — жавоб берди Гиби ёғоч оёғи билан ўгирилиб ва Номе кўрсатган томон қарар экан. — Ҳеч нарса кўрмаяпман.

— Унинг қўрқиб кетгани сенга кулгили кўринди-ми?— сўради Лей.

Номе жимиб қолди ва кўзларини ерга қаратиб, лабларини қисди. Чехрасидаги табассум ўчган бўлса ҳам, миждасида унинг излари ҳамон яшириниб турар эди. У ўз «дўкончасини» бошида кўтариб борарди. Бу дўконча мўъжазгина қутича бўлиб, унга ғоят ҳафсала билан қулф, игна, турли хил ва рангдаги иплар, ангишводалар, тилла суви югуртирилган билагузуклар, ботинка иплар, конвертлар, оёқ кийими учун сиқма бўёқлар, аспирин — бир сўз билан айтганда, барча атторлик ва дорихона моллари дид билан жойлаштирилган эди. Эркакларни ўзига жалб этиш учун ўзининг ярим яланғоч, улкан, таранг, бутилкадай олдинга умтилган диркиллама кўкракларини жўрттага олдинга чиқариб юрар; улар орасидаги ақиқдай силлиқ ва ярақлаган бадан узра кичкинагина бутча селкиллаб турарди.

— Бугун мен келолмайман, Лей,— деди у ҳамон бошини кўтармай. Рассомнинг номини у қандайдир алоҳида навозиш билан талаффуз этди.

— Бунақа нарсалар устидан ҳеч қачон кулма. Тушундингми?

— Ҳа! Тушундим!— деди у ниҳоят нигоҳини Лейга қаратиб. Унда ажиб бир нафосат барқ уриб турар эди.

У қатъиятсиз бир қиёфада истар-истамас қадам ташлаб жўнаб кетди ва сал нари бормасданоқ ўзининг одатдаги нақоратини баралла хониш қилишга тушди: «Менда ҳамма нарса бор. Ҳаммангизга сотаман. Ҳаммаси сотилади! Гарчанд кичик дўкончам... Лекин ҳамма нарса бор... Ҳар қандай дидга монанд! Ҳаммаси ҳам ажойиб. Ошиқманглар, яхшилар. Ўзим боргум сиз томон. Мен ҳаммага сотаман. Не истаманг, бари бор».

У қўлларини у ёқ-бу ёққа хиёл тўлғаб, саллона юриш қилиб борар, барча қилиғи худди ўзига қўйиб қўйгандай ярашар, бошидаги дўкончаси ҳам қилт этмасди.

— Танишиб қўй, ҳамшаҳарим, бу менинг қариндошим Дигбе.

Лей қўлини узатди. Дигбе рўпарасида турган эчкисоқол одамни кўриб иккиланди.

—У ўрмондан келган, у шаҳарда қолиб ишламоқчи, —тушунтирди Гиби.

— Бруссадагилар референдумга қандай қараш-япти?

Дигбе жавобдан бош тортгандай елкаларини қисди. Эгнида тиззалари титилиб кетган мошранг солдат иштони ва оҳори кетган кўйлак бўлиб, булар Гибининг унга қилган совғаси эди.

— Азамат йигит, — давом этди Гиби, худди аспжаллоб сингари Дигбенинг елкасига қоқиб. Ва соддадиллик билан жилмайиб қўшиб қўйди: —Бизнинг ишларимизга ярайди. —Гибининг кенг пешоналари, озғин ёноқлари, таранг тортилган лаблари уни худди дельфинга ўхшатиб турарди. — Бу эса Лей — менинг маслакдошим. Ҳар қандай оқ танлидан яхши ўқиб, яхши ёза олади, —деб таништирди у рассомни. —Бу ер сенинг Бруссадан яхшироқ. Ўзинг кўрасан, иш топганидан кейин роса пул орттирасан.

Гибин ҳам унинг бошқа кўпгина ўртоқлари қатори армияга чақиритиб, аввал Францияга, кейин эса Ҳинди-Хитойга юборишди. Уч йилдан сўнг оёқсиз қайтди. Референдум кампанияси бошланмасдан олдин пенсия олиб, ариза ва илтимосномалар ёзиб юрди, жаҳон кўрган, ишбилармон киши сифатида у ўзини мустақиллик учун курашчилар саралайдиган мутахассис ҳисоблар эди.

— Шошмай тур, ҳамшаҳар, мен сигарет харид қилиб олай, — деди Лей.

Фронтнинг штаб квартираси бозор яқинига жойлашган эди. Бу ташкилот аъзоларининг кучи билан қурилган бино томи доиранусха олтита устунга ўрнатилган, атрофи девор ўрнига четанлар билан ўралган бир сарой эди. Қираверишга ингичка бир мўмиқ ёғоч ўрнатилган бўлиб, тепасида байроқча ҳилпираб турарди.

Сал ўнгроқда Сориға қарашли велосипедларни ремонт қиладиган устахона жойлашган эди. Олдинда велосипед рамаларини хромланган, никелланган, қизил, қора, кўк, бўёқлар билан бўялган ҳамма туридан бор эди. Михлар билан маташтирилган ана шу ёғочи токча вазифасини ўтар, унга цеплар, шестеренкалар, велосипед спицалари, ключлар, эски камералар илиб ташланган эди.

Сори устахона олдида эди. У ғилдирак спицаларини алмаштириш билан банд эди.

— Салом, ҳамшаҳар. Агемон шу ердами?

— Саломат бўл, — жавоб берди Сори, — Агемон анов ёқда, Фронт биносиди. Байроқни кўтарган ҳам ўша.

— Қойил, — Лей скамейкага келиб, уста ёнига ўтирди, — сен кеча анов йигитни кўришга улгуролмадингми? Мен мақолани тезроқ ёзиб тугатишим керак.

— У бирор пичоққа соп бўладиган гапни айтгани йўқ. Ундан кўра ҳар қалай Агемоннинг ўзи кўпроқ билади. Сўнгги янгиликни эшитдингми? Радиодан ерталабки ахборотда айтишди, тарафдорларимиз берадиган эшиттиришлар ман этилган эмиш, яна тагин ўша радио орқали ҳукумат машинасидан ғайриқонуний фойдалангани учун Дъембе ҳибсга олинганини ҳам хабар қилишди. Кеча яна вилоят маслаҳатчиларидан учтасини ҳибсга олишпти.

— Бу ошкора уруш-ку,— деди Гиби қўлтиқтаёғини тираб.

Ишдан кўз узмаган ҳолда Сори сўзлашда давом этарди:

— Дъембе партияси тақиқланган, унинг ўрнини вилоят мажлисининг иккинчи вице-президенти эгаллаган.

— Бу жаноблар бир қарасанг, курашга ташланишади, бир қарасанг, ундан ўзларини четга олишади. Чайналган гап. Ҳаммаси ҳам тўтиқушга ўхшаб гапиришади...

— Сен грекни кўрдингми?— унинг сўзини бўлди Сори.

— Йўқ.

— У картина харид қилмоқчи...

— Менда фақат биттагина бор, бироқ у савдода... Ярамас, ўлай агар менинг ҳисобимга бойиб олмоқчи! Тўрт ой ичида у мендан йигирмата картина сотиб олди. Мен уларни бир йил давомида ишлаган эдим, у бўлса арзимаган ҳақ тўлади... —Лей сигарета чекди ва Сорига диққат билан қаради.

— Буларнинг ҳаммаси шундайку-я, аммо Фронтини қўллаб-қувватлаш керак. Тьюмбенинг сўзига қараганда ҳемири ҳам қолмаган эмиш...

— Эҳ, пул, пул... —сўзга аралашди Гиби. У протезини ечиб, оёқларини уқалади. —Сори, танишиб қўй, менинг қариндошим... Исми Дигбе. У ўрмондан кечагина келди. Меникида қолади, Дигбе, бу Сори. Ҳаммаслак.

— Омонмисиз, биродарлар,— деди шу пайт улар ёнига келган мутаасиб мулоийм товуш билан.

Аббат Бернарнинг крахмалланган оқ ёқалари ўзининг кенг бурмалари билан унинг қора ридосининг ярмигача қоплаб турар эди. Мустақиллик тарафдорлари орасида аббатни яхши биладиган одамлар кўп

эди. Унинг тўғрисида тараққийпарвар кишилар тон-
фасидан деб гапиришарди.

— Худога шукур, — деб жавоб берди Сори.

— Велосипедим қай аҳволда?

— Тайёр. — Сори гилдиракни бир четга қўйди.

— Мен кеча олдинга икки марта келдим, дўко-
нинг берк экан.

Лей ўрнидан турди:

— Мабодо мени сўраб қолишса ташкилотда деб
айтгин.

— Яхши, — Сори велосипедлар қалашиб ётган
жойга бориб, у ердан мутаассибнинг велосипедини
ажратиб олди. — Мана у, барча яроқсиз қисмларини
алмаштирдим. Янги педал қўйдим, тормозларини тек-
ширдим. Учта спица синган экан. Улар ҳам алмаш-
тирилди. Ҳеч қачон олд гилдиракнинг бир ўзини тор-
моз қилма, иккаласини баравар қил...

Мутаассиб велосипедини кўздан кечирди. Орқа
гилдирагини кўтариб кўрди. Оёғи билан педални ай-
лантирди. Тўхтатиб кўрди ва жуда хурсанд бўлди.

— Ҳақи қанча? — сўради у.

— Олтмиш франк. Бошда айтганимдай.

— Қимматроқ, инсоф қил.

— Шаҳарда қўшин бўлгач, тирикчилик баъзи би-
ровларга қимматлашади.

— Бошқаларга-чи?

— Уларга енгил, — киноя билан деди Сори пулни
оларкан.

— Салом, Тьюмбе, — аббат Бернар яқинига кел-
ган қизга қўл узатди. — Отанг қаерда?

— У семинарияда, ўзингиз яхши биласиз-ку. — Қиз
мутаассиб билан кўришди. Сўнг бошқалар билан,
охирида Сорига қўл узатди. — Сен касалхонага бор-
санг дуруст бўларди, Гиби, — деди у чўлоққа масла-
ҳат бериб.

— Сен ҳеч қачон черковда бўлмаяпсан, — деди

аббат Бернар, велосипедга суянган ҳолда, ҳамёнини чўнтагига соларкан. — Мустақиллик учун курашиш мумкин, лекин бу эътиқодга таъсир кўрсатмаслиги керак. Агарда...

— Агарда мен худосиз бўлмасам, шундайми? Лекин мен католик эмасман. Нега черковга боришим керак? Кейинги ҳафтада ҳаммалари негадир менинг руҳим ва менинг эҳтимол тутилган бахтим тўғрисида қайғуришадиган бўлиб қолишди.

— Отанг воиз. Сенинг отанга ўхшаш диний киши билан ишлаганимдан кейин, табиийки, унинг оиласи билан ҳам қизиқишим керак. Бундан ташқари ахир сен ўқитувчисан-ку, Тьюмбе. Сен бошқаларга ибрат кўрсатишинг лозим... Ибрат кўрсатганда ҳам чинака-мига...

Тьюмбе аббатга тик қаради. У аббатдан атиги етти ёш кичик эди, холос.

— Отам диндор эканини инкор этмайди. Унга диний маълумот беришган. У инжилни тарғиб қилади ва бунинг учун ҳақ олади. «Қора Африкада христианлик» мавзуида қилган маърузаси эсингдами? Мен ўшанда африкаликларнинг католик динини қабул қилишларига сабаб улар тобеликка одатланиб қолишган, қулликка кўникиб кетишган деган эдим. Яна бир сабаб шуки, сизлар ҳозирча энг яхши даволаш муассасаларига эгасизлар ва одамларни йўлдан оздириш учун ҳар қанча пул сарф қилинса ҳам аямайсизлар. Сен ахир, ўзинг ҳам тушунасан-ку — ҳеч бир она ўз боласининг ўлиб қолишини истамайди. Шундай экан, касалга чалинди дегунча уни сизларга олиб боради, ахир у яна бошқа жойга мурожаат қилиш мумкинлигини билмайди-да. Имоним комилки, қавмларингизнинг асосий кўпчилиги католизмликни мана бу таёқчалик ҳам тушунмайди.— У байроқ иллингган ёғочга ишора қилди.— Аммо ҳадемай ўз тақдирига ҳам, даволаш муассасаларига ҳам халқнинг ўзи хўжайин бў-

лади. Ана шунда, у сиз сари бориш-бормаслигини ўз кўзингиз билан кўрасиз. Католик дини бу ерда чуқур томир отолмаган. Бу ўзингга ҳам равшан. Сизлар вонзлар қабул қилишни давом этяпсизлар. Шу туфайли ҳозирча давлат хазинасига ҳам чанг соляпсизлар. Вилоят ҳукумати ҳам, француз ҳукумати ҳам, шунингдек йирик капиталистлар ҳам гўё хайр-эҳсон кўрсатган бўлиб, умумхалқ мактаблари ҳисобидан сизларга маблағ бериб турипти. Энди ўзимдан ҳам шахсан қўшиб айтишга ижозат бер: эртақларда айтилишича, сичқонлар ухлаётган одам оёғини жуфт-жуфт бўлиб ғажирмиш: бири ғажийётганда иккинчиси оғриганини сездирмаслик учун дам уриб турармиш. Биласанми, ўша дам уриб турадиган сичқон ким?

— Сен ҳақорат қиляпсан, Тьюмбе.

— Дин дам уряпти. Империализм эса кемиряпти. Ғазабланган аббат Бернар велосипедини минишга шошилди.

— Сен ҳақиқий коммунистсан,— деди у.

У гўё ҳозир шайтоннинг нақ ўзига дуч келгану ундан қутулиш учун бор кучини оёқларига бермоқда эди. Сори ич-ичидан кулиб, қизга маълум қилди:

— Лей билан Агемон шу ерда.

— Мен очман. Кечадан бери туз татиганим йўқ, — тан олди Тьюмбе. Этаги ғажимли узун кофтаси жуссасига қуйиб қўйгандай ярашган, бошига танғиб олган бинафшаранг рўмолининг учлари селкиллаб турарди. Унинг юзлари хиёл чўзинчоқдан келган, жодусимон кўзлари қоп-қора, киприклари тимқора, узун эди. Дастлаб Тьюмбе Сорига турмушга чиққан маҳалда партиядош ўртоқлари ҳазил-мутойиба қилишиб устанинг жиғига тегишган эди.

— Тьюмбени хотинликка олиш — марксизм назариясига уйланиш билан баб-баробар.

Аммо улар янглишди, Тьюмбе область партия комитетининг секретари бўлишдек масъул вазифани

бажариш билан бирга, айна чоғда, хотинлик бурчини ҳам унутмади. Шунинг учун бўлса керак ҳамма уни сидқидилдан ҳурмат қилар эди. Агар мажлисда кескин мунозара кўтарилиб қолгундай бўлса ва унга Соридан кейин сўзга чиқиш тўғри келиб қолгундай бўлса, у объектив бўлишга ҳаракат қилар, ўз ҳиссиёти ёки шахсий симпатияси билан ҳисоблашиб ўтирмас эди. Унинг ёрқин ақли, ижтимоийдан шахсий нарсани фарқлай олиш қобилияти бориб-бориб Сорининг обрў-эътиборини оширди. Охир-оқибат у партия мунозараларида сўзга чиқмайдиган бўлиб қолди. Биргаликда ишлаш ва кураш уларнинг ўз дунёларини — эр-хотинлик дунёсини бунёд этишларига монелик қилмади, балки кўпроқ жипслаштирди.

— Гиби, протезингни боғла ва бориб бирор егулик олиб кел. Сен ўзинг нимани хоҳлайсан?— сўради Сори ўқитувчисига мулойим ва айбдорларча боқиб.

— Суоқ ош, — деди Тьюмбе жилмайганча.

— Маниоки ҳам оласан.

— Олишга арзимайди, маниоклар йилнинг бу фаслида жуда бемаза, турган-битгани сувнинг ўзи,— ботинқирамай сўз қотди бурчакда индамай ўтирган Дигбе бу ғаройиб одамларга қараб.

— Бу менинг қариндошим, у бу ерга бруссадан келди,— деди Гиби ўқитувчи қизга протезини оёғига ўрнатаркан. Унинг ўзи айтгандек, протез ёстиқчаси ҳаддан зиёд қаттиқ эди. У буни бир оз қалинроқ қилиб олди. Шундай бўлса ҳам барибир, босса оғрирди.

— Кўриниб турибди, қариндошинг овчига ўхшайди,— деди Тьюмбе Дигбенинг иштон почалари беҳад қисиб турган узун оёқларига қараб. — Бруссада қандай янгиликлар бор? Овоз беришлар қандай ўтяпти?

Устахонага икки одам келди. Улар юклари оғир велосипедларини етаклаб келишарди; ҳар бирининг рамасида икки қопдан юк, орқасида яна биттадан қоп бор эди. Улар ҳарсиллаб аранг нафас олишар, эгни-

ларидаги эскирган кўйлаклари терга пишиб чиппа баданларига ёпишиб қолган эди. Узоқ тортишувлардан кейин улар велосипедларидан юкни туширишди ва қопларни бошларига қўйишди. Сори овқат олиб келиш учун Гибига пул берди. Дигбе қариндоши изидан юрди. Сори билан Тьюмбенинг ёлғиз ўзлари қолишди.

— Плакатларимизни олиб ташлашяпти, ҳозир бутун полиция, соқчилар, солдатлар ҳаммаси шу иш билан машғул,— деди Тьюмбе Гибига ва Дигбени нигоҳи билан кузатиб қоларкан.

— Кўрдим. Бошқача йўл тутамиз,— деди Сори. Плакатларни ёпиштириш вазифаси Фронт томонидан унга топширилган эди.

— Дарвоқе, чиндан ҳам кетмоқчимисан?— сўради қиз.

— Ҳа. Қаерда ишласам ҳам барибир эмасми? Фақат бу Африка омон бўлса бас. Энг муҳими шу, у ҳам бўлса, мустақиллик учун овоз беришса бўлгани.

Тьюмбе ўз нигоҳини Сори оёқлари остига олган филдиракка кўчирди. Уста эпчиллик ва уддабуронлик билан бир спицани буради, филдиракни ўгириб, кейин бошқасини қўйди.

— Эҳтимол, Сенегал ёки Гвинеяга борсам керак,— деди у яна давом этиб,— менга ўхшаганлардан ўн-тача йиғилипти.

— Сизлар ўтган кунни ўнта эдингиз, бугун эса ҳозирданоқ ўн бешта. Иккита тарбиячи, темирчи, яна икки йигит ва Эль-Эйнинг ўзи.

— Қандай қилиб? Эль-Эй Этнан ҳам борарканми? У нндамади.

Бундан уч ҳафта аввал референдумда «йўқ» деб овоз бериш учун мустақиллик учун кураш Фронт районлардаги ўз ташкилот кадрларини сафини мустаҳкамлаш ниятида кўнгиллилар тўплай бошлаган эди. Мунозара ҳам бошланиб, у ҳатто жуда қизғин тус олиб, ғоят авжга минди. Кўп нарсалар тўғрисида

бахслашилди; Африка ватани, ёмғирлар фасли тўғрисида, тез-тез бўлиб турадиган қурғоқчиликлар тўғрисида, чет эл ҳукмронлиги тўғрисида, саводсизлик тўғрисида. Ҳеч нарса уларнинг назар эътиборидан четда қолмади. Революция ғоялари, мустақиллик ғоялари мисли кўрилмаган даражада одамларнинг жисми-жонига сингиб кетган эди. Африка ерининг фақат бир бўлагигина мустамлака диктатурасидан халос бўлиши улар учун кифоя эмас эди. Улар бутун Африкани бирлашган ҳолда, бутун қитъани бир бутун ҳолда кўришни истарди, улар тўла мастақиллик учун, ўз тақдирларига ўзлари хўжайин бўлиш учун курашишни хоҳларди.— Бунинг учун улар ўтдан ҳам, сувдан ҳам қайтмас эди.

— Мен кетишга тайёрман,— деди Сори мажлис аҳлига қатъий.

— Қаранглар-а, қандай қаҳрамонлик! Менимча кетиш — бу дарахтлар орасига беркиниш,— эътироз билдирди Маига деган пакана киши, уккиникига ўхшаган думалоқ кўзини чақчайтириб.

— Биз ҳаммамиз Африка бирлиги тарафдоримиз, — мунозарага аралашди Тьюмбе худди Сорига мурожаат қилгандай унга кўзларини қадаб.— Бошқа район кишилари ўз жойларига қайтиб боришлари мумкин... Бошқаларнинг кетиши эса қуён бўлиб қошиш деган гап...

— Орамизда Гвинея ва Сенегалликлардан нечта?

— Иккита: Сори ва Лей,— аниқлик киритди Эль-Эй Этиан.

— Майли, бу икковлари боришсин, лекин бизнинг ҳаммамизни тарқалиб кетишимизни талаб қилишларига асос йўқ,— такрорлади Маига тишларини ёнжирлатиб.

— Йўқ, мен бошқа нарсани кўзда тутяпман,— эътироз билдирди мажлисга раислик қилаётган Агемон.— Ҳинди-Хитойдан кетмасидан аввал француз экс-

педицион корпуси у ердаги барча ташкилотларни тор-мор келтирди; биз эса одамларни жойлардаги кадрларимиз сафларини мустаҳкамлаш учун юборамиз, шундай бўлгандан кейин мен буни қочоқлик деб ҳисобламайман... Фронт сафарбарлик тадбирлари хусусида бош қотиради, албатта. Лекин мен шахсан қоламан.

— Мен ҳам,— деди сўзларни чертиб Тьюмбе.

— Мен эса, борувчилар билан бирга,— қичқирди Сори гўё ўқитувчига зарда қилган каби баланд товушда.

— Мен ҳам,— Эль-Эй Этиан Сорига қўл чўзди.

— Яхши, кимки борадиган бўлса, бу тўғрида маълум қилсин. Сори, сен плакат ёпиштиришдан ташқари жўнаб кетувчилар билан ҳам шуғулланасан: рўйхат тузиб, уларнинг касб-корларини ёзиб олиш, барча расмий томонларни бажариш лозим.

Тьюмбе бу мунозарани яхши эсларди. Сори унинг учун фақат севиклигина эмас, ундан ҳам ортиқроқ киши эди. Шунинг учун ҳам ҳозир унга қараб туриб, унинг қарори тўғрисида ўйламай қололмади.

— Ҳа, мана, яна нима!— деди Сори,— Мен устaxonамни партия ихтиёрига ўтказишни хоҳлайман. Ундаги мавжуд нарсаларнинг ҳаммаси менга тегишли, рўйхати бор, ҳаммаси унга тиркалган.

— Партия хурсанд бўлади. Сенинг даромадинг икки ойга етади. Иртиққа ямоқ бўладиган нарса бор. Бугун кечқурун партия мажлиси, ўша ерда ўз қарорингни айтасан.

— Мен яхшигина суюқ ош олиб келдим. Ўз улушимни тушуриб ҳам олдим,— деди Дигбени изидан эргаштириб келган Гиби. Овчининг чеҳраси ҳайратдан кўра кўпроқ қўрққан кишиникига ўхшаб кўринарди.

— Мен комитетга бораман. Суюқ ошни бу ёққа бер-чи, балки у ердагилар ҳам оч-наҳор ўтиришгандир. Юр мен билан бирга, Гиби... Сенинг қариндошинг ҳам,— деди Тьюмбе.

Фронт биноси майда хоналардан иборат эди. Улардан бирида шиорлар ёпиштириладиган материаллар: колебаслар, сирачли банкалар, кистлар, бошқасида қоғозлар, эски газеталар қалашиб ётарди. Бир бурчакда қўл ротатори ва филофли ёзув машинкаси, бошқа бирида Фронтнинг «йўқ» деб овоз беришга ташвиқ қиладиган ҳар хил ташкилотлар билан алоқа қилиб туриш бўйича секретари Агемоннинг ёзув столи турарди, бундай ташкилотлар жумласига хотин-қизлар демократик иттифоқи, студентлар иттифоқининг маҳаллий секцияси, касаба союзлар, Африка мустақиллиги партиясининг маҳаллий секцияси ва бошқа қатор бирлашмалар кирарди. Кираверишга тўсатдан қилинадиган ногаҳоний ҳужумдан сақланиш учун ибтидоий қурооллар арсенали — ёғоч таёқлар, найзалар санжоб қилиб қўйилган эди.

— Салом, ҳамшаҳарлар!— салом берди Тьюмбе ўртоқларига.— Ким овқат истайди? Иссиққина суюқ ош олиб келдим.

— Менинг қорним оч,— деди Агемон француз газетасини бир ёққа қўйиб.— Мен бугун ҳеч нарса тоتماдим. Франциядан «Монд», «Юм» газеталарини олдим. Уларда Африкадаги референдумга тайёргарлик тўғрисида мақолаларни подборка қилиб беришти.— У стол устида турган газеталарни Тьюмбе томон сурди.

— Мен овқатланиб бўлдим, — столнинг нариги томонидан жавоб қилди Лей.

Тьюмбе кичкина колебасни оғзинга олиб борди, ундан бир ҳўплаб ичиб, идишни Агемонга узатди. У ҳам озгина ичиб, колебасни мукка тушиб олиб газета ўқиётган Нуруга оширди.

Кираверишда, рўпарадаги деворда Африканинг улкан картаси ва қора юлдуз осилган бўлиб, юлдуз бурчакларига фотографиялар ва Лей томонидан чизилган портретлар — Самолар, Сундиатлар, Эль-Хадж Умар, Беханзин ёпиштирилиб қўйилган эди. Африка мустақиллиги учун курашувчилари тасвири устига йирик ҳарфлар билан қуйидаги сўзлар битилган:

Меҳнатнинг осони бўлмайди.

Фақат бир нарсадан — субутсизликдан қўрқиш керак.

Тоғни талқон қилиб, ўрнини денгизга айлантириш керак — агар астойдил енг шимарилса, ҳамма нарсанинг имкони бор.

Хо Ши Мин

— Радиода чиқишимизни ман этишди. Бугун эрталаб барча плакатларимиз йиртиб олиб ташланганини кўрдим. Кечқурун уларни яна янгидан ёпиштириб чиқиш керак бўлади, бир йўла европаликлар кварталига ҳам. Мен бу ишда ишлайдиган группанинг янги рўйхатини тузиб чиқдим,— деди Агемон бармоқлари билан кўйлак ёқасини тузата туриб. У Париждаги агрономлар курсида ўқиган ва яхши кийинишга одатланган эди. Стол устида ётган қутидан сигарета олиб, тутатди, сўнг сўради:— Кечаги мажлис яхши ўтдимми?

— Ҳа. Қоффи охирроғида келди. У ҳаяллаб қолибди. Афтидан «жониворлар депутати»нинг хотинини маҳаллий касалхонага ётқизганмиш.

— Нега энди, билсак бўладими?— шоша-пиша сўради Лей, газетадан нигоҳини олиб; унинг репортёрлик касби ҳамма нарса билан қизиқишни тақозо этар эди.

— Эҳтимол, янглишиб шундай қилишгандир ёки тезкор тасодиф шунга талаб қилгандир. Ундай бўлса

ҳам, бундай бўлса ҳам, ҳар ҳолда у ўша ерда. Эрининг ёрдамчисини олиб келгану ўзи ҳам ўша заҳоти шилқ этиб йиқилган,— тушунтирди Нуру.

— Сабаби унчалик ишонарли эмас... Хўш, «жониворлар депутати»га нима жин урипти?

— Лей, аниқла-чи, бу тўғрида бирон мақола ёзиш мумкин бўлармикин? Газетамиз энг аниқ маълумотни бериши керак. Бунинг устига ҳали овчилар воқеаси нима билан тугайди, олдиндан бирор нарса дейиш қийин,— гап қўшди Маиға.

Пакана ва семиз, ола кўз ва қанқайма бурун Маиға афтидан кишида серғайрат, фаол одамдай таассурот қолдирарди. У Африка тилларидан тўрттасида бемалол гаплаша олар ва туғма нотик эди.

Сўзамолликда у билан фақат Эль-Эй Этиангина беллаша оларди.

— Менда ҳали етарли маълумот йўқ, оқ танлини исми нимаикан?

— Эрининг исми Фор экан... Коффи билан гаплашиб кўр-чи. Айтгандай мана, унинг хотини.

— Ҳозиргина сени эслаб турган эдик. Тўғрироғи, сенинг эрингни... Маҳаллий касалхонага тушган оқ танли аёл воқеасига оид сен нима дея оласан?— сўради Агемон.

— Бу жуда ғалати воқеа. Коффи мажлисдан кейин яна ўша ёққа кетди. Тангаранинг сўзига қараганда, қўриқхонада Форлардан ҳеч ким кўринмапти. Африкаликнинг иккала хотини ҳам ғойиб бўлиб қолипти. Тангара ҳукуматни огоҳлантириб қўйипти. Ҳозирча менинг билганларим фақат мана шу,— деб ҳикоя қилиб берди озғиндан келган О'Пае одатдаги хуштабассумлик билан.

У ташкилотда машинисткалик вазифасини бажарарди. Унинг бу ишга розилигини олиш учун Коффи анчагина машаққат чеккан эди.

Тьюмбе сурилиб унга жой берди.

— Қалай, бу сенга ёқдими, Лей? Айниқса ҳозир, эшитишимча, «жониворлар депутати» овчилар ҳаёти-ни жуда қаттиқ заҳарлаган. Улар ўртасида тез-тез тўқнашувлар бўлиб турган. Шунинг билан бирга яна айтишларича, референдумда «ҳа» деб овоз берсин-лар, деб овчиларга йирик ҳайвонларни ҳам ов қилиш-ларига рухсат беришган.

Тьюмбе Дигбе ёнига ўтирди. У эшик ёнидаги ска-мейка четида ўтирар ва гап нима тўғрида бораёт-ганини тушунолмаي ўз нигоҳини суҳбатдошларнинг биридан олиб, бошқасига қаратар эди. У оқ танли-лардан яшириниш учун шаҳарга келган эди.

— Сен ахир овчисан-ку, шундай эмасми?— сўра-ди Тьюмбе ундан.

— Ҳа,— жавоб берди у ерга қараб.

— Бу воқеа тўғрисида сен нима биласан?

— Ҳеч нарса.

— Бу Гибининг қариндоши, у овчи,— изоҳ берди Тьюмбе ўтирганларга.

Дигбе ҳамманинг нигоҳи ўзига қаратилганини сез-ди ва бошини янада қуйроқ эгди.

— Уни ўз ҳолига қўй,— гап қистирди Лей,— агар керак бўлса, мақолани мавжуд маълумотлар асосида ҳам ёзавераман.

— Вазият тақозо этса, ёзиш керак, ҳа. Қани иш-га ўтайлик, ҳамма тўпланиб бўлди,— таклиф қилди Агемон.

Улар скамейкаларни девор ёнлаб қатор қўйишди. Секин-аста, икки-учтадан тўп-тўп бўлиб фронтнинг бошқа аъзолари ҳам етиб келишди. Ўттизга яқин одам тўпланди. Фронт сутканинг исталган вақтида мажлис қилаверар эди.

Бу одамлар ўз хусусиятлари билан қитъада тез-тез учраб турадиган фаолиятсиз, сусткаш одамлар тоифасига сира ҳам ўхшамасди; уларда келажак ки-шисининг аломатлари мавжуд эди. Улар ўз «мен»ла-

рига эга бўлиш учун итоатгўйлик сарқитларини ўзларидан улоқтириб ташлашди. Мустақиллик учун кураш fronti пайдо бўлгандан бери улар бу ерга ҳар кунда бир келишар ва ўз она тилларида нутқ тинглашарди. Улар навқирон ёшлар эди. Уларни яратувчилик ташналиги қўзғатган эди ва ана шу ташналикни қондириш учун уларга бутун Африка ери баробаридаги кенг майдон зарур эди.

IV. Мустамлакачилар

— Яна шу юлдузлар! Жиним ёқтирмайди уларни! Улар менга Ҳинди-Хитой билан Қорейни эслатади. Бу сизга тушунарлими, полковник? У ердаги юлдузлар қизил эди, бу ердагилари — қора. Лекин уларнинг ҳаммаси ҳам коммунистларники. Агар бу қораларни қизил бўлишига йўл қўйсақ борми, империямизнинг кунни битди деяверинг. Африка билан хайр-маъзур қилиб, чамадонларимизни йиғиштираверишимизга тўғри келади. Лоақал Тунис учун жўнатилган қурол-яроқ воқеасини эслайлик. Инглизлар Бургибега қурол етказиб беради... Бу ярамас бўлса уни Алжир миллий озодлик фронтига оширади. Ун учинчи май Франция мавқеини бирмунча мустақкамлаб қўйди... Энди бўлса бу ердаги бутун қора-қуралар де Голь атрофига жипслашяпти. Конституцияни қабул қилдириб олсак, марра бизники. Унда Торездан тортиб, Мендес-Франсгача — ҳамма мағлубларни батамом супуриб ташлаймиз... Франция ўзининг илгариги буюклигини тиклаб олади.

Капитан Ги де Ломбар билан полковник Люк «Гран кафе де Франс» айвончасида ўтиришарди. Столлардаги хўрандалар — хоҳ европалик, хоҳ африкалик бўлсин — ҳаммаси шивирлашиб гаплашишар-

ди. Ҳаммаларининг суҳбати референдум атрофида айланарди. Тушлик овқатдан сўнгги пайт бўлганлиги учун европаликлар кварталда ҳаммаёқ сув сепгандай осойишта эди. Икки томонига ёлқинли дарахтлар ўтқазилган катта кўча ушбу қиш фаслида бўм-бўш эди. Йўлкалар бўйлаб тизилишган машиналар қимир этмай туришарди.

— Кўряпсизми, капитан,— полковник ўктам бир оҳангда гапирарди. У ўзини ишнинг кўзини билладиганлардан деб ҳисоблар ва мاردона ўтмиши билан фахрланарди.— Кўряпсизми, биз бу ерда катта ўйин олиб борамиз! Сиз картага Франциянинг истиқболи қўйилган деб ҳисоблаяпсиз... Ундан ҳам каттароқ, капитан, бирмунча каттароқ! Картага оқ ирқилиларнинг тақдирлари қўйилган. Мен ахир бу ерга европаликлар ҳали бу жойларга деярли оёқ босмаган пайтларда келганман. Ушандан бери маҳаллий халқнинг кайфияти жуда ўзгариб кетди. Маҳаллий ҳукумат аҳолининг «ҳа» деб овоз беришига эришяпти. Филдирак йўлига гов солган бирдан-бир одам — вилоят мажлисининг вице-призеденти Дьембе эса панжара ортида ўтирипти. Унинг атрофига йўлдан озган ёшлар уюшган. Ҳозир уларнинг қанотлари қирқилди: кеча уларнинг радиода чиқишлари расмий равишда тақиқланди. Маҳаллий шароитда сотқинлар билан иш кўриш керак. Бу мақсадга етказди.

— Менга ҳамиша ана шу Дьембе ёқмасди. Унинг мен ўқишга тўғри келган нутқлариёқ қитиқ патимга тегарди. Мен уларни ҳақорат деб биламан,— суҳбатдошининг гапини бўлди капитан, кружкадаги пивони бир кўтаришдаёқ қуриптиб. У чап қошини хиёл чимириб қўйди.— Сизларнинг ҳаммангиз — мен шу ердаги эски одамларни назарда тутяпман — сяз ҳаммангиз либералсизлар ҳамда мағлубиятчисизлар. Ҳа, ҳа! Худди шунинг учун ҳам биз бирин-кетин ўз мустамлакаларимизни бой беряпмиз. Даставвал Ҳинди-Хи-

той, кейин Тунис, Марокко, энди Алжир, сўнг эса Қора Африкага навбат келади...

Капитан асабийлашарди. Унинг сочлари, қошлари ва киприклари оқшайган, баайни чанг босганга ўхшарди. Француз армиясининг Қорея ва Ҳинди-Хитойдаги мағлубияти тўғрисидаги хотиралар гўё унга ҳеч бир тинчлик бермай мутасил таъқиб этаётгандай эди. У доим қаҳр-ғазабдан қайнаб тошарди. Экспедицион корпуснинг шахсий состав варақасида уни Тонкин кўрфази дельтасига икки марта келиши туфайли «французларга қарши элементларни» тутиш бўйича мутахассис бўлиб етишганлиги қайд этилганди. У ҳатто ўзининг ихтиро методи учун мукофотланган эди: Масалан: у итти чойшаб ёки қоптўшакка ўраб овозини чиқармай, оч ҳолда сулайтириш усулини ўйлаб топган эди. Бунгача Ҳинди-Хитойда бу усул ишлатилган эди. Уч сутка давомида димиқиб ётган оч ит биринчи дуч келган қоратанлига балодай ташланадиган бўлган. Ҳатто менинг кучук баччаларим ҳам коммунистнинг ҳидини дарров олади», деб мақтанарди де Ломбар офицерларни қаҳ-қаҳ кулдириб. Кейинги икки йил мобайнида у Африкада хизмат қиларди.

Полковник Люк сигарет қутисини чиқариб, чекди. Сўнг қўли билан тамаки тутунларини нари ҳайдаб давом этди:

— Энди ўтмиш тўғрисида эмас, ҳозирги ишлар тўғрисида ўйлаш керак. Бинобарин, унга узоқни нишонга ола биладиган сиёсатчи нуқтаи назаридан ёндошиш зарур. Менимча, де Голь масалага худди мана шундай ёндошяпти. Мен яна тағин Африкани назарда тутяпман. Илгариги мустамлакачилик методларидан воз кечиш керак, шундай қилсак биз ҳозир айни авжига минган миллатчилик кайфиятларига қарши шавқатсиз зарба берган бўламиз. Нарса-ҳодисаларга реал қараш керак. Салб юришлари замонлари аллақачонлар ўтиб кетган, Федерба ва Буэ-Вилломеза за-

монлари ҳам... Агар ҳозир ўт ва қилич билан ҳаракат қилгудай бўлсак, биз ҳамма нарсадан батамом маҳрум бўлиб қоламиз. Мен бу ерларда ўз ёшлик йилларимни, ҳаётимнинг энг қаймоқ йилларини ўтказганман. Шунинг учун ҳам ҳар бир янги авлод билан бирга ерлиларнинг талаблари ҳам юксалиб бораётганлигига шоҳидман. Илгари, шундай пайтлар ҳам бўлган эдики, улар «анназара» (Ғарбий Африкадаги французлар лақаби)лар юрган йўлқадан юришга ҳатто журъат ҳам этишмасди. Ва бизларга салом бериб ўтишга мажбур эдилар. «Анназара»га дуч келганда кексаю ёш дарҳол бош кийимини олиб, таъзим бажо келтирарди. Энди бўлса ҳамма нарса бутунлай бошқача... шоир айтгандай—«худолар ҳам ўлар муқаррар».

Полковник сигарета тортди ва оғзидан буруқсатиб тутун қайтарди. Унинг нигоҳи атроф-теваракка паришон боқар, хаёлига узоқ ўтмиш воқеалари келар, у мустамлака маъмуриятини, бутлари қийшайиб-майшайиб кетган кичкина мозористон ва ўпирилган қабрларни эсларди. У ўтган замонлар тўғрисида ҳасрат билан дерди:

— Мустамлака қўшин қисмларида кўп йиллик хизмат қилганимдан сўнг маҳаллий касалхонага бош врач қилиб тайинлашларини илтимос қилдим. Осойишта ҳаёт кечирдим. Аммо янги қонун ишга тушгандан кейин Тангара пайдо бўлди. У мени вазифамдан четлатилишимни талаб қилди. Мен губернаторга бордим. Ахир, медицина корпусининг сайлаб қўйилган маслаҳатчисиман-ку. Негрнинг кўнглидан нималар кечаётганини шундоқ кўриб турардим. Ёшлар ўта талабчан. Уни оёқ қўйиб турган заминдан маҳрум қилиш керак. Ён бериб ҳам бўлмайди, лекин зўрлик қилиб ҳам. Шундай ҳаракат қилиш керакки, улар куч билан ҳеч нарсага эриша олмасин. Ерлилар — мағрур халқ. Ўзларини кучли эканини сизди дегунча, уни дарҳол ишга солишга шай.

— Бу гапингизга қўшиламан. Биламан, сиз бу мамлакатга нисбатан ўзингизни ожиз ҳис этяпсиз. Бу табиий. Иккинчи ватанингиз шу ерда. Бу хусусда Тангарага ҳамма гапиряпти. У яхши хирург бўлиши мумкин. Лекин шунга қарамай, унга ишониб бўлмайди. Мен «сўл» деб аталган гуруҳга мансубман. Аслида эса консерваторман. Бизнинг бу мамлакатга озмунча меҳнатимиз сингмади, ахир. Улар зоега кетгундай бўлса алам қилади... Қаранг, Жанубий Вьетнамда нималар бўляпти... Америкаликлар олдида одамлар очидан ўляпти. Ўн учинчи май портлашидан кейин Алжир мутлақ тинчиди қолди... Дарвоқе, манови қора юлдузларга ва Африка картасига эътибор беринг-а.

Асфальтга қизил бўёқ билан Африка шакли чизилган, унинг устига чекаси оқ ҳошияли қора юлдуз расми туширилган эди. Атрофига босма ҳарфлар билан «Йўқ» деб овоз беринг», «Яшасин Африка!», «Яшасин ФЛН!»

— Буларнинг ҳаммасини наҳотки референдум олдидан ўтказилаётган одатий агитация деб ўйласангиз! Ҳинди-Хитойда ҳам, Кореяда ҳам худди шунақа бўлган эди. У ерда ҳам ўзларини юпатиб: бу фақат миллатчилар, коммунистларнинг иши дейишган эди...

— Официант! Ҳей, официант!.. Яна иккита пиво!— буюрди полковник.— Ҳа, нима дедингиз?.. Албатта. Улар орасида ҳақиқатан ҳам эътиқодли коммунистлар бор. Улар ўз газеталарида социализм тўғрисида жар солишяпти...

— Шундай экан, улар билан пачакилашиб ўтиришнинг нима ҳожати бор; турмага тиқиш керак, вассалом. Мен ахир нима деяпман? Бу ерда ҳам Москва ҳақ тўлаб турадиган коммунистлар ишлаяпти.

Оқ костюмли официант ўз кийими билан баданининг қоралигини янада аниқроқ кўрсатарди. Стол ус-

тига иккита шиша келтириб, уларнинг оғзини очди, сўнг қўшни, бу икки европалик суҳбатига қулоқ солиб ўтирган Эль-Эй Этиан столи ёнига келди. Эль-Эй Этиан илгари ҳам полковникнинг афт-башарасидан танирди, ҳозир эса унинг дунёқараши билан танишишга тўғри келди. Пиво жудаям кўпиклашиб кетмасин, деб Этиан шиша оғзига стаканни яқин қўйиб қўйди. Стакан аста-секин заррин суюқликка тўлди.

— Йўқ, сиз ҳақ эмассиз, капитан! Сиз ҳалокатдан сақланиш йўлини фақат қурул ишлатишда, деб бил-япсиз. Сиз ҳаётдан орқада қоляпсиз, азизим. Вазиятга диққат билан назар ташланг. Айтарли бир нарса ўзгарганми? Албатта, ошкора имтиёзлардан воз кечиш керак бўлади, лекин шунга қарамай, биз бу ерда илгари қандай бўлсак, ҳозир ҳам худди шундай юрамиз. Омма ўртасидаги ва оммага қарши позициямизни йўқотган бўлсак ҳам биз юқорига кўтарилиб бор-япмиз. Сизлар эса мағлубиятга учрадингиз, шунинг учун тарих гилдирагини орқага айлантриб юбормоқчи бўласизлар. Тушунинг сиз, мен мағлубиятчилардан эмасман... мутлақо ундай эмас, аммо биз қандай бўлмасин, бу ерда яхшироқ ўрнашиб олишимиз керак... манёвр қила билишимиз лозим. Ўз ўрнимизга ерлиларни қўйиб, биз учун муҳим бўлган нарсаларни уларнинг ўз қўллари билан бажаришга мажбур этишимиз зарур. Ҳозирча эса энг яхшиси, индамаслик ва уларнинг жиғига тегмасликка ҳаракат қилиш даркор.

Йўлакдан атрофга енгил атир ҳидларини таратиб икки европалик қиз ўтди.

— Ҳм... чакки эмас,— деб қўйди капитан, уларни суқ нигоҳ билан кузатаркан.

Қизлар баланд курсиларга бориб ўтиришди. Улардан бири малла ранг бўлиб, мудом жилмайиб турарди. Оқимтир сочилиги капитаннинг кўзларига кўзларини тикди, у яна ҳам очилиброқ бир карашма қи-

либ, тўсиқ ортида турган буфетчи томон ўгирилди. Кейин ҳамроҳи томон эгилиб, унинг қулоғига нималарнидир пичирлади. Иккови ҳам бурилиб, капитанга қарашди.

— Улар беш минг мустамлака франки олишади,— деди полковник Люк нафратомуз бир қиёфада ирганиб, ўша ерлилар ўзларини «анназара»дай тасаввур қилишади ва бу ерда камёб бўлган мол-буюмлардан фойдаланишади.

Капитан Ги де Ломбар табассум ҳады қилаётган аёлларга кўз қисди. Люк эса қийғир бурнини қанқайтирганича капитанга қараб турарди. Сочлари тўкилиб майда туклар билан қопланган унинг тепакал улкан бош чаноғи худди қарағай бужурини эслатарди. У малла соч фоҳиша билан офицер ўртасидаги бу маъноли қарашларни синчиклаб кузатиб турди. Ги де Ломбар эриб кетди-да, оғзи қулоғига етиб илжайди. Полковникнинг қути учиб, газаби қайнагандан тишларини ғижирлатди.

— Ҳаёси йўқ ғарлар,— деди у.— Огоҳ бўлинг, бу ердаги фоҳишалар медицина назоратидан ўтишмайди.

— Нима дедингиз?

Люк индамади. У аёлларга пўписа билан боқди. Улар гўё: «Даф бўлишимиз мумкин», деган каби кўзларини четга олишди.

— Мен эҳтиёткор одамман,— деб уқтирди капитан.

— Ҳамма ҳам шундай дейди! Аммо ихтиёр ўзингизда...

— Келинг, ўз гапимизга қайтайлик...

— Бунга энди ортиқча эҳтиёж йўқ. Сиз француз ҳукумати ихтиёридаги кишисиз... Ана, комиссар Рауль ҳам қадам ранжида қилдилар.

Ги де Ломбар яна фоҳишалар томон зимдан қараб қўйди. Бироқ унинг бу қараши ҳам Люкнинг назаридан четда қолмади

— Рауль! Бу ёққа келинг!..

— А, бу сизми, Люк. Салом, капитан,— миршаблар комиссари ўзи томон суриб қўйилган стулга ўтирди.— Солдатларингиз қалай? Нима янгиликлар бор?

— Ҳаммаси жойида, айтарли ҳеч қанақа янгилик йўқ!

— Мен сизни кузатиб юришим керак. Бу сизга маълумми?

— Ҳа.

— Аҳмоқона иш. Бугун мен эрталаб мадам Форни бориб кўрдим. Наркоздан кейин у ҳали ҳушига келмаган экан. Сизни қора танли қизиқтирадимиз? Ундан ҳеч нарса чиқариб бўлмайди. Фирт тентак. Доктор уни ҳали ҳам сўроқ қилиб бўлмайди деб ишонтиряпти.

— Сиз қандай қарайсиз, Форни ростдан ҳам ўлдиришганми? Е бу ерда бошқа бирор гап борми?

— Ҳозирча бир нарса дейиш қийин, биз ҳеч қанақа из тополмадик. Икки кун муттасил ёмғир ёғди. Бунақа итиринжи ҳаводан сел ҳам кутиш мумкин,— деб жавоб берди комиссар Рауль кўзлари билан офицантни қидириб.

— Мен бу олим-негрларга ишонмайман. Уша доктор Тангара менга жуда шубҳали кўриняпти...

— Илк таассуротларга суяниб, Форнинг ғойиб бўлиб қолиши билан миллатчилар ўртасида бирор бир алоқа бор деган хулосага келиш қийин. Бу воқеалар ичида энг ишончли биттагина далил бор.— Бу мадам Форнинг ерлилар касалхонасига келиб ётишга қарор қилгани. Тангара уни бориб кўрган. Уларнинг муносабатлари қандай? Тангаранинг номи референдумга салбий жавоб берганлар рўйхатида.

→ Оқ танли аёл европаликлар касалхонасида ётиши мумкин эди.

— Албатта,— тасдиқлади комиссар, аммо Тангара

бу атрофда ҳозир яккаю-ягона хирург. У иккала касалхонада ҳам операция қилади.

— Имоним комилки, агар у тилга киритилса жуда кўп нарса очилади,— деди капитан қатъий туриб.— Бу шунчаки оддий йўқолиш эмас, ғайритабiiий бир қотиллик. Бунинг замирида қўпоровчилик ҳаракати яширинган. Ҳаммаёққа илиб ташланган шиорларга эътибор беринг, комиссар...

— Ҳаммаёқда коммунистлар шарпаси юрипти, деб капитанни огоҳлантириб қўяяпман, Рауль... Официант!— товуш қилди полковник.

— Хизмат, мсье...

— Яна пиво беринг! Биз билан ичасизми, Ломбар?

— Йўқ, полковник.

— Иккита пиво!

Столчалар аро этикларни артиб-тозалаб юрадиган бола комиссарга кўзи тушдию орқа-кетига қарамай қочиб қолди. Официант пиво олиб келди.

Эль-Эй Этиан ўрнидан туриб, пойгак томон юрди. Полковник унинг изидан қараб қолди.

— Манов нухани кўрдингизми? Бу миллатчи, у бизнинг ҳамма гапларимизни эшитди.

— Қандай қилиб?— Ги де Ломбар кўзларини катта очди.

— Ҳа, ҳа, мен ҳам йўл қияпман. Бу ерда ҳамма нарса жуда тез ошкор бўлади. Ерлиларнинг ақли бутун, этноградларнинг маълумотларига ишонманг. Улар ҳам сизларга ўхшаб ошён далиллари билан доим орқада судралиб юришади.

— У бор гапни миллатчиларга етказадн,— қўшимча қилди комиссар.

— Мен ҳозир келаман,— капитан ўрнидан туриб, аёллар ёнига йўл олди.

— Бу қандай адабсизлик!

— У қачондан бери улар билан кўз уриштириб ўтирибди.

Ги де Ломбар столига қайтиб келиб, қолган пиво-сини ичди.

— Мен сизларни холи қолдираман,— деди у худди истехкомни забт этилганлиги тўғрисида ҳисобот бераётгандай тантанавор йўсинда.

— Начора, ҳаммасини ўз таъби,— заҳарханда қилди Рауль.

— Агар хоҳласангиз сизни кампанияга тўртинчи қилиб таклиф этишим мумкин... Йўқса қўшимча куч учун казармага бориб келишга тўғри келади.

Капитан қизлар кетидан эргашиб кафедан чиқди.

— Хаёлимга бир фикр келиб қолди...

— Қанақа фикр экан?

— Тангара тўғрисида,— жавоб берди полковник Люк.— Сизнингча, у бир вақтнинг ўзида Агемон. Лей ва Тьюмбега ўхшаган экстремистлар билан ҳам ҳамкор-а?

— У рўйхатда бор, лекин бу ҳали ҳеч нарса деган гап эмас... Уйлайманки, бу бир тасодиф: унда ҳеч қанақа қатъий эътиқод йўқ.

— Уни яқинроқдан кузатиб бориш лозим... Унинг номи борган сайин муайян салмоққа эга бўлиб бори-япти.

V. Шиор ёпиштирувчилар

Фронт биносида доим одамлар тирбанд; ёмғир уларнинг кайфиятларини бузолмади, ғайрат-шижоатларини сусайтиролмади, ваҳоланки, аксинча қилди, ҳар қачонгидек бугун эрталаб ҳам ғовур-ғувур гаплар, тортишув-баҳслар шовқини остида ҳар ким ўз ишлари билан банд бўлди. Фронт биноти ва штаб команда пункти, на босмахона бўлишига қарамай, кун бўйи бу ерда митинг ташкилотчилари ротаторда кўпайтирилган варақаларни тарқатувчилар қадами аримас, улар тез-тез кўриниб, шу заҳоти ғойиб бўлиб

қолар эдилар. У бутун қитъа бўйлаб жойлашган минглаб шунга ўхшаган мустақиллик учун курашувчиларнинг ҳар томонлама оқиб келиб тўпланадиган жойи эди.

Қайтиб келган плакат ёпиштирувчилар иш учун олинган материалларни ўзлари эҳтиёткорлик билан тахлаб, авайлаб бинойигина қилиб қўйишарди. Кейин ҳар бири ўз таассуротларини, шу куни бўлиб ўтган воқеаларни бир-бирларига ҳикоя қилиб беришга ўтиришарди.

— Биз солдатларнинг қорасини узоқдан кўриб қолдик. Дарров қутичаларимизни яширдик-да, ҳеч нарса бўлмагандай, уларга томон тўппа-тўғри юриб боравердик. Ярамаслар бизга шубҳаланиб қараб қўйишди. Улар ўтиб кетгандан кейин эса биз яна изимизга қайтдик. Қўрқдик, албатта, юрагимиз орқага тортиб кетди.

Улар ўзларининг юраксизликларидан уялиб шодон кулишар, душманга чап бера олганликларидан эса хурсанд бўлишар эди. Ошкора иш тутадиган довюррак кишилар ҳам топилди. Бундайларга ҳатто соқчиларнинг ўзлари ҳам кўмаклашди, уларнинг ўзи икки соатсиз боролмайдиган жойларга бирга боришни маслаҳат беришди. Плакат ёпиштирувчилар аввал барча деворларга қоплаб чиқишди, деворларда жой қолмагандан кейингина улар дарахтларга ўтишди.

Калилу дерди:

— Дарахтга суртсанг, клей пўстлоқлардан шувиллаб оқиб тушади. Худди оёғи нобоп одамдай унинг билан қўшилиб қоғоз ҳам пастга сирғалиб тушади. Шунинг учун плакат ёпиштираётган маҳалда аввал дарахтнинг қанақалигига қараб олиш керак. Агар у бавальник бўлса, бунинг иши қийин эмас. Плакат унинг тиконларидаям осилиб тураверади. Лекин бунда ҳам у ёқ-бу ёғига қараб иш тутиш керак. Йўқса ишнинг пачаваси чиқади. Кафтларинг дабдала бўли-

ши мумкин! Иштонинг йиртилса майли, янги бўлади. Мабодо қизилига дуч келсанг аввал танасини қашлаб, силаб-сийпалайсан, елим суртасан, сўнг устидан плакатни босасан. Аммо бу ҳали ҳаммаси эмас. Қоғознинг юқори четини ушлаб туриш керак, йўқса ёпишмайди. Кўпгина дарахтларнинг таналари...

— Ие, сен дарахтлар танаси бўйича мутахассис чиқиб қолдинг-ку,— кимдир ҳазиллашиб унинг сўзларини бўлди ва қўшиб қўйди.— Дарахтларни ўрганиш билан шуғуллансанг бўларкан.

— Мен девордан кўра дарахтларга ёпиштиришни маъқул кўраман. Жўнгина, ўйлаб ўтирмайсан.

— Демак мен, сенинг назарингда осонини кўзлар эканман-да?— эътироз билдирди нафсонияти оғринган суҳбатдоши.— Мен сизларнинг ҳаммангиздан яхшироқ ёпиштираман. Бирга боришинг ва ўзинг кўриб ишонч ҳосил қилишинг мумкин. Хоҳлайсанми, эртага кечқурун борамиз?

Тўпланганлар анчагина эди. Улар пастдаги бўйра устида, полда ётишарди. Олдинроқ келганлар скамейкаларни суриб, уларнинг устига чўзилиб олишган эди. Иккита чироқ ёқиллик эди, улар велосипед занжири-нинг ҳар бир ҳалқасини синчиклаб бирма-бир кўздан ўтказаятган Сори ёнида эди. Унга плакат ёпиштирувчилардан бири кўмаклашиб ўтирарди. Бутун кунини Лей билан бирга ўтказган Дигбе ҳам шу ерда эди. У бу гапларни миқ этмай эшитар, бироқ ҳеч нарса тушунолмасди. Шаҳардаги ҳаётининг биринчи кунини бу одамлар билан биргаликда ўтказди; улар Дигбенинг илгариги қўшнилари ва дўстларига ҳеч бир ўхшамасди. Ҳаммаси шовқин солиб, Африка тўғрисида, деҳқонлар тўғрисида мудом баҳслашар, Дигбе эса оғзини ланг очганича анграйиб, жимгина ўтирарди.

— Йигирма еттинчигача ҳаммага иш етарли,— деди Сори ишдан бош кўтармай.

- Дарвоқе, Сори, сен чиндан ҳам кетяпсанми?
— Ҳа, дўстим, кетяпман.
— Қаёққа?— савол эшитилди ичкаридан.
— Ҳозирча ўзим ҳам билмайман. Сенегалгами ёки Гвинеяга. Ҳаммаси қайси мамлакат мустақиллик учун овоз беришига боғлиқ.
— Айт-чи, Сори, сен ҳақиқатан ҳам Гвинеяданми-сан?— скамейкада ётганлардан бири қизиқиб сўради.
— Ҳа.
— Гвинеянг қаерда ўзи?..
— Сенегал — бу Дакар қаерда бўлса, ўша ерда, буни биламан. Тирандозлардан, ёшлардан унинг тўғрисида кўп эшитганман. Аммо Гвинея қаердалигини тасаввур ҳам қилолмайман.
— Гвинея Сенегал билан ёнма-ён.
— Бизга яқинми ёки йироқ?
— Бир оз яқинроқ.
— Шундай дегин... Сен у ерда нима қилмоқчисан? Велосипед тузатасанми?
— Йўқ... Ҳали номаълум. Қани мана буни ушлаб тур-чи,— илтимос қилди Сори ўзининг ҳариқулолдаги ёрдамчисидан.
— «Йўқ» деб овоз берган мамлакатларга генерал де Голь бомба ташлатади, аҳолиси очликдан қирилиб кетади, дейишяпти, шу ростми?
— Йўқ, ёлгон, бунақа гапларни бизни қўрқитиш учун айтишяпти,— жавоб берди «дарахтлар мутахассиси» Калилу.— Сен биз билан биргасану қаёқдаги душманларимизнинг гапларига қулоқ соласан. Нима учун? Ушалар томонида юраверсанг ҳам бўлаверарди.
— Мен сендан сўраётганим йўқ. Мен фақат билмоқчиман. Одам ўзи билмагандан кейин бошқалардан сўрайди-да. Оббо сен-ей! Бурнингдан ортиқ бир оғиз сўз айтиб бўлмайди-я... Биз агар «йўқ» деб жавоб берсак французлар мамлакатимиздан ўз пуллари йиғиштириб олиб чиқиб кетади деган гапларни

эшитдим мен. Сен бу тўғрида ҳеч нарса эшитмадинг-ми?

— Эшитдим,— жавоб берди у.

— Пул... Яна пул,— такрорлади Гиби. У полга жойлашиб, қўлтиқтаёғини ёнига қўйди.

— Ҳа, пул! Нима, сен ҳали уни деб ишламаяпсанми ахир? Гапир!

— Мен ҳақ тўласин, деб ишлайман. Менга тўлашган ҳақлари эса етмайди.

— Лекин сенга ҳар ҳолда тўлашади,— гапдан қолмади қўшниси.

— Сен билан гаплашишни истамайман, сен барибир ҳеч балони тушунмайсан,— деди қовоғини солиб Калилу ва терс ўгирилиб олди.

— Мен дарҳақиқат, ҳеч нарсага тушунмаяпман. Фақат тушунишни истайман. Лекин сен ўқиган одамсан-ку! Билишга ёрдам бер?

— Билимли одам бўлмоқчисан? Юр бўлмаса эртага мен билан!

— Сал секинроқ, илтимос! Бу ерда одамлар ухляяпти ахир, тонг саҳардан ишга боришади улар,— талаб қилди Тьюмбе савол берувчи томон чўзилиб.

— Мен сени ухляяпти деб ўйлагандим, сингил.

— Йўқ, мен ухлаганим йўқ. Сизларнинг гапларингизни эшитиб ётувдим. Тун яримга бонг урилдими?

— Аллақачон.

— Лей, афтидан, келмайдиганга ўхшайди. Уйга борай,— Тьюмбе ўрнидан турди.

— Мен сени кузатиб қўяман,— қатъиятсиз равишда овоз қилди Сори.

Бу сўзлар замирида қандай маъно яширинганлигини у тушуна қолмади. Агар бу савол бўлса — Тьюмбе у билан кетмайди. Шу пайтгача Сори нима қилиш кераклигини ўзи ҳал қиларди ва Тьюмбега ҳеч қанақа савол бермасди. Албатта Тьюмбе унинг кузатиб қўйишини хоҳларди. Кейинги кунларда Сори ундан

Ўзини олиб қочадиган бўлиб қолган эди. Бу албатта Тьюмбени ташвишлантирарди.

«Мен барибир сенинг хотинингман, Сори. Шунинг учун никоҳсиз хотин бўлиб юраверишдан уялмайман», деган эди бир куни аллаким икковини тўйга таклиф қилганида.

Бугун мажлисдан кейин кўнглида уни тополмасам керак деган ҳадик билан ҳам у бу ёққа келди. Шунинг учун ҳам унинг бу ерда одатдагидай ишлаётганини кўриб, ўзида йўқ севиниб кетди. Кўзлари ёнди, майда, қалин, мустаҳкам тишлари ярақлаб, лабларида табассум жило қилди.

Сори дарҳол унинг ёнига келди ва деди:

— Овқат бор, ҳойнаҳой қорнинг очгандир?

— Ҳа, ҳали туз тотганим йўқ.

— Мен ҳам, сени кутдим.

Сорининг сўзлари уни қувонтириб юборди. Эътибор қиттагу, лекин шу ҳам унинг учун жуда катта маъно англатар эди. Сори, демек, унга ҳамон илгаригидай муносабатда бўлаётир.

Овқат маҳалида, худди олдиндан тил бириктириб олгандай, индашмади. Фақат қўллар битта мискага навбатма-навбат бориб келиб турарди, холос. Ҳали оғриғи босилмаган ички дардларини яна қўзғатиб юборишдан чўчигандай фақат энг зарур сўзларнигина тилга олишарди. Тьюмбе кун сайин ҳижрон онларини яқинлашаётганлигини, улар ўртасида пайдо бўлган ётинқираш туйғулари янада чуқурлашаётганини пайқар, сўз ва қилмишларга тобора чуқурроқ маъно бераётганини англарди.

Сори ишини тугатди. У тузатилган велосипедини стол ёнига суяб қўйди-да, унинг ёнига келди. Шу пайт яқин-атрофда ҳуштак овози эшитилди.

— Ким у?

— Лей бўлса керак,— жавоб берди Тьюмбе.

Сори қўл силтади: беш нафар йигитча таёқча би-

лап эшик томон ташланишди. Ҳамма тоқатсиз, нима бўлишини кутиб турди. Шартли сигнал яна такрорланди. Бу чиндан ҳам Лей эди. Унинг қандай савол бергани эшитилди:

— Нима, мени ҳамла қилади деб ўйладингларми?

— Билиб бўладими...— жавоб берди йигитлардан бири жойига қайтиб, таёқчани ёнига ташлаб қўяр экан.

— Ундан кўра уйга ўт қўйиш осонроқ эмасми?

— Бас қил, Лей,— шама қилди Тьюмбе.

— Ахир у ҳақ, ўзим ҳам шу тўғрида ўйловдим. Ҳар қалай, бу ердан кетган маъқул. Эҳтиёткорлик ҳеч қачон зиён келтирмайди,— деб қўйди, плакатлар ёпиштириш «билимдони» ўз анжомларини шоша-пиша саранжомларкан.

— Қандай янгиликлар бор, Тьюмбе?— сўради Лей стол устида қалашиб ётган қоғозлар ичига шўнғиб.

— Айтарлик ҳеч қанақа. Мен ҳозир уйга қайтмоқчи бўлиб турган эдим.

— Мен сен билан бирга бораман,— деди Сори.

— Хайрли тун, дўстлар!— Тьюмбе эшик томон йўналди. Унга Сори ҳам эргашди. Қиз ёпинчиғига ўралди ва ухлаётган одамлар орасидан битта-битта босиб ўтди.

Эшик тагида ҳам эркаклар чўзилиб ётишарди. Улардан бири қуруллатиб чилим тутатарди.

— Ажойиб қиз-да шу Тьюмбе,— деди чилимкаш.— Эҳ, қани энди бизнинг жамики аёлларимиз шунақа бўлса.

— Бизнинг қизларимиз эса диплом олишлари билан ўзларини етгинчи осмонда сезадилар, биздақаларни оёқ учида кўрсатадилар, «министр» ёки «дипитат» ликни мўлжал қиладилар.

— Ҳинди-Хитойда қандақа аёлларни кўрганимни билсангиз эди...— деб одатдаги қўшиғини бошлади Гиби. У Ҳинди-Хитойдаги уруш тўғрисида гап бошла-

гундай бўлса, гапи ҳеч бир тугамас, халқ армиясини тинмай мақтагани-мақтаган эди.

Бозор майдонида осойишталик ҳукм сурарди. Ҳаво салқин. Ер сатҳи майин буғланишдан кўтарилган қуюқ туман пардаси билан қопланган эди. Тьюмбе ва Сори майдон аро ўтиб, ерлилар маҳалласига қараб йўл олишди. Иккови ҳам чурқ этмай жим боришарди. Ниҳоят, Тьюмбенинг кўнглида нафис бир умидворлик туйғуси ғалаён қилгандай бўлди. Назарида у ҳозир: «Бормаيمان, шу ерда қоламан», деб юборадигандай эди. Талай тунлардан буён у Сорининг оғзини пойлар, мана шундай сўз айтишини интиқлик билан кутарди.

VI. Иброҳим қўзичоқлари

18 сентябрь, эрталаб соат 7...

Уч кундирки; муттасил ёмғир билан сел қуюди. Осмон билан ер ўртасига гўё қалин парда тутилгандай. Ҳамма ёгингарчиликдан қочиб уйдан ташқари чиқмас, иш ва хизмат юзасидан чақирилганлар ҳам бирор пана жойга биқиниб олишиб табиат жангу жадалларини қовоқ уйганларича хўмрайишиб томоша қилишарди. Ер юзи билчиллама лой билан қопланган эди.

Доктор Тангара ғойиб бўлган ўрмончининг касал хотинини ўз уйига ётқизмоқчи бўлдию, бироқ яна ўйлашиб қолди. Ўз ниятини болаларга айтган эди, болалар унинг фикрини маъқуллашди. Эрталаб ишга келгач, қабулхонада Коффи, Дьябате, ҳамширалар ва фельдшерларни учратди. Ҳаво жуда ёмон бўлишига қарамай узун танобида ҳалитдан касалларнинг олди келиб улгурган эди. Эпкишли шамол гоҳо уларга ёмғир зарраларини пуркаб-пуркаб қўярди... Тангара ҳамма билан саломлашди.

— Салом, доктор! Қара, қанча одам, — деди фельдшерлардан бири, бошидаги оқ қалпоқчасини тўғрилаб.

— Касалхонага келганлари учун гўё уларга пул тўланадигандай,— деб гап қистирди бошқаси,— докторларимизнинг қўли енгил, деб шаҳардагилар бежиз айтишмайди-да ахир...

— Гап бунда эмас. Энг муҳими шуки, уларнинг онгидан касалхона ўлим дарвозаси деган тушунчани ситиб чиқариб ташлаш керак; унинг ҳаёт эшиги эканини уларга амалий кўрсатиб, эътиқод пайдо қилиш керак,— жавоб қилди Тангара қабулга бир йўла тайёрланиб.

— Лекин, доктор, йилнинг бу пайтларида бизда ҳеч қачон бунчалик кўп касал бўлмас эди. Емғиргарчилик фасли бизда доим бекорчилик билан ўтарди. Ҳозирдан шунақа бўлса, қурғоқчилик ойларида нима бўлади?— баланд овоз билан сўради Фанта кўзларини қисиб.

— Лекин биз бу қисматни ахир ўзимиз ўз хоҳишимизча танлабмизми? Ахир, бизнинг касб-коримиз, бизнинг вазифамиз худди шундан иборат эмасми?— дея сўз қотди католик тақводор аёлларга хос оҳангда андиша билан катта ҳамшира,— шунча халқ бизни деб келяпти, биз уларнинг мушкулини осон қилиб, дардига дармон бўляпмиз. Шунинг учун мен ўзимни бахтли, жудаям бахтли деб биламан. Афсуски, фақат жуда кам ҳақ тўлашади-да...

— Нимасини айтасиз? Бизга тўланадиган маош... гадойга бериладиган садақадай гап! Биласанми, арзимаган министрлар ҳам қанча даромад қилишини? Ҳа, мана бу газетани ўқи,— тийрак кўзли кичик фельдшер сигарет қолдигини кулдонга қўйиб, чўнтагидан «Фронт» газетасини олди-да, қўшиб қўйди:— Ҳа, иннайкейин бу ерда анов оқ танли хонимнинг эри Фор тўғрисида ҳам гап бор...

— Шунақами? Мақола кимнинг имзоси билан чиқибди?— сўради Фанта варақани кўздан кечираркан.

— Гап имзодами? Айтгандай, эсим қурсин, фикри

ёдинг фақат Лейда-ку. Қарасанг бўлади, мақолани чиндан ҳам у ёзган.

Нозик-ниҳол Фанта қизаринқираганча қўл чўзди. Аммо катта ҳамшира олғирлик қилиб, газетани ундан олдин илиб кетди.

— Кейин менга берасан,— илтимос қилди Тангара кўзойнагини тақиб,— Коффи, сен менга кераксан,— имлади у ёрдамчисини.

Дераза ортидан булут билан қопланган ҳад-ҳудудсиз осмон кўзга ташланиб турарди.

— Бундай ҳавода фақат уйда ўтириб, бодроқ қилавериш керак,— деди Коффи бош врач ёнига ўтираркан.

— Кеча мен қатъий қарорга келдим. Бугун кечқурун Шарлоттани уйга олиб ўтаман. Сен нима дейсан?

Коффи учун бу гап кутилмаган нарса эмас эди. Илгари ҳам Шарлоттага нисбатан касалхонада алоҳида эътибор билан қаралаётганини у пайқаган эди.

— Нима ҳам дердим,— деди у эшиттириб.

— Айтадиган бор гапинг шуми?

Коффи менинг бу фикримни қувватлайди деб Тангара ишонган эди. Мабодо ёрдамчиси тахминан: «Мен биринчи кунданоқ шу хусусда ўйлаган эдим», деганида руҳи анча енгил тортган бўлар эди. Аммо Коффи ўзини бетараф тутди.

— Сенинг: «Нима ҳам дердим», деганингдан маъқулламаётганинг аниқ кўриниб турибди. Тўғрисини айтавер.

Улар шивирлаб гаплашарди. Коффи Тангарага синчиклаб разм солди, унинг юзларидаги чандиқларга узоқ тикилиб турди-да, ниҳоят деди:

— Нима учун сен уни европаликлар касалхонасига эмас, ўз уйингга олиб ўтмоқчи бўляпсан?

— Агар «улар» уни олиб кетишгани келишганларида мен ўз-ўзидан ҳеч қандай монелик кўрсатмаган бўлар эдим. Аммо энди у бу ерда қола олмайди. У

оошқаларга мўлжалланган койкани банд қилиб турибди.

— Қораларга мўлжалланган демоқчисан-да, шундайми? У— оқлардан. Шунинг учун унга бошқача режим бўлиши керак, демоқчисан-да? Бошқаларга мўлжалланган койка деганинг эҳтимол тўғридир, лекин муҳокаманг изчил эмас, бир томонлама.

— Сен, демак мени ўзи билмаган ҳолда айирмачилик қиляпти деб ўйлаяпсанми?

— Онгимизда хурофот таъсири озмунча эмас. Айни ҳолда сенинг хатти-ҳаракатинг бирмунча аниқ маънога эга: оқларнинг қоралар билан бир палатада ётишига йўл қўймасликдир, тамом-вассалом! Мабодо агар бунинг замирида яна бошқа бирор нарса ётмаган бўлса, албатта.

— Сен мени ким деб ўйлаяпсан?

— Хўш, бўлмаса нима учун у шу ерда қолавериши мумкин эмас? Тўғри, буни қандай ҳал қилиш ихтиёри сенда. Лекин мен шахсан у шу ерда ётавериши мумкин деб ҳисоблайман.

— Бу гапни бас қилайлик,— деди Тангара асабий ҳолатда унинг гапини бўлиб.

У худди мана шу масалани ўз ёрдамчисига тушунтиришни ўйлаб туни билан ухламай чиққан эди. Ҳозир у қўлларини чалиштириб хонадаги ходимларга назар ташлади. Унинг дилида бир-бирига зид бўлган ҳиссиётлар кураши борарди.

— Узинг биласан,— деди Коффи ўйчан вазиятда. У ўзининг қаттиқроқ гапириб юборганидан хижолатда эди.— Биз олдинга ўтиб кетиб қоляпмиз. Айтгандай, Реми Согло тўғрисида нима дейсан?— сўради у ўрнидан қўзғалиб.

— Мен ҳозир унинг олдига бораман. Унгача фақат газетани кўриб чиқишим керак.— Тангаранинг «Фронт» нуқтаи назарини билишга қизиқаётганлиги аниқ сезилиб турарди.

Фельдшерлар ва ҳамширалар газета атрофида уй-малашди. Ундаги гапларни муҳокама қилишди. Фанта газетани бош врачга узатди.

— Қани кетдик,— оstonага бориб қолган Коффи ҳамшираларни чақирди.— Вақт бўлди.

Хон бўшаб қолди.

Тангара ўқишга берилди. У гоҳо қошларини чимириб ўзича пичирлаб қўяр эди: «Йўқ, ишонмайман. Тўғри, Фор ғойиб бўлган. Лекин ҳар ҳолда...»

Тангара газетани бир четга қўйди. У Фор билан қачон танишганини аниқ эслаёлмасди. Унинг билан бўлган энг сўнгги учрашувни кўз олдига келтирди. Бу ўтган йил ёмғир мавсумида юз берган эди. Сел бошланган, қаергадир яшириниш керак эди, шунда айни қўриқхона территориясида эди: доривор ўтлар излаб юрарди. Ҳамма кўкатлар ғовлаб ўсиб кетган, табиат яна ўз қонуний ҳаққини талаб қилар эди. Антуан Фор жониворларни ҳимоя қилишдан ожиз эди. Ёмғир туфайли уч ойдирки, ўрмончи ўз уйдан уч километр нарида бўлган кўлдан бир қадам ҳам жила олмасди.

Қош қорая бошлаган эди. Уй тепасида момақалди-роқ гумбурлар, осмон бағри чақмоқдан тилка-пора бўлар эди. Шамол гувиллаб похол том устига ёпирилди. Улар ўрмончи меҳмонхонасида ўтиришар, унинг хотини буларни лекёрлар билан сийлар эди.

— Бу ахир қирғинбаротлик-ку! Биласизми, қанчадан-қанча ҳайвонлар қирилиб йўқ бўлиб кетди? Агар яна шундай аҳвол давом этаверса, ҳадемай Африкада бирорта ҳам арзигулик ҳайвон қолмайди. Жониворлар дунёсини асраш керак. Сиз, илм вакиллари эса, уларнинг ёппа қирилиб кетишига жуда лоқайд қарайсизлар,— деди Антуан Фор.

— Сиз «Осмон илдизлари»¹ романини ўқиганмисиз, доктор?

¹ 1959 йилда Ганкур мукофоти билан тақдирланган француз ёзувчиси Ромен Гарнинг романи.

— Йўқ, хоним.

— Ҳайвонлар бизларнинг ҳомийлик қилишимизга арзийди. Сизга яна қуяйми?— деди Шарлотта доктор томон хиёл эгилиб.

— Йўқ, ташаккур. Биламан — бунақа илмий нуқтаи назар, бирон-бир ҳайвон турининг бутунлай қирилиб кетишига, табиатнинг ўзидаги мавжуд мувозанатни, ҳам биологик жиҳатдан, ҳам физиологик жиҳатдан издан чиқаришга олиб келади.

— Аҳа! Мана кўрдингизми,— Антуан Фор мамнун қиёфада соқолларини силаб қўйди.

— Тугатишга ижозат беринг! Шунинг учун сизнинг ҳайрону лол бўлаётганингиз менга томон тушунарли...

— Бироқ сиз ўзингиз бунга қўшилмайсиз...

Тангара ўрмончига диққат билан разм солиб ўтирарди. Унинг асаблари ниҳоятда таранг тортилганди. Шу туфайли унинг ғазабини ўзича мулоҳаза қилиб кўрди. «Наҳотки ёмғир унга шунчалик таъсир кўрсатса? Ё унинг табиати ўзи шунақамикин? Тинимсиз чекади, гоҳо эса ичиб ҳам қўяди». У ўз мулоҳазасини ривожлантиришда давом этди:

— Афсус, мен олган билим юзаки мантиққа асосланган, аммо мен болаликдан бошқача, қисман умумийроқ бўлган ва унчалик табиийликни тан олмайдиган мантиққа ихлосманд эдим. Бизда бир баҳсда икки ҳақиқат бўлмайди деган гап бор. Аммо айни пайтдаги ҳолатда, биз икки ҳақиқат билан иш кўраётганлигимизни тан олишга тайёрман. Овчилар...

— Овчилар эмас, ғаротчилар...

— Майли! Ғаротчилар ҳам бўлсин...

Бу баҳс унга хуш келмаса ҳам ҳар ҳолда давом этди:

— Аммо ана шу овчилар — кечирасиз, ғаротчилар — ўзларининг шахсий ҳузур-ҳаловатини ўйлаб

эмас, балки ҳаётий заруратдан келиб чиқиб қонунни бузмоқдалар.

— Сиз уларни ҳақ деб ўйлайсизми?

— Улар яшашлари керак.

— Ишга киришсин! Иш етарли!

— Айтишга осон! Мен касалхонада ҳаммасини кўрдим.

— Мен сизни ҳатто эшитишни ҳам истамайман,— бақирди Антуан Фор, ўрнидан ирғиб туриб.— Сизлар, африкаликлар билан бир оғиз ҳам гаплашиб бўлмайди. Сизлар ўша заҳоти гапни сиёсатга буриб юборасизлар. Тушунсангиз-чи ахир, бу бизнинг инсоний бурчимиз.

— Мен инсоний бурчни ҳаммадан ҳам аввал одамларнинг ўзини ҳалокатдан қутқаришда деб биламан. Қани айтинг-чи, ҳайвонларни тутиш учун уюштирилган йирик овларга нисбатан сиз ўзингиз қандай муносабатдасиз? Сафарилар¹ учун тикланаётган бино нима? Ана шунга неча миллион сарфланапти? Мен ана шу пулларни соғлиқни сақлаш ишларига сарф қилишини назарда тутган бўлардим. Сиз ҳайвонлар учун куйиб-пишяпсизми? Уларни йўқотаётган овчилар эмас, европадан келган келгиндилардир.

— Мен бу ерда юз бераётган бошқа нарсалар тўғрисида гапиряпман.

— Лекин сиз ҳақ эмассиз ахир! Европаликлар, сиз айтган ғаротчилардан кўра кўпроқ зиён етказяпти. Мен ўзим ҳеч қачон ов қилган эмасман... Менинг қариндош-уруғларим ҳақиқатан ҳам овчи эди. Тушунсангиз-чи ахир, ерликлар буни фақат ўз ишқибозлиги учун қилишмайди. Улар ҳайвонларни тирикчилик ўтказиш учун ов қилишадик, мен буни ҳам табиий деб ҳисоблайман.

¹ Туристларнинг йирик ов қилиш экспедицияси.

— Давом эттирмай қўяқолсангиз ҳам бўлади, мен барибир эшитмайман!

— Бунақа қизишма, Антуан, менимча доктор фақат ўз фикрини баён қилмоқчи холос. Эшитиш...

— Учир овозингни! Сенинг бу ишга ақлинг етмайди!

Шарлотта қора танли олдида эрининг бундай қўполлик қилганидан дили оғриди. (Маълумотли бўлишига қарамай, Тангара унинг назарида бор-йўғи «туземец» эди холос.) У хонадан чиқиб кетди. Антуан парво қилмади. У ҳамма-ҳамма нарсадан воз кечса ҳам ҳайвонот дунёсини ҳимоя қилишга қатъий аҳд қилган эди. Гарчи ўрмончининг далилларига қўшила олмаса-да, унинг дағал гапларидан Тангара ҳам хафа бўлмади.

— Наҳотки, сиз мени ўз ҳисоботларида сафари тўғрисида эсламайди деб ўйласангиз? Марҳамат, копиясини кўрсатишим мумкин.

— Нималар деяпсиз, бунақа гаплар менинг хаёлимга ҳам келгани йўқ. Аммо мен мутлақо сизнинг Нуҳ кемангизга ўтирмақчи эмасман. Мен овчиларни биламан, шу билан бирга сизни ҳам. Сизда оз...

— Яна сиёсат! Сизларнинг ҳаммангиз у билан заҳарлангансизлар. Шунинг учун ҳам менинг фикримга қўшилмайсизлар. Лекин бу қиронгарчиликни тўхта-тиш учун бор имкониятни ишга соламан. Агар керак бўлса ишга бутун маҳаллий европаликларни сафарбар этаман, бошқаларни ҳам. Мени ёқлайдиган кишилар ҳам бор. Фақат африкаликларгина менга ёрдам беришни истамаяптилар.

— Мунозарани чўзиб ўтиришга ҳожат йўқ, менинг уйга қайтадиган вақтим бўлди,— деди Тангара.

— Ёмғир қуяпти-ку!

— Кўриб турибман. Хотинингизга салом айтинг. Яқин кунларда врачга ўзини бир кўрсатсин, хўпми, маслаҳатлашиб кўринг...

Остонада яна Шарлотта пайдо бўлди:

— Сиз хафа бўлмадингизми, доктор? Ҳаммасига айбдор ёмғир, ўша эримнинг кайфиятини бузаяпти.

— Қим ҳайвонларни севмаса, у одамларни ҳам севмайди,— бўш келмади Антуан.

— Ҳикмат тўла гапларингиз бу ерга эмас, европалликлар шароитига тўғри келади.

«Фронт» саҳифасида пайдо бўлган мақола Тангарага тинчлик бермасди. «Улар» бу янгиликни қандай қабул қилишаркин, деган мулоҳаза уни ташвишга солар эди. Мавжуд шароитда «у» касалхонада қололмайди деб ўзига ўзи таъкидларди. Тангара ўзини ўзи ишонтирмоқчи бўларди. Аммо нима билан? Бирданига аланга олган Шарлоттага ёрдам бериш истагининг бутун вужудини қамраб олган эди. У касалхонада пайдо бўлгандан бери бош врач ўз ўтмишига хаёлан бир неча бор қайтди. Биринчи марта ўқишни ўрганган, биринчи марта анатомиядан лекция эшитган кунларини эслади. Бу фақат бошланиши эди, олдинда ҳали қийин ва узоқ масофали йўл ястаниб ётарди.

Тангара ҳамма вақт йирик касалхонага директор бўлишни, ҳозирги замон даволаш муассасаларини бошқаришни, барча энг янги кашфиётларни жорий этиб, касалликни инсон боласини хўрламайдиган ва таҳқир этмайдиган усулларда даволашни орзу қилар эди. Шарлотта воқеаси уни бутунлай довдиратиб қўйди. У нима қилишни билмасди — оқ танлининг бу «даргоҳга» келиши қандайдир ҳақоратдай туюларди. Атрофдагилардан бегонасирамасин деб, шунингдек касалхона биносининг нобоплигидан, медицина ускуналарининг номукамаллигию ва парваришдаги қурсурлардан азият чекмасин деб бутун вақтини деярли унга бағишлар, мавжуд имкониятларнинг барчасини

ишга солишга ҳаракат қиларди. Буларнинг ҳаммаси унга ҳомийлик қилишни тақозо этарди.

Палатага, унинг олдига келиб, вақтнинг кўп қисмини индамай ўтказар ёки ҳеч қанақа маъно англамай диган бир-икки оғиз сўз айтиш билан чекланар эди. У келган пайтда Шарлоттанинг ён-веридида ётган аёллар дарҳол ҳушёр тортиб қолишар, гарчи французча бирор сўзни тушунишмаса ҳам уларнинг гапларига диққат билан қулоқ солишар эди. Тангара ўзида қандайдир ҳеч бир нарса билан изоҳлаб бўлмайдиган ноқулайлик сезар, бу ноқулайлик бир дақиқа ҳам уни тарк этмас эди. Бу аёлга нисбатан ўта эътибор бериб юбормаяпманмикин деб, ўзидан тез-тез сўраб ҳам кўярди. Айни чоғда ҳам жисмонан, ҳам маънан шароити унга қараганда ёмонроқ бўлган бошқа касаллар тўғрисида ҳам ўйламай қололмасди. У бу хусусда ўзининг ночорлигини англаб эзиларди. У ҳеч қачон ўз шахсий роҳат-фароғати тўғрисида, бойлик тўғрисида ўйламасди. У фақат мана шу камбағалликдан, ўта муҳтожликдан азоб тортаётган касалларга ёрдам бера оладиган мавқега эришишни истар эди, холос. Бироқ унинг бунга кучи етмас эди, у ўз «муассасасини» янгилаш имкониятига эга эмас эди ва мана шуни ҳис этиш истаги унинг қалбида бошқача акс-садо берар ва бу акс-садо мубҳам, аммо ҳоқимвор, одамзотга нисбатан меҳр-муҳаббат нидоси эди.

Ниҳоят, у шундай қарорга келди. Энди у бу қароридан қайтмайди. Шарлоттани даволаш унинг уйида давом этади. У бу билан ўзини фавқуллодда бир жасоратли ишга бағишлагандай ҳис этди. Оқ танли тўғрисида ғамхўрлик қилишни ўз зиммасига олиш билан у барча тақиқланган нарсаларга қарши гўё кураш эълон қилган эди.

У мақола сарлавҳасини яна бир ўқиди: «Иброҳим кўзичоқлари». Газетани бир четга қўйди. Урнидан турди. Галереяда у ёқдан-бу ёққа юрди. Унинг нозик

жойларига тегиб ўтган мақола тўғрисида мулоҳаза-мушоҳадалар қилди. «Наҳотки, референдумга аҳолидан ижобий жавоб олиш учун атайин Антуан Форни қурбон қилишган бўлса? Бу қандай қабоҳат?! Мабодо бу гаплар рост бўлган тақдирда ҳам бу воқеани Лей қаламга олмаслиги керак эди! Шарлотга бунга қандай қараркин? У нима деб ўйларкин? Биз, африкаликларнинг «улар орқасидан» эргшиб бундай йўлдан боришимизга ҳожат йўқ. Мен Лей билан гаплашаман».

У ўзини исканжа орасига олингандай ҳис этди. У ҳар икки томоннинг ҳеч бирига қўшилолмасди. Унинг ўзи мустақиллик тарафдори бўлса ҳам, лекин бунақанги шовма-шошар фикр юритишга қарши. Фронтнинг версияси энди унга аниқ. Қани, ҳокимият тепасида турганлар нима деркин? Кутиш керак. Ахир уларни ўзи огоҳлантирган-ку. Комиссар Раул келган. У яна келиши керак эди. Нега ҳеч ким келмади? Газетада ёзилган гапларнинг ҳаммаси наҳотки ҳақиқатан ҳам рост бўлса?

— Доктор...

— Лаббай?— беихтиёр сўради у ўз фикрларидан базўр фориг бўлиб.

— Сени доктор Коффи кутяпти. У эркалар палатасида.

Коффи ўз ёрдамчилари билан Реми Согло койкаси ёнида турар ва ўрмончи ёрдамчисининг касалхонада тайинини билиб бўлмайдиган касал деб гап тарқалган «Реми воқеаси» тўғрисида гапирарди.

— ... Типик воқеа! Уларнинг кўр-кўрона даҳшатга тушуви оқибатида юз берган фетишизм асорати. Машъум хурофот! Бу одам ўз ҳалокатининг яқинлигига ишонган, ҳамма бало шундаки, у ҳатто бунга қарши курашмайди: Реми курашмайди, негаки тузалиб кетишига ишонмайди. У ўз иродасини ўзи кишанга солган, чўкиб боряптию сузиб чиқиб кетишга интилмаяпти, ҳеч қанақа ёрдам беролмайсан. Аммо бу даҳшатдан

огоҳлантириш мумкин. Ҳар қандай муқаддас деб ҳисобланган нарсалар ўз-ўзича ҳеч қанақа илоҳий кучга эга эмас, бизнинг ота-оналаримиз биз дунёга келмасимиздан бир қанча вақтлар илгари фетишизмга ишониб келишган, туғилган кунимиздан бошлаб бизни ёмон кўзлардан асраш учун ҳар хил ирим-сиримлар қилиб қон-қонимизга сингдириб юборишган. Шунақа нарсаларнинг йигирманчи асрда ҳам мавжудлиги энсани қотиради. Бу хурофот африкаликларнинг ижодкорлик руҳини синдиради. У ўтмишга қараб кетяпти. Энди у бизнинг кунларимизда яшай олмайди, бу ақлга сиғмайдиган гап. Ахир эски бидъат-хурофотларнинг бундан кейин ҳам сақланиб қолиши иқтисодий жиҳатдан фақат мустамлакачиларгагина, уларнинг бу ерда ўз томирларини мустаҳкамлаб олишигагина ёрдам бериши аниқ-ку ахир. Қаранглар-а, жаҳон илм-фани нақадар олдинга илгарилаб кетди. Биз эса, ҳамон тараққиётимизга ғов бўлиб келаётган эски урф-одатлардан халос бўлолмай келяпмиз. Жаҳолат чет эллик золимлар учунгина қўл келади. Улар ўз ҳукмронлигини давом эттириш учун уни ўзларига иттифоқдош қиладилар.

Бош врачни кўриб Коффи гапдан тўхтади. Ҳамма у томон ўгирилди. Реми Согло ўз атрофида нималар бўлаётганини жуда яхши кўриб турар эди. Уни у ёқдан-бу ёққа ағдариб тўнтаришар, у ер-бу ерини ушлаб силаб-сийпалашар, қовоқларини очиб, чаккаларини сиқиб кўришарди. У бир текисда нафас оларди. Аммо оғзини очиши билан тили шишиб тикилиб қолар, Бита Йеннинг: «Кўплар сенинг жон талвасасига тушганининг гувоҳи бўлади, лекин сенга ёрдам кўрсата олмайдилар», деб айтган машъум сўзлари эсига тушаверар эди.

— Вақт ўтяпти. Энг яхшиси, ҳамкасбимиз Коффи зиммасига эски урф-одатнинг зарари тўғрисида док-

лад қилиб бериш вазифасини юкласак. Шундай қила-
миз.—Тангара қўлларини халат чўнтагига солди,
газетани ушлаб қўйди.—Ҳозирча ўз жойларингизга
боринглар. Унгача Коффи тайёргарлик кўрсин.

— Мен розиман,— деди Коффи.

— Бу ёқдаги ҳамма ишларни мен ўзим тўғрилай-
ман. Қани, ишга.

Коффи ва Тангара олдинда борди.

— Мен ҳам розиман,— деди йўл-йўлакай Танга-
ра,— лекин сендан илтимос, масаланинг илмий томо-
ни билан чекланишга ҳаракат қил.

— Сен имконсиз нарсани талаб қиляпсан. Бизни
тўрт юз йиллик тарихга эга бўлган жаҳолатнинг оғир
юки эзиб келган. Бу зулм-истибдоднинг қаёқдан кел-
ганини кўрсатмасдан туриб гап айтиш қийин. Биз
чиқолмаётган ҳар қандай балчиқдан халос бўлиш учун
унинг таги заминига тушиш керак.

— Биладан, сенинг бунақанги ишларга суягинг
йўқ.—Тангара Коффига диққат билан назар ташлади
ва ҳеч қанақа қочиримсиз қўшиб қўйди.—Мен сенга
ишонаман. Газетани ўқидингми? «Фронт»ни назарда
тутяпман.

— Кечаги сониними? «Иброҳим қўзичоқлари» ма-
қоласиними? Ўқидим.

— Сен у ҳақда менга эрталаб айта қолсанг ҳам
бўларди. Сен афтидан ўз мулоҳазаларим ҳақида би-
рон фикр айтишимни назарда тутаётгандирсан?

— Йўқ.

Коффи сигарет чекди, мириқиб тортди-да, бурқси-
тиб тутун қайтарди. Улар бўсағада тўхташди. Ҳамши-
ралар икки группага бўлинди.

— Сен Лейнинг мақоласини маъқул деб биласан-
ми?

— Унинг нимаси номаъқул? Сенинг қарорингдан
қиттай ҳам ажабланмаганимни ўзингга айтдим. Мен
мақолани жуда ҳаққоний деб биладан. Конституция-

ни тасдиқлаш нималарга олиб боришини кўрсатиб берган. Биз мустақиллик тарафдоримиз...

— Мен ҳам тарафдорман,— унинг гапини бўлди Тангара суҳбатдошининг кўзларига тикилиб.— Мен Фронт аъзосиман, лекин мақолани маъқулламайман. Агар «улар» ўзларини номуносиб тутишаётган бўлса, биз ҳам худди ана шундай иш тутишимиз учун ҳуқуқ беради деган гап эмас бу. Фронт фаолиятини йўлга солаётганлар фақат кўпчиликми ахир...

— Мен сенинг кинояларингга жавоб бермоқчи эмасман. Мақолани ўқиб мен ўзимнинг ҳали қанчалик нодон эканлигимни тушундим. Биз — мен врачларни назарда тутяпман,— одамлар танасини даволашни биламиз, лекин кишиларнинг дил мувозанатини тиклаш учун бизга ҳали жуда-жуда кўп йиллар керак. Сенга мақоланинг нимаси ёқмади? У шахсан сенга ва сенинг касб-корингга тегадиган бирор гап айтганми ё? Ҳар ким ўз билганича курашади. Аммо Фор ва унинг хотинига алоқадор бўлган воқеа — бу катта масаланинг бир қисми, холос. Шу боисдан сенинг субъектив баҳонинг ҳеч қанақа аҳамиятга молик эмас.

— Иқроор бўлавер, бу яхшимас. Бутун бошли одам ҳалок бўлдию сизлар эса унинг ўлиmidан пропаганда мақсадида фойдаланиш пайдасизлар.

— Хўш, у ўз ажали билан ўлдими? Йўқ. Ким унинг қотили? Бизми? Сенми? «Фронт»ми? Хотиними? Ким? Ҳеч нарса деб жавоб беролмайсан. Мана, биз бу ерда тортишяпмиз. Лекин Реми масаласида сен ҳеч нарса деёлмайсан.

— Мен Шарлоттани ўз қарамоғимга оламан,— қайсарлик билан деди. Тангара.— Сизлар менинг ҳақ эканимга янада кўпроқ ишонч ҳосил қилдингиз. Мен ташкилотдан чиқаман.

— Эҳ, ундан қанчалари кетиб бўлди! Лекин ўринларингизга янада кўпроқ ўринбосарлар келади.

Биобарин вақт бўлди, деб ўйлайман. Ҳа! Эсимдан чиқмасидан айтиб қўяй: мен эртага навбатчиман: референдум олдидан компания ўтказиш учун икки кун озод бўлмоқчиман.

— Агар ўрнингга одам топсам эътирозим йўқ. Тушликдан кейин «Фронт»га хат ёзмоқчиман.

Ана шундай сўзлар билан Тангара хонадан чиқди. Унинг группаси орқасидан эргашди. Улар хотин-қизлар бўлмаси томон йўл олишди.

VII. Шарлотта

Тушлик овқатдан сўнг беморларнинг ўз ихтиёрлари ўзида бўладиган соатда ҳамма ўз дарди билан ўзи ёлғиз қоларди. Қуёш эринибгина ғарб томон юмалаб борарди.

Ҳар кун вақт тушга яқинлаша борган сайин Шарлоттани ваҳима босарди. Мана шу кундуз кунги соатлар унинг учун жуда оғир ўтарди; унга титроқ кира бошларди, кўзига ҳадеб алланималар кўринаверарди. Дақиқалар ғоят рутубатли ва ҳеч бир ниҳояси йўқдай туюларди, атрофидаги ҳамма нарса бирданига хира тортиб, гоҳо ҳушидан кетиб ҳам қоларди. Қасаллик аломати туфайли кўз олдида намоён бўлган жонли образлар дарҳол ғойиб бўларди қўярди.

Бошқа аёллар оқ танли аёлнинг уйқудан уйғонишидаги илк аломатларни ўта қизиқиш билан кузатиб туришарди. Эрта тонгданоқ гоҳ у, гоҳ бу койкадан шивир-шивир гаплар эшитила бошларди.

Хотинлар орасида оқ танли хонимнинг қутилмаганда пайдо бўлиши ғалати бир воқеа эдики, улар бундан ташвишга тушиб, иложи борича шовқин солмасликка ҳаракат қилишар, оёққа туриб у ёқдан бу ёққа юриб турган беморлар ҳам илгаригидай палатани бошларига кўтариб гапиришга журъат этишмас, ётган

касаллар ёнига келиб, аста-секин гаплашишар эди. Кейинги пайтларда улар гўё аллақандай дилбар бир туйғу билан яшашар эди.

Икки кун тиним билмай муттасил давом этган ёмғир ажиб бир сўлимлик бахш этган эди. Дераза очилиши билан рутубат ер ҳидига йўғрилган яшил майсалар атри ичкари оқарди.

— Аҳволингиз қалай, хоним?— сўради навбатчи ҳамшира.

Нафис овоз! Қорамағиз юз! Оқ рўмол остида қорачалиги кўзга янада яққолроқ ташланиб турган бу қора танли Шарлотта ақлини лол қилиб қўйди.

Навбатчи ҳамшира ҳар ярим соатда бир келиб унинг ҳолидан хабар олиб турарди. У стулни суриб Шарлоттанинг койкаси ёнига ўтирди. Бутун касалхона оқ танлининг аҳволини кузатиб борар, унинг соғайиш жараёни билан қизиқар эди.

— Ҳа... Менинг бир оз мазам қочди,— деди Шарлотта. У сарғайган кўзларини доғ-дуғ қоплаган шипга қадаганича чалқанча ётар ва инграниб қўяр эди. У ўнг ёнига ўгирилмоқчи бўлди.

— Қимирламанг, хоним, мен сизга ҳозир идиш олиб келаман...— деди ҳамшира одатий чаққонлик билан дарҳол унинг жойини тузатаркан. Шу пайт Шарлоттанинг кўзларидан икки томчи ёш думалаб тушганини кўрди. Бошқа касаллар хонимдан кўзларини узмас эди.

Палата сув қуйгандек жим бўлиб қолди. Ҳамма унга ачинди— унинг қанчалик жони оғриб қийналаётганини сезиши, шу туфайли чурқ этишга журъат этишмади. Бунга боис нима? Касалларнинг ҳамдард-лигимми? Ё аёлларча ҳамжиҳатликми? Оқ танлининг ёлғизлигига ачиниш туйғусими? Қимдир йўталиб қўйди. Бу йўтал сукунатни бузди: палата бўйлаб ўтиб, ойналари очиқ деразаларгача бориб етди. Икки, уч, беш, ўн бир унсиз қиёфа, ўн бир жуфт қаҳрли кўз йў-

тали қистаган аёлнинг йўталини босишга мажбур қилди. Хонимнинг зорли инграши улар қулоғига худди бўрон шиддатидай гувиллаб эшитиларди.

Шарлотта ёш аралаш кўзлари билан палатани назардан ўтказди. Яланг қора башаралар. У ижирганиб қўйди. Юзларидаги ажин излари бўртиброқ кўринди. Кўзлари атрофидаги кўкимтирлик қорамтир тусга кирди.

Аёллар ундан нигоҳларини олишди.

— Нега унинг койкасини тўсиб қўйишмайди,— сўради унинг ўнг томонида шипга қараб ётган қўшнисси.

— Доктор рухсат бермаганмиш.

— Унга яхши бўларди.

Гап бўлинди. Шарлоттанинг чап томонида ётган бемор унга диққат билан назар ташлади: бурни каттагина, лабларидан ранг қочган, кўзлари кўкишга мойил, тавротона рухсорини қўнғир сочлари чулғаб турарди. Унинг тердан ивиган соч толалари орқа бўйнига чиппа ёпишган, қулоқ атрофларини қуршаган ингичка кўк томирчалар бўртганга ўхшарди.

— Ундан сўра-чи, балки банан ер?— деди ниҳоят ҳамшира яна хонага қайтиб кирган чоғда унинг чап ён қўшнисси.

— У бунақа нарсаларни емайди.

— Нега? Бананни ёмон кўрадимми? Ахир у, ўзинг биласан, ширин нарса-ку!

— Нима деяпти?— ҳамширадан сўради Шарлотта.

— Сизга банан таклиф қиляпти.

— Катта раҳмат,— Шарлотта қўшниссига қаради.

— Аҳволингиз яхшими?

— Ҳа, бош оғриғим қолди, операция яхши ўтганга ўхшайди.

Унинг иситмадан яллиғланган нигоҳи койкалар, деразалар бўйлаб кезди. Беморлар узра тўхтади.

— Қасалхонамиз унча яхши жиҳозланган эмас,—

эмас,— дея гап қотди Шарлоттанинг нигоҳини кузатиб турган ҳамшира.

Учта хотин оқ танли аёлни кўриш учун булар ёнига яқинлашди. Улар каравот ёнида туриб олишиб, ҳамширадан нималарнидир сўраб, Шарлоттага раҳмдиллик билан табассум ҳада қилишди. Бу, уларнинг бирдан-бир муомала воситалари эди.

— У ўзини қандай сезяптикин?— сўради бошқалардан кўра дадилроғи.

— Яхши,— деб жавоб берди ҳамшира ва Шарлоттага французчалаб тушунтирди,— улар сизни соғлигингизни сўрашяпти. Бу сизни ҳурмат қилишганидан.

— Мен ғоят хурсандман. Улар ҳар куни, эрталаб ҳам, кечқурун ҳам мени кўргани келишяпти, яна бир марта раҳмат.

Навбатчи ҳамшира унинг сўзларини таржима қилиб берди ва африкача ҳурмат расм-русмлари ҳақида гапириб қўшиб қўйди.

— У сизларга миннатдорчилик билдирияпти. Оёққа туриши билан у ҳам сизларни йўқламоқчи.

— Бизникига ташриф буюришларидан умидвормиз. (Бизникига деганда койка назарда тутилар эди.) Оёқлари тезроқ тузалиб у кишининг юриб кетишларига тилакдошмиз.

Беморлардан яна бир тўдаси яқинлашиб келди — бу сафар беш киши эди. Улар оппоқ ва бикир тишларини ялтиратганича хушчақчақ-хушхон кулишиб, ҳамшира борлигидан фойдаланиб оқ танли аёл билан танишиб, дугона бўлиб олишмоқчи эканликларини айтишди. Бу «визитлар» дастлаб Шарлоттага ёқмади. У ёки бу меҳмонларни ҳар куни врач кириб кўриб чиқиб кетгандан кейин ва куннинг иккинчи ярмида қабул қиларди. Бутун палатадаги касаллар унинг палатаси ёнидан ўтарди. Аёллар мулойим жилмайишиб бош имоси билан салом-алик қилишиб қўйишар, кейин бошқа, ўрнидан туриб юришга қурби етмайди-

ган касаллардан ҳол сўрашгани кетишарди. Нонушта ёки тушлик овқат олиб келишган пайтда Шарлоттага сен ҳам бизга ўхшаб еявер деган имо-ишоралар қилишар эди. Тапиокадан қилинган ёвфон шўрва олар ва гўё ширин демоқчи бўлгандай бош чайқаб қўяр, шунингдек ўзини зўрлаб ҳам бўлса таомни ютишга ҳаракат қиларди.

Шарлотта теварак-атрофдагилар билан муомала-мулоқатда бўла олмас, шу боисдан ўзига кела бошлаган ҳамон уни ҳар хил ваҳимали хаёллар чулғаб олар эди. У ўзини худди шу ўй-хаёллар адоий тамом қилаётгандай сезарди. Шарлотта нигоҳини бу қўшнисидан у қўшнисига кўчираар, уларга, медицина ходимларига, адёлларга ва барча касалхона ускуналарига синчиклаб кўз ташлаб чиқарди. Хусусан, атрофида ётган ярим яланғоч одамлар унинг диққат-эътборини ўзига жалб этарди. Яқингинада у булар ёнидан жуда лоқайдлик билан ўтар эди. Улар манзарага жонлилик бағишлар, уни безар, умумий экзотик картинанинг бир қисми бўлиб хизмат қиларди. Шарлотта улар билан тўқнашар, юзма-юз келар, аммо ўша заҳоти уларни эсдан чиқарар эди. Энди улар билан бевосита яқинлашгандан кейин унинг кўнглида қандайдир янги жумбоқлар пайдо бўлди. Одатий тассавурларининг ҳаммасига футур етди. Шу пайтгача у ўз баданининг рангига бино қўйиб келар эди. Бироқ бу ерда унда ақл бовар қилмайдиган ажиб ўзгариш юз берди. У ўзини ғоят нотавон ҳис этди, оқ ирқ масаласи билан боғлиқ бўлган барча тасаввурларининг нақадар бемаъни эканини ойнадай аниқ кўрди. Унинг руҳий мувозанатини хотин-қизларнинг жисмоний қиёфалари бузмади — йўқ, бунинг асосий айбдори оқ ирқни маданий ирққа мансуб деган тарбия таъсирида шакланган фикрлар кемасининг фавқулодда ҳалокатга учрагани бўлди. Унинг руҳий оламини бўм-бўш қилиб ҳувиллатиб қўйди: кўз олдида тубсиз жарлик пайдо

бўлди. Боши гир айланди. Унинг олий табақага ман-сублиги тўғрисидаги ғояга қаттиқ зарба берилган эди. Муомала-муносабатлардаги ўзгача бир навозиш, ўзгача ҳаёт тарзи унинг ётинқирашини кучайтирарди.

Навбатчи ҳамшира хотинларнинг барча саволларига жавоб бериб улгуролмасди. Уларнинг ҳаммаси баравар гапирарди. Охири аъзойи баданига чеким-чеким ҳол тошган бемор яқин келди.

— У бизнинг мамлакатимизда яшайдими?

— Бас энди, бир оз дам олсин. Ҳаммаларингиз жой-жойларингизга боринглар. Ҳозир мен ҳаммаларингизнинг ҳароратларингни ўлчаб кўраман.

Шарлотта ҳеч нарсага тушунмаса ҳам гапларга қулоқ солар ва ҳайронлик билан жилмайиб, йўқлаб келувчиларга ўз миннатдорчилигини изҳор этарди.

— Ана, болалар ҳам келишди!— хитоб қилди беморлардан бири.

Палатага Какпо билан Гезо киришди. Болаларнинг кичкинаси қўлида атиргул, хризантема ва бугенвиллардан ясалган гулдаста ҳам бор эди.

— Саломалайкум!— саломлашди улар беморлар билан, сўнг Шарлотта томон ўгирилишди,— ассалом-алайкум, хоним.

— Салом,— хризантемаларни кўрди-ю, Шарлоттанинг юзларига қон югургандай бўлди.

Навбатчи ҳамшира болаларнинг қўлларидан гулини олиб, беморларга деди:

— Энди сизлар ўз койкаларингизга боришларинг мумкин. Буни кўргани одамлар келишди. Мен ҳозир келаман, хоним,— қўшиб қўйди у.

Болалар Шарлоттанинг каравотига ўтиришди. Какпо кўзларини қуйи олиб, беморнинг қўлларига қаради: улар жуда озғин, кафтининг орқа томонида кўкиш томирлар кўриниб турар, тирсаги ўткир, елкасидан пастки қисми салқин бўлиб, дона-дона сепкиллар тошган эди. У юз ва бўйинларига ботиниб қарай

олмади. Шарлотта ҳам болаларга разм солиб чиқди. Уларнинг ҳар иккаласи бир хил — оқ шорти, полотно кўйлак, тўқ қизил туфли ва оқ пайпоқ кийиб олишган эди.

— Ундан сўраб кўринглар-чи, нима учун у оқлар касалхонасига ётмайди. Ахир у ер бу ердан кўра озодароқ-ку,— илтимос қилди кўшни хотини.

— Дадамиз унинг билан бу тўғрида гаплашманглар деб тақиқлаган,— эътироз билдирди Какпо.

— У нима деяпти?— гап бошлашга баҳона топилганидан хурсанд бўлди Шарлотта.

Какпо нима дейишни билмай чайналди:

— Ҳм... мен унинг гапларига унчалик тушунолмадим, хоним, ҳозир, нима демоқчи эканини сўраб биламан,— у кўшни аёлга юзланди ва таъна билан деди:— Мана, кўрдингми, у сенинг нима деганингни билмоқчи. Мен эса унга буни айтолмайман.

— Унга, шундай де, унинг биз билан ётганидан гоят хурсанд эканимизни айт... тўғрими... хотинлар, биз у билан нима тўғрида ҳам гаплашардик? Эшитдингларми? Бай-бай, нима учун у оққулоқлар касалхонасида ётмади деб ҳам сўраб бўлмас экан-да!

— Учир овозингни! Сен уйингда эмас, касалхонадасан!— унинг сўзини бўлди кимдир.

— Вой, қандай чиройли гуллар-а! Буларни ким терди?— сўради Шарлотта қўлларини адёл тагига яшираркан. Какпонинг юз ифодасига қараб унинг нимадандир дили ранжиганини сезди ва болани қийин аҳволдан қутултирмоқчи бўлди.

— Гулларни биз тердик, хоним. Какпо билан мен. Бизнинг ўз боғимиз, сабзаёт-полизларимиз бор.

— Уҳў! Жуда яхши. Вақтларингизни қандай ўтказасиз?

— Ҳозир таътилдамиз.

— Ҳа, октябрғача,— гапга аралашди Гезо.— Утилган дарсларимизни такрорляймиз. Биз бошланғич

мактабни тугатяпмиз. Энди биз ҳар куни тушлик овқатдан кейин сизнинг олдингизга келиб турамыз. Илгари бизнинг касалхонага келишимиз учун рухсат берилмас эди. Адамыз рухсат бермасди.

— Бу сизлар томондан менга кўрсатилган жуда катта илтифот, раҳмат.

— Қаттиқ оғрийдими,— қизиқсинди Какпо. У ҳамон кўзларини қуйи олиб ўтирар ва Шарлоттага ер сузиб қарар эди.

— Йўқ, мен ҳозир ўзимни анча яхши ҳис этяпман. Кейин, катта бўлгач, нима иш қилмоқчисизлар?

— Мен врач бўламан. У ҳам,— жавоб берди Гезо.

— Шундайми? Бу жуда яхши. Худди оталарингга ўхшаб-а?

— Ҳа.

Навбатчи ҳамшира гулларни вазага солиб, столча устига қўйди ва болаларга:

— Ҳарорат ўлчаш пайти бўлди. Энди сизлар уйлари-рингга боринглар,— деди.

Болалар саросимага тушиб бир-бирларига қараб олишди. Уларнинг келиши Шарлоттага ором бағишлагандай бўлди. У докторнинг шахсий ҳаёти тўғрисида қайта-қайта ўйлай бошлади. Улар ўртасида дўстона муносабат пайдо бўлди, аммо бу муносабат врач билан бемор ўртасида бўладиган расмий муносабат доирасидан ташқарига чиқмади. У докторни кўп хотинли бўлса керак деб ўйлаган эди. Ахир унга эртаю кеч: «Африкаликларни ҳаммаси бир гўр, энг маълумотликларидан тортиб, гирт саводсизларигача ўзларининг эски урф-одатларига қаттиқ амал қиладилар», деб айтишмасмиди? Кичкинтойлардан анигини сўраб билгиси келарди. Яна шунинг учун ҳам сўраб билгиси келардики, Гезо ҳаддаш ташқари оқ, уни қора танлининг боласи деб бўлмас, Какпо эса аксинча, ҳаддан ташқари қора, уни оқ танли аёлнинг боласи деб бўлмас эди.

Какпо ўрнидан турди:

— Кетадиган вақтимиз бўлди, хоним.

— Начора, майли, эртагача,— маънос жавоб берди Шарлотта ўзини яна ёлғиз ҳис этиб.— Йўқлаб келганларингиз учун раҳмат сизларга. . .

— Унга айт,— деб шивирлади Какпо укасининг қулоғига ўз она тилида.

— Йўқ, буни сен айтишинг керак.

— Мен қандай айтишни билмайман! Ўзинг айта қол энди.

Болаларнинг бир-бирига сансалар қилаётгани Шарлоттани хавотирлантириб қўйди.

— Нима гап?— деб сўради у.

— Биласизми... Гап бундоқ, хоним. Биз сизни бизникига таклиф қилмоқчимиз. Биз истардикки, сиз бизнинг уйимизга кўчиб ўтсангиз,— деди Какпо ниҳоят дадасининг топшириғини бажаришга журъат этиб тантанали оҳангда.

— Мен, рости, билмайман. . .

— Адам шундай деб тайинлади. Биз тайёргарлик кўриб қўйганмиз. Кечқурун сизни олиб кетишга келишади,— тушунтирди Гезо.

— Ҳа, ҳа! Бугун кечқурун сиз касалхонадан чиқиб кетасиз. Ҳароратингизни ўлчаб бўлишганларидан сўнг сизни олиб кетиш учун санитарлар замбили билан келишади. Хайр, хоним.

Болалар эшикка томон йўналишди. Шарлотта улар изидан мулойим боқиб:

— Кўришгунча хайр, болакайлар!— деб қўйди.

VIII. Тангарага илҳақлик

18 сентябрь, эрталаб соат 10

Тун бўйи ёмғир ёғди, эрталаб ҳам вақти-вақти билан севалаб турди. Ҳаммаёқни зах босиб кетди.

Ёмғир томчилари япроқлар узра шариллаб оқиб, шаршара тусини олар эди. Доктор Тангара жойлашган флигель атрофидаги ниҳоллар қийғос гул очган эди.

Какпо ва Гезо айвондаги креслода ўтиришарди. Какпо тепадан ўйноқлаб тушаётган томчиларни мароқ билан кузатиб турар, бу манзара уни бутунлай ўзига ром қилиб олган, қорамағиз, деярли қоп-қора юзларида ўйчан табассум ўйнардди. Ана, битта томчи барг устига тушди. Барг унинг вазнидан андак чайқалди, кейин хиёл пастга эгилди. Томчи аста-секин унинг ариқчаларидан сирғалиб учига борди. Сўнг гўё куч тўпламоқчи бўлгандай тўхтади. Унинг шу пайтдаги беғубор титраб туриши баайни ярақлаб кўзни қамаштирадиган инжуга ўхшаб кетарди. Инжу сал ўтмай сирғалиб пастдаги барг устига тушди. Тепадаги барг қаддини ростлаб, қилт этмай қолди.

Бола кулиб юборди. Унинг юзларини, кўзлари, пешоналарини лаблари баравар кулар эди. Қувонч билан куларди. У қўлларини янгича тияганича ярақлаган томчиларнинг қандай тезликда пастга юмалаб тушишини хаёлчан кузатиб ўтирди ва ҳеч кимга изҳор этилмаган сирли завқ кайфини сурар эди. У ҳар кун эрталаб мана шундай ўтирарди.

Гезонинг бутун эътибори уй ичида юз бераётган нарсаларда эди, дадасининг хона деразалари очиқ, ундан товушлар эшитилиб турарди. Фанта Шарлоттанинг ярасини боғларди.

— Ҳаммаси жойида, хоним. Докторнинг қўли гул, чандиқ деярли билинмайди...— деди ҳамшира.

— Ҳаммаси учун раҳмат!

— Менга эмас, докторга миннатдорчилик билдинг. Мабодо бирор зарурат туғилса, дарҳол болаларни юборинг.

Гезо креслога орқаси билан чўзилганча тингшаб ўтирарди. Вақт ўтиб борарди.

Кўёш зўр бериб ўз юзларига парда тўсиб турган

кўюқ булутлар орасидан ёриб ўтишга ҳаракат қиларди. Ниҳоят, қалин парда орасидан ингичка бир нур сизгиб ўтди ва қорамтир-кўкиш рангдаги бужмайиб, куннишиб турган барг устига тушди. Барг илиди, ихтиёрини ҳарорат тафтига бермоқчи бўлган каби ўнгланди. Унинг бинафшаранг ҳошияли аррасимон четлари ростланди, тарам-тарам томир тўқималари аниқроқ кўзга ташлана бошлади. Барг худди елпигичдай ёйилди. Унинг поясига жибилажибон кўнди, уни ерга эгди, у чайқалди. Қушча пириллаб учиб кетди. Осойишталиги бузилган барг зириллади... Эҳ, қуёш чиқа қолсайди! Барг аста-секин гўё қаттиқ изтироб чеккан каби яна бужмайиб, ғужанак бўлиб олди.

Какпонинг юз ифодалари ҳам ўзгарди. У бошини юқори кўтариб, алам билан осмонга боқди. Уни қора булутлар қоплаб олган эди.

— Мана энди бўлди, болалар. Бемалол кираверингиз мумкин. Хонимнинг ҳамма нарсаси жойида.— Устига дока ёпилган тоғорачани қўлтиқлаганча Фанта хонадан чиқди.

— Буни ким чизди? — сўради у деворга солинган суратга ишора қилиб, унинг бош врачнинг хонасига биринчи кириши эди.

— Лей амаки. Биласанми бу нима? — Қакпо ўз кузатув нуқтасини ташлаб, девор ёнига келди.

— Йўқ.

— Бу, Африка тарихи, — тушунтирди Қакпо. Рассомга нисбатан дилбар туйғуларини сир сақлаб юрадиган Фантага расм жуда маъқул тушган эди. У айвондан ўтиб борар экан, уларга диққат билан разм солди. Болалар чопқиллаб уйга киришди.

— Салом, хоним.

— Салом, болалар.

Шарлотта бу ерга кеча кечқурун кўчиб ўтган эди. Доктор унга ўз ётоқхонасини бериб ўзи эса болалар хонасига ўтди. Ўғиллари билан биргаликда у Шар-

лоттани керакли буюм-сайимлар рўйхатини қилиб беришга кўндирди ва уларни олиб келишга кетди. Шарлотта икки ёстиққа ярим ёнбошлаганича сочларини таради ва уларни орқасига баланд қилиб турмаклар қўйди. Эғнида тунги кўйлак бўлиб, устидан камзулча кийиб олган эди.

— Дадаларингиз қани?

— Қасалхонада,— жавоб берди Гезо стулга ўтириб.

Хонада токчаларига китоб ва журналлар терилган диван, тунчиноқ қўйилган тумбочка, китоб жавони ва стол бор эди. Эшик устида эркак ва хотинларнинг катталаштирилган суратлари осифлик, ундан сал юқориноқда оқ халат кийган Тангаранинг портрети, унинг ёнида Гезонинг чақалоқлик пайтида туширилган расми турар: расм гўдак болаларнинг классик келбаатида — қип-яланғоч, қорни билан ётган ҳолатда олдирилган эди.

— Ёмон оғрияптими, хоним?— сўради каравотнинг оёқ томонида тўхтаган Какпо.

— Сал-пал. Лекин энди турсам ҳам бўлади.

— Биласизми, биз билан яна Мань Қомбети ҳам бирга туради. Биз уни хола деймиз,— деди Какпо стулга ўтириб.

— Йўқ, билмайман. Қани бўлмаса у?

— Қомбети холами? Бруссага кетган. Адам уни жуда кўп нарсаларни билади дейди... Лекин ўқиёлмайди.

— Сенга «ада» дема деб айтишган эди-ку,— гапга аралашди Какпо.

— Дадам,— деб ўз хатосини тузатди Гезо яхшироқ жойлашиб ўтираркан.

— Эрталабки пайтлар нима билан шуғулланасизлар?

— Ўтилган дарсларимизни такрорлаймиз. Ада... дадамиз агар биз мактабни тугатганлик ҳақидаги ша-

ҳодатномани олсак, бизни Францияга олиб борадилар. Биласизми, мен ахир Францияда, Монпельеда тугилганман-да. Лекин Парижда катта бўлганман. Икки йилдан бери Африкадаман холос. Парижга борсак, мен Какпони ўртоқларим билан таништириб қўяман. У ҳечам қорни кўрмаган.

— Вой бўй!— деб қўйди Какпо.

— Бирга тайёрланишни хоҳлайсизларми? Мен сизларга айтиб тураман...

— Ҳа, хоним, хоҳлаганда қандоқ, жонимиз билан,— деди Гезо.— Биз дафтарларимизни олиб келамиз.

Улар югуриб хонадан чиқиб кетишди ва бир неча дақиқадан кейин қўлларида дафтар билан қайтиб келишди.

— Марҳамат,— Гезо Мамаду ва Бинеталарнинг христоматиясини¹ Шарлоттага узатди.

Шарлотта хиёл юқорироққа силжиб, яхши жойлашиб олди. Болалар столга ўтиришди. Унинг кўзлари Какпонинг кўзлари билан учрашди. Унда ҳам адоват, ҳам қизиқиш, ҳам яна қандайдир шунга ўхшаш туйғулар бор эдики, буни аниқлаш қийин эди. Бола у билан доим оғир-босиқ муомалада бўларди — касалхонага кўргани борганда ҳам, ҳатто кеча отасининг ҳузурда ҳам. Шарлотта дилида болаларнинг ҳали тили ўрганмаган номларини такрорлади. Улар билан ҳали кўп яшармикан? Кўнглидан ўтган бу фикр уни ўйлантириб қўйди. Бу саволдан кейин бошқалари пайдо бўла бошлади. Илгарилари тубжой одамларнинг исмлари унга Африка эгзотикасининг узвий қисмидай туюларди. У учрашган баъзи африкаликларгина христанча Реми, Андре, Робер, Леопольд деган исмлар билан аталарди ва бунда ўз боболарию бобокалонлари мансуб бўлган маданият нишонларини кўрарди.

¹ Африка мактаб ўқувчилари учун чиқарилган дарслик.

Мактабда Шарлотта ўз мамлакати тарихи билан қизиқарди. Унинг ўтмиши, ўз халқининг даҳоси билан ифтихор қиларди. Жаҳонгирларнинг буюк ишлари ва мислсиз жасоратлари унинг миллий гурурини кўкларга кўтарарди. Уларнинг шон-шуҳратлари, жасорат ва матонатлари, оқ ирқиларнинг ажойиб ишларидан ёришган, зиё акси қисман унинг шахсига ҳам тушар, уни ҳам иштиёзли зотлар қаторига қўяр эди. Аммо Какпонинг кўзларида у шундай бир нарсани кўргандай бўлдики, бу унинг аввалги тушунчаларининг ҳаммасини остин-устин қилиб юборди. Бу кўзларда ўт йилтирар, у жуда ёрқин бўлмаса ҳам, лекин гуриллаб алаанга олишга қодир эди. Наҳотки шу мурғак болада ҳақиқатан ҳам мана шундай куч-қудрат мавжуд бўлса? Ё кўнглининг қайсидир бурчида унинг ўзи гумон қилмаган янги бир ҳиссиёт пайдо бўляптими? Шарлотта ҳозир бунга жавоб бера олмаган бўлар эди...

— Қани, тайёр бўлдингларми?

— Ҳа, хоним,— шайланган ҳолда жавоб берди Гезо.

Шарлотта Какподан жавоб эшитмоқчи эди. У сўради:

— Сен-чи, Какпо?

— Мен тайёрман, хоним.

У ўгирилмади. Шарлоттага унинг фақат елкасигина кўришиб турарди. У чап қўлида авторучка билан дафтари устига мукка тушиб ўтирар эди. Унинг бу қиёфаси, индамай ўтиришида шунчалар қатъий бир куч зоҳир эдики, Шарлотта беихтиёр яна гапиришга мажбур бўлди.

— Сен, нима, чап қўл билан ёзасанми? Бундай қилмаслик керак.

— Нима учун, хоним?— сўради Какпо у томонга қарамаган ҳолда.

— Чиройли чиқмайди.

— Лекин мен ҳуснихатдан ҳамма вақт жуда яхши

баҳолар оламан. Мен ўнг қўл билан ҳам ёзавераман. Бироқ жуда хунук ёзаман.

— У тўғри айтяпти, хоним. Унга ҳеч қачон танбеҳ беришмайди,— қўшимча қилди Гезо.

— Ундай бўлса яхши! Бошлаймиз. Ёзинглар: диктант.

* * *

— Доктор Тангара ҳузурига марҳамат,— деди кўмнингдир овози.

— Доктор Тангара ҳузурига,— такрорлади қабулхонада ўтирган регистратор ва полковник Люк эканлигини билиб, шошилиш давом этди.— Кечирасиз, полковник. Ҳозир уни қидириб кўраман. Ҳозир келаман,— деди эгнидаги халатини ечар экан бошқа ходимга мурожаат қилиб.

Альбер Люк капитан де Ломбар билан комиссар Раул ҳамроҳлигида қора танли ортидан юришди. Врач кабинетининг эшиги олдида одамлар уймалашарди, шу туфайли уларга ер бағирлаб эмаклар юрган гўдакларни орасидан ҳатлаб ўтишга тўғри келди. Ғовур-ғувур тинди.

— Шу ерда кутиб туринг, полковник. Мен ҳозир доктор Коффини чақириб чиқаман.

— Салом, жаноблар! Хўш, хизмат?— сўради Коффи.

— Доктор Тангарани чақириб юборсангиз, илтимос.

— У операцияда. Нима, ишингиз жудаям шошилишчиди?

— Ҳа... йўғ-ей, унчалик ҳам эмас,— жавоб берди Люк.— Капитан билан комиссар Фор хонимнинг соғлиқларини билмоқчи эдилар.

— Ҳозир у кишини алаҳситиб бўлмайди. Балки бир оз кутарсизлар?

— Мен Фор хоним билан суҳбатлашмоқчи эдим. Иложи бўлармикин?

— Иложи бўлар деб ўйлайман. У ҳозир докторнинг уйида.

Оқлар ўз ҳайратларини яширолмай бир-бирларига қарашиб олишди.

— Ҳали шунақа денг!— деди капитан,— у ерга қандай борса бўлади?

— Полковник йўлни билади.

— Бирйўла Реми Соглони ҳам кўриш мумкинми?— сўради Ги де Ломбар Коффига синчиклаб қараб.

— Бу ҳам мумкин,— Коффи капитан нигоҳини хотиржамлик билан илғади,— Бину, манови жанобларни Реми Соглога бошлаб бор, учинчи палата йигирма саккизинчи койка...

— Докторга айтиб қўйинг, биз уни уйида кутамиз,— деди капитан кетаётиб.

* * *

Диктовка тугаган эди. Шарлотта дафтарларни текширишга киришди. Худди шу пайт хонага уч нафар эркак кириб келди.

— Биз тақиллатдик, аммо ҳеч ким жавоб бермади. Шунинг учун кираверишга қарор қилдик. Узр сўраймиз, хоним,— деди Ги де Ломбар,— болалар, сизлар ташқарига чиқиб туринглар!

Какпо бошини кўтариб, капитанга қаради. Унинг кўзларида ғазаб туғён урар эди. У Шарлоттага ўқрайиб боқди. У ҳам бунга қаради. Гезодан кейин хонадан чиқар олдида Какпо келган одамларга яна бир қараб олди.

— Негр бола ёмон тарбияланган. Ерли халқ таомилича ёш бола катталарнинг кўзига қарамаслиги ке-

рак. Ҳа, бизнинг замонамизда улар ўзларининг шахсий хусусиятларини тез йўқотиб қўйишяпти. Ҳақиқатан ҳам бу таассуфга лойиқ иш,— деди полковник бамайлихотирлик билан, сўнг шу заҳоти гап оҳангини ўзгартиб сўради:— Соғликларингиз қалай, Фор хоним?

— Яхши, марҳамат, ўтиринглар.— Шарлотта қўли билан стулни кўрсатди. Унинг ҳаракатларида ҳали ҳам бедармонлик сезилиб турарди. Дафтар, китобларни у кроватга қўйиб, адёлни юқорироқ тортди.

— Шундай қилиб, сиз ўзингизни яхши ҳис этяпсиз, шундайми?— деди хонанинг нариги четида, китоб полкасига тирсаги билан суяниб ўтирган комиссар журъат қилиб.

— Шундай...

— Ижозат беринг, сизга капитан Ги де Ломбарни таништирай.

— Таъзим қиламан, хоним,— тантанавор бош эгди офицер.

— Сиз билан танишганимдан хурсандман, мсье...

— Биз сизни толиқтириб қўймасликка ҳаракат қиламиз, хоним. Сиз айтиб беролмайсизми, эрингизни ғойиб бўлиши тўғрисида бирон нима биласизми?

— Мен комиссарга айтганман. Антуан Ремини бирга олиб бир неча кунлик муддат билан қўриқхонага кетди. Уч кундан кейин Реми бир аҳволда қайтиб келди. У бир оғиз ҳам сўз айтолмади. Оғзидан кўпик чиқарди, холос. Мен учун биргина чора — касалхонага ётқизиш қолган эди. Аммо бу ерга етиб келар-келмасданоқ кўричак касалига йўлиқдим. Ушандан бери шу ердаман...

Шарлоттанинг овозида ҳорфинлик сезилиб турарди.

— Эрингизнинг ҳалок бўлгани тўғрисида биринчи марта ким хабар берди?

— Комиссар. Сўнг доктор қўриқхонага борганини,

аммо уйимизда ҳеч кимни тополмаганини айтди. Ана шундан кейин у ҳукуматни хабардор қилибди.

— Бу тўғрида у билан яна гаплашмадингизми?

— Йўқ, капитан.

— Унинг ёрдамчиси билан-чи? Унинг исми нимаиди, полковник?

— Коффи, сиз билан бирор нарса тўғрисида гаплашдимми?

— Йўқ, лоақал бир марта ҳам. У доим доктор билан бирга келарди. Бир дақиқа иккиланиб тўхтаб қолган капитан бошқатдан савол берди:

— Сиз илгарин доктор билан танишмидингиз?

— Албатта. У бизнинг кўриқхонамизда бўлиб турарди,— деди Шарлотта гўё де Ломбар сўзларидан анқиётган шубҳа ҳидини даф қилмоқчи бўлгандай шоша-пиша.

Суҳбат мавзуи нохуш эди. Шарлотта докторнинг уйида даволанишга рози бўлгани ва ҳозир унинг уйида ётганидан қаттиқ пушаймон эди.

— Саволларим сизга озор етказаетган бўлса, мени кечиринг. Мени бунга хизмат бурчим мажбур этади. Айтинг-чи, доктор эрингизнинг дўсти бўлганмиди ёки шахсан сизнинг дўстингиз бўлганми?

— Эримнинг. Йўқ, тўғрироғи, у бизнинг умумий дўстимиз эди. У бир маҳал Антуанни даволаган, мени ҳам кўрган. Ўшанда кўричак хуружи тутиб қолиши эҳтимоли бор деб огоҳлантирган эди.

— Мабодо шундай бўлса, унга мурожаат қилишингизни маслаҳат берган, шундайми?

— Йўқ!— хитоб қилди Шарлотта. Кейин босиқ товуш билан давом этиб деди,— у бундай демаган.

Шарлотта жим бўлиб қолди. Аста-секин жаҳлдан тушиб, юзлари одатий тусга кирди. Ҳамма гапни бир йўла айтиб қўя қолишга қарор қилди ва ҳикоя қила бошлади, аммо энди бирмунча хотиржам оҳангда бошлади:

— Доктор қўриқхонада доривор ўтлар йиғиб юрган пайтларида баъзан бизни киради. Лекин фақат бир марта тунаб қолди, холос. У ҳам бўлса, ёмғиргарчилик пайтида. Антуан бу вақтда қўриқхонани айланиб келишга чиқа олмас, сабабки тўқайзорлар мутлақо одам юролмайдиган даражада ўсиб-битиб кетарди. У Африка жониворларини ҳимоя қилиш Лигасини тузиш учун қандай бўлмасин докторни жалб этмоқчи эди.

— Доктор Лигани тузишга тарафдормиди ёки қаршимиди?— сигарета чекар экан унинг гапини бўлди Ги де Ломбар.

Шарлотта сигаретга суқ билан қаради. Унинг жудаям чеккиси келган эди. У бунинг сезди ва унга сигарета пачкасини тутди. Тутатиб олишга ёрдамлашди.

— Тарафдор ҳам, қарши ҳам бўлмади,— деб жавоб берди у сигаретадан тортиб, ингичка тутун қайтараркан.— Фан нуқтаи назаридан, деди доктор, ҳеч ким ҳеч бир ҳайвон жинси ёки инсон ирқини йўқ қилиб ташлашга ҳақи йўқ. Негаки бундай қилиш билан у табиатдаги мавжуд мувозанатга футур етказди.

У асабий ҳаракат билан сигаретни оғзига олиб борди, қаттиқ сўриб чекди, сўнг тутун қайтараркан давом этди:

— Докторнинг иккинчи айтган гапи шу бўлдики, маҳаллий халқ ов қилмай яшай олмайди. Улар учун бу ҳаёт масаласи, деди. Улар овқат ейишлари керак, ахир. Шундай бўлгандан кейин уларнинг ов қилишлари мутлақо қонуний. Шу боисдан ҳам у Антуан орзу қилган Лигага қўшила олмаслигини айтди.

Капитан Шарлоттани зимдан кузатиб турар эди. Ҳамма жимиб қолди.

— Қисқасини айтганда, у сизнинг эрингиз фаолиятига салбий муносабатда бўлган. Аммо гап бунда эмас. У сиёсат тўғрисида ҳам гапирганмиди?

— Кўплар қатори. Антуан билан ўз мулоҳазаларини ўртоқлашишди.

— Эрингизнинг ёрдамчиси-чи?

— Ремими? У кўпинча Антуан билан бирга бўларди. Мемимча, уларнинг ўзаро муносабатлари яхши эди. Реми Антуаннинг чизган чизиғидан чиқмас эди.

— Охирги савол. Доктор сизга газета тўғрисида гапирганмиди? Эрингизга алоқадор ва референдумга салбий жавоб берувчилар томонидан ёзилган мақола тўғрисида.

— Йўқ.

— Сиз бу ерга қандай қилиб келиб қолдингиз? Доктордан ўзингиз илтимос қилдингизми?

— Йўқ, мени болалар таклиф қилишди. Кеча кечқурун доктор менга, мантиқ тақозосига кўра сиз асли европаликлар касалхонасига ўтказилишингиз керак эди, деди. Бироқ, унинг айтишича, ҳеч ким талаб қилмабди. Шунинг учун мана шу ерда қолаверишимни маъқул кўряпти.

— Сиз, болалар таклиф қилди, дедингизми?

— Ҳа, бу тўғрида биринчи бўлиб менга болалар гапирди.

— Тушунолмаймап,— елкаларини қисди полковник.

— Болалар ҳар куни тушликдан кейин менинг олдимга келишарди. Умумий палатадан кўра бу ер менга кўпроқ ёқади.

— Доктор қаерда ётади?

— Докорми? Болалар хонасида.

— Яна битта хона бор-ку,— деди полковник.

— У ерда қандайдир шу ерлик хотин яшайди, чамаси. Ҳозир у йўқ. Имоним комилки, капитан, сиз докторнинг қаерда ётишини сўраганингизда ёмон фикрга борган эмассиз, тўғрими?

— Биласизми, хоним, эрингизнинг ҳалок бўли-

ши — шунчаки оддий воқеа эмас. Масала бизнинг Африкада бўлиш-бўлмаслигимиз устида кетяпти. Нима ҳам қилдим, майли, дамингизни олинг.

Эркаклар ўринларидан кўзғалишиб, айвонга чиқишди.

Гезо шу заҳоти Шарлотта хонасига шўнғиди. Какпо илгаригидай ҳамон ўзини вазмин тутар эди. Унинг қошлари чимирилган, юзлари аламли эди... Кўзлари яна полковникнинг кўзлари билан тўқнашди. Болакай меҳмонхонага битта-битта босиб кирдида, худди соқчидай остонада тўхтади.

— Бу қанақа ажи-бужи?— сўради капитан расмини кўрсатиб.

— Бу Лейнинг иши. Расмлар воситасида ифода-ланган Африка тарихи. Мана, қаранг! Бу ерда қулчилик давридан ҳам олдин қад кўтарган қадимий шаҳарлар. Қуйида — занжирбанд кемалар. Мана бунда эса қораларни ов қилиш тасвирланган. Кўряписизми, оқ мутаассиб — ҳар соҳада маймун сингари оқларга тақлид қиладиган қора шаҳзода. Мана бу сурат қўлга туширилган негрларнинг бўйнига гул солиниб, занжирбанд қилинган пайти. Мутаассибда — салб, жуббасининг енг ичида занжирни яшириб турибди. Учта тиккасига кетган чизиқ — уч аср рамзи. Кейингиси — мустамлака ҳукмронлиги: мажбур этилган меҳнат, яна кемалар, улар мамлакат бойлигини олиб чиқиб кетяпти. Маҳаллий халқни очликдан ўлдиришга маҳкум этиб. Сўнгги суратда «Янги Африка» — скелетлар уюми, улардан хирургия пичоқлари, компаслари, қалам, болға, ранда ва кетмонлар, бошлар, қўллар ўсиб чиқмоқда... Ва ниҳоят қора юлдуз, қиз болалар уни саҳнага олиб чиқяпти.

Полковник суратлар мазмунини изоҳлаб бергунча улар уччаласи бутун уйни айланиб чиқишди.

— Наҳот, бу ажи-бужиларни йўқотиб ташлаш

ҳеч кимнинг хаёлига келмаган бўлса?—деди портлагундай бўлиб Ги де Ломбар.

— Расмлар билан кураш олиб бориш қийин, капитан,— жавоб берди комиссар.

— Шундан кейин ҳам сиз доктор тўғрисида иккиланарсиз?

— Ҳозир бунақа расмларни кўп уйларда учратиш мумкин. Лей бундай расмларни иштиёқ билан чизмоқда,— изоҳ берди полковник. Улар докторнинг келишини кутиб айвончага чиқиб ўтиришди.

IX. Гугуртлар ва сардиналар¹

Плакатлар жанги бир лаҳза ҳам тинмади. Фронт биноти кундуз куни ҳам, кечаси ҳам гавжум. Референдумга салбий жавоб берувчилар тарафдори бу ерга материал олиш учун келар ва уларни олиб яна кетишар эди. Улар бутун шаҳарни — деворлару, панжаралар, дарахтлару қир-қияликларни плакатларга кўмиб юборишди. Кичик бир одамлар тўдаси шунчалик катта ишларни бунчалик суръат ва муваффақият билан бажаришига ақл бовар қилмасди. Йигирма саккизинчи сентябрь яқинлашган сайин уларнинг ғайратига ғайрат қўшилмоқда эди.

Бозордаги ғала-ғовурлар аста-секин тинди. Майдон бўйлаб жунлари тўкилиб кетган дайди кучуклар-тимирскиланиб изғишар, чўлоқ-мўлоқлар, гадойлар гивир-сивир юришар, улар тупроққа булғаниб ётган ташландиқларни ўзаро талашиб жанжал-тўполонлар кўтаришар, қарға ва қузғунлар қўрқа-писа мужиб ташланган суякларни кўзлаб мўй тортарди.

Ёмғир билан ювилган осмон аста ёриша бошлади. Майдон оралаб ора-сира патруллар ўтиб қолишар,

¹ Майда балиқ.

Фронт штаб-квартирасидан бир неча қадам наридаги ўз постларида эса парашютчилар қаққайганлари-ча ҳайкалдай қотиб туришар эди.

Сорининг устахонаси эшиги тамбаланган. У ўз одатини тарк этиб, шу ерга яшириниб олган эди.

* * *

— Расволик! Ғирт расволик бу! Орамизда ўғрилар пайдо бўлиб қолибди. Гугуртимни илиб кетишти. Уни менга қайтариб бермаса бўлмайди, талаб қиламан,— деди Лей стол устидаги қоғозларни қўллари билан пайпаслаб ағдар-тўнтар қилар экан фиғони фалакка чиқиб.

Узун редакцион стол атрофида дум-думалоқ юз-ли Аттионьон, пати юлинган қарқара янглиғ юз суяк-лари бўртиб чиққан, узун жағ Самюэль, Нуру ва Агемонлар ўтиришарди. Лейнинг тушуниб бўлмайдиган жазаваси уларни таажжубга солди.

— Чекувчилардан гугурт ол-да, бақиршни йнгиштир,— деб маслаҳат, берди унга машинка тикиллатишдан тўхтаб О' Пае.

— Гугуртларингизни кўрсатинглар!— талаб қилди Лей.

— Мабодо тинтув қилмоқчи эмасмисан бизни? Арзимаган гугурт учун ҳам ота гўри қозихонами?

— Бўлмасам-чи! Бир қути гугуртни деб!— Лей чақмоқ чақиб момақалди роқ гулдиратишни давом эттирарди. «Тартиб-қоиданинг йўқлиги»дан таажжуб-да эди.

У бўйинларини чўзиб ва соқолларини худди пона-дек юқори кўтариб, пўписа қўзғатгансимон бўлиб Аттионьонга қаради:

— Бу сенми, Аттионьон, қани гугурт қутингни чиқар-чи!

— Бу йигит ақлдан озиб қопти, ўртоқлар! Ҳар ҳолда сен махсус маркали гугурт ишлатаман деб бошимизни қотирмасанг бўлгани...

— Йўқ. Лекин эрталабдан бери иккинчи қутим гумдон бўлди. Меникини белгиси бор.

— Қанақа белги?

— Шошма, оғайничалиш, ўпкангни қўлтиқламай тур. Аввал ўз гугуртингни кўрсат, ундан кейин қанақалигини айтаман!

— Ҳаммаларинг гугуртларингни стол устига олиб қўйинглар!— команда берди Самюэль ва ўз гугурт қутичасини биринчи бўлиб олиб қўйди. Бошқалар ҳам шундай қилишди.

— Мана бундоқ, меникида чақилган гугурт чўпи-бор. Мен сизларга айтдим-ку, иккита гугурт қутичамни ўғирлаб қўйишди деб, қани энди сизларнинг қутичаларингни очиб кўрамиз,— у стол устида ётган гугурт қутичаларни бир-бир назардан ўтказди.

— Марҳамат, мана бу меники. Бу қаердан сеники бўлиб қолди, Аттиньон? Бугун ахир сен гугуртсиз келган эдинг-ку. Мана бу ҳам меники, Нуру.

— Қанақасига сеники бўлар экан?

— А, мана бунақасига!.. Эҳ, сиз, ўғривойлар тўдаси!.. Ҳа, майли, шундоқ ҳам бўлсин. Ярмини сизларга бера қолай, ўзаро тенг бўлиб олинглар, — Лейнинг кўнгли таскин топди ва ўтириб чека бошлади. — Қани энди ишга, ўғривойлар!

— У бизни роса чув туширди-ку, оғайнилар,— кулди Аттиньон.— энди эса бир қути гугуртни столда қолдирыпти.

— Сизлар ахир чекишни қачон ташлайсизлар? Ичишни тақиқ қилишди, ҳадемай энди чекишни ҳам тақиқлашади. Интизомга риоя қилиш керак! Сизлар на фақат ўз соғлиқларингни йўқотяпсизлар, сизлар ўз ҳисобингиздан капиталистларнинг бойишига ҳам ёрдам қилияпсизлар,— деди сафар халтасига

озиқ-овқатлар жойлаш билан банд бўлган Тьюмбе насиҳат қилиб, унга икки йигит кўмаклашарди.

— Эҳ, ҳамшаҳар, бу хусусда бошқача нуқтаи назарда эканимни ўзинг тушунасан-ку... Тамакисиз бир иш қилиш қийин! Сенинг ташвишинг кам, чекмайсан-да ахир... Лекин бизнинг аҳволимиз нима кечади?..

— Кўрамиз, — эътироз билдирди Тьюмбе.

— Лей, шаҳар ташқарисидаги оромгоҳлар қурилиши хусусидаги мақоланг нима бўлди?— сўради Агемон ташвишли қиёфада қалами билан бошини қашиб.

— Қораламаси тайёр. Ёнимда, ўқиб чиқишинг мумкин. Керакли маълумотлар йиғдим. Якшанбага тугатаман.

— Яхши. Редколлегиянинг якшанба кунги йиғилишига тайёрла. Мен эса ўз чиқишимни ҳеч бир тугатолмаяпман, — зорланди фронт секретари навбатчилик китобини варақлар экан. — Менга қара, Тьюмбе...

— Нима дейсан?

— Кечирасан! Мен О'Паега айтмоқчийдим. О'Пае, сен билмайсанми, Коффи хотин-қизлар ташкилотининг раисаси билан гаплаша олдими-йўқми?..

— Ҳа, гаплашди,— жавоб берди машинистка.— У рози, бироқ эри аниқ бир қарорга келолмаяпти. Балки, у билан сўзлашиб кўриш керакдир?..

— Майли, уникига мен ўзим бораман. Коффига айтиб қўй, уни талабалар иттифоқи бирлашмасидан келган болалар, Африка меҳнаткашларининг вакиллари кутишяпти. Нима гаплигини ўзи билади. Сафарга жўнаб кетувчилар, қалай, озиқ-овқатлар етарлими? Бизда йигирма қутича сардина қолди. Ярмини олишларинг мумкин.

— Айтгандай, грек бир яшик сардина олиб келиши керак эди, олиб келдими? — сўради Лей.

— Ҳа, мен уни олишим керак эди. Бутунлай эсдан чиқарибман, — эътироф этди Нуру.

— Ҳозир бор, — Агемон дафтарга нимадир ёзиб қўйди.

— Унинг эшиги ёпилиб бўлди, — деди «дарахтлар мутахассиси» Қалилу.

— Начора. Унда соат иккида бориб келаман, — рози бўлди Нуру.

— Бир йўласи менга беш қути сигарета ҳам олиб келасан. Йўқ, ахир мундоқ ўзларингиз ўйлаб кўринглар, бутун бир картинага бир яшик сардина билан беш қути сигарета-я! Қаерда кўргансизлар бунақасини?

Лей елкаларини қисди, Тьюмбенинг ёнига келиб, унга ўз мақоласининг хомакисини берди. Тьюмбе, Агемон ва Самюэль ўқишга киришди. Том тирқишларидан қишки кун ёруғлиги тушиб турар, у шиббаланган пол узра олачалпоқ тасмалар ҳосил қилган эди.

Аттиньон, Нуру яна бир неча киши Лейни ўраб олишган, унинг қулоғига шивирлашиб, алланарсани исботлашга ҳаракат қилишарди.

Лей яна қайнаб кетди.

— Йўқ дедимми, йўқ! Сўраб овора бўлманглар! Мен французча ёзмайман деб қатъий қарор қилганман. Билмаганим учун эмас, йўқ, мен бегона тилни бойитмоқчи эмасман. У халқ тили эмас! Бизнинг халқимиз унда сўзлашмайди! Қартина бўлса марҳамат! Расмлар тили ҳаммага баб-баровар тушунарли! Ишонмасанглар, грекдан сўранглар, у тасдиқлайди!

— Гапларингни тузи йўқ! — эътироз билдирди Аттиньон.

У бадний адабиётлар ошиғи эди. Шу туфайли бир неча ойдан бери Лейнинг бу бир ёқлама қароридан қайтаришга уринар, аммо бефойда эди. Лей эшитишни ҳам хоҳламасди. Мана ҳозир ҳам соқолларини тараганича столдан нари кетди. Бироқ Аттиньон ўзининг митти кўзлари билан рассомни пармалашда да-

вом этиб, унинг изидан қолмади. У ҳамманинг эътиборини жалб этмоқчи бўлиб насиҳатомуз оҳангда деди.

— Нима, сен машина француз ёки бошқа чет мамлакат маркасида бўлса, ундай машинада юрмайсанми? Қайдайдир нисбатан узоққа чўзилиши мумкин бўлган ўтиш даври мобайнида биз француз тилидан ҳам фойдаланишимиз керак. Энди сенинг картиналаринг тўғрисида гаплашамиз. Улар бизни боқяпти, бу тўғрида сўз бўлиши мумкин эмас. Бир-икки картинангни сотамиз-да, унинг пулига қоғоз, сардина ва шунга ўхшаган нарсалар сотиб оламиз. Довлашмайман, биз сен солган суратлар бадалига яшаймиз. Аммо уларни ким сотиб оляпти? Грек. Уларни сендан олиб, бошқаларга сотяпти. Кимга дейсанми? Африкалик яримбуржуйларга, европадан келган экзотикага ўч саёҳатчиларга, мана бу ерда сенинг «Харматан» картинанг осифлиқ турарди. У сотилди...

Аттиньон хона ўртасига чиқди ва қаддини ростлади:

— Энди сенинг шеърларинг тўғрисида гаплашайлик. Шунинг ёнингда тутки, сен фақат шоиргина эмасан, партия аъзоси ҳамсан, партия эса ҳамма нарсага диалектик нуқтаи назардан туриб ёндошади. Сенинг асарларингни ким ўқийди? Халқ. Уларни юзлаб тилларга таржима қилишади. Уларни Догомеяда, Нигерияда, Чадда, Конгода, Сенегал, ҳаттоки Мавританияда ҳам ўқишади. Ёшлар ҳамма ерда сенинг «Саёқ Африка»ни ёд айтишади. Бу шеърлар уларнинг кўзларида озодлик ўтларини ёқмоқда. Тушун, ахир, сен ёзишинг керак

— Аттиньон, сен аҳмоқсан.

— Шунга қарамай, сизларнинг партиянгизга кираман. Тьумбе, менинг аризамни кўриб чиқишларингни илтимос қиламан.

Лей таслим бўлмади:

— Арслон изидан, йигит сўзидан қайтмас! Мен кўпчилик олдида французча бошқа ёзмайман деб айтганман. Газетага шунинг учун ёзаманки, менга бундан бошқа чора йўқ, Сен бу ерда «Саёқ Африка» ни эслатдинг. Зигиртдай бўлса ҳам у ўз ишини қилаётган экан, мен бундан хурсандман. Аммо энди, мен рассомман. Уй қурган пайтингда мени чақир! Сенга Африка тарихини расмлар тилида ёзиб бераман, пул ҳам олмайман. Аммо мен француз тилини бойитиш ниятида эмасман.

— Сен ақлингни еб қўйибсан, Лей!— Аттиньон гўё ўз ожизлигини тап олган ва бошқалардан нажот сўраган каби ночор қўлларини ёзди.— Тушунсанг-чи ахир... Биз ҳам билмоқчимизки...

Самюэль Тьюмбени қуршаб турган тўдадан нари кетди ва ҳаммага диққат билан қараб турди. Уртага жимлик чўкди.

— Қулоқ солинглар!.. О' Пае, сен ҳам бирпас чақиллатмай тур! Бизнинг журналистимиз шеър ёзишдан воз кечяпти. Нима учун? Лекин француз тилида мақола ёзиб фикр айтишдан воз кечмайди...

— Мабодо бугунги мажлисни мен учун чақирмаганмидиларинг? Йил бўйи бирортангиз тилга келиб лоақал китоб демадингиз, энди бўлса сизларнинг бошларингизда гениал ғоя пайдо бўлиб қолипти. Адабиётга нисбатан мана шундай кутилмаган эҳтирослар бор экан-да.

— Агар ҳақиқатни айтадиган бўлсам, биз бунинг учун тўпланганимиз йўқ,— оғирлик билан гапга аралашди Агемон столга ўтирар ва қўлидаги гугурт қутчасини айлантириб ўйнар экан, Лей ундан қутичасини тортиб олишга шошилди.— Мана, мени айтайлик, эзгу орзум бор... олим-агроном бўлмоқчиман. Минбарда чиқиш қилганим учун мени стипендиядан маҳрум этишди. Шундай деб фараз қилайлик. Ҳолва деган билан оғиз чучимас экан, биргина орзунинг

Ўзи кифоя эмас, албатта, буни тушунаман. Пешонани терлатиш керак, меҳнатсиз мақсадга эришиб бўлмайди. Табиат ва турбатни, уруғ таркибини ўрганиш керак. Врач ва ғишт терувчининг ҳам, темирчи ва профсоюз ходимларининг ҳам худди шундай орзулари бор. Ҳар бир ишдаги камчиликни пайқаш ва уни бар-тараф қилишни билиш лозим. Аммо касбкорни эмас, инсонни, унинг руҳий дунёсини, унинг фазилат ва қусурларини ким ўргана олади? Келажакнинг манзарасини ким бизга очиб кўрсата олади. Ёзувчи эмасми ахир?! Фақат угина ҳар бир одамнинг агроном ва врачнинг, темирчи ва этикдўзнинг — ҳозирги пайтда етакчи бўлиб бораётган кишиларнинг тушунча-онги хусусида мушоҳада юритишга қодир, холос Ёзувчи илоҳий бир вужуд эмас, у халқнинг барча хусусиятларини ўзида мужассам этади. Лей, сенинг ота-онанг сенегаллик, сен шу ерда туғилгансан... Аммо Сенегал — Африкамизнинг жуда кўп бўлақларидан биттаси, биттаси бўлганда ҳам ўзига хос хусусиятларга эга бўлган бўлаги. Сен бизнинг ватанимизнинг бирлиги учун жавобгарсан, Лей. Шундай экан, сен бизнинг барчамиздаги алоҳида хусусиятларни жамлаб, бир бутун қуйилмани яратишинг керак.

Агемон бошини юқори кўтарди. Унинг кўзлари хона бўйлаб паришон кезар эди. Лей унга қаттиқ тикилди, ҳамма ундан жавоб кутаётганлигини ҳам унутди. Унгача Агемон яна давом этди:

— Мен ўз вақтида жуда кам ўқиган одамман ва бундан пушаймонман. Лекин сенинг «Саёқ Африка» шеърлар тўпламинг менда бор. Мени ва фақат мени эмас, ўша пайтда Францияда бўлган бизнинг барча болаларимизни нохуш кайфиятда лол қолдирган. Ҳа! Бизнинг ватанимизни ишратпараст қизга ўхшатишса қаттиқ ботар экан... Бу миллий ғурурингни таҳқир қилгандай бўлар экан. Лекин энди референдум вақтидаги аҳволни кўриб туриб, сенинг ҳақ эканингни

тушундим. Бизда бир мақол бор, у бежиз айтилмаган!
«Замон сенга боқмаса, сен замонга боқ!»

Агемон бетоқат бўлиб галстугини ечди. Атрофдагилар Лей унга нима жавоб бераркин деб кутишарди. Жимликни Тьюмбе бузди. У қўлида ушлаб турган кўчирилган варақаларни стол устига қўйди-да, бундай деди:

— Яхшигина мақола, яққол тасаввур ҳосил қилди. Мен унинг сиёсий мазмунини кўзда тутяпман. Уни тезда кўпайтириб, ўрмон қишлоқлари учун махсус нусхалар тайёрлашни таклиф этаман.

Лей ясама совуққонлик билан машинистка ёнига келди:

— Хў-ўш, хонимча, аҳвсллар нечук?

— Яратилишдан қандай бўлсам, шундайман,— деб жавоб берди О' Пае чаққонлик билан машинка каретасини сураркан.

— Анов Фор хошимни Тангара ўз уйига жойлаштирди, дейишяпти...

— Ҳа. Мен унинг Фронддан чиқиш тўғрисида ёзган хатига жавобни ёзиб бўлдим. Айт-чи, сен нега ҳеч ким билан учрашмайсан. Рассомлик ва партиявий иш одам ҳаётининг тугал ва тўкис бўлиши учун кифоя деб ўйлайсанми?

— Сен ўзинг биласан-ку, ахир менда Номе бор, менинг нусха кўчирувчим.

— Қўйсанг-чи, ораларингда ҳеч нарса йўқлиги ҳаммага маълум. Номе — нусха кўчирувчинг холос, фақат шу. Мен турмуш қуришинг керак деб айтмоқчиман. Турмуш курсанг, шу ерда қолаверасан, Сенегалга қайтиб бориб юрмайсан.

— Сен учун мен чоп эта қолай?

— Эътирозим йўқ,— у ўзининг чўпдай ориқ оёқларини столча остидан чиқариб унга жой бўшати.

Лей сигарет ва гугуртни ўз ёнига олиб қўйди.

— Э, бу ерда хато ўтиб кетибди: Камерун «К» билан ёзилади. Ахир бу немисча-ку. Мен ҳозир тузатиб қўяман.

Ёзув машинкаси бир текис чиқиллай бошлади. Минутлар бир-бирини қувлаб чопарди. Самюэль Тьюмбе узатган мақолани ўқиб тугатди ва баланд товуш билан деди:

— Бу мақола ҳам худди «Иброҳим қўзичоқлари» сингари яхши чиқибди, ҳаттоки ундан ҳам яхшироқ. Бир неча юз нусха кўчиртириб, плакатлар тайёрлаш керак. Халқ билсин. Лей қани?— у расом ёнига келди ва унинг елкасига қоқди. Ажойиб ўйинчоқ олган ёш боладай унинг қувончи ичига сиғмас эди.

Лей машинкасини хотиржам чақиллатишда давом этди, кейин сабри чидамай сўради:

— Агемон, танаффус ҳали бошлангани йўқми? (У чекиш ва дам олишга ажратган чорак соатни кўзда тутар эди.)

— Лей, қозозларингни йиғиштир,— деди Агемон жавоб ўрнига буйруқ бериб. — Сен эса, Тьюмбе, бир соатдан кейин бруссаликлар учун кўчирилган нусхаларни оласан.

— Ҳозир тугатаман, бир қатор қолди, холос... Текстни солиштириб кўриш керак...

— Нима ҳожати бор? Жилла бўлмаса ўша нусхаларни Бруссага олиб кетаман,— эътироз билдирди Тьюмбе қопга озиқ-овқат ва бўйрани тиқиштирар экан. — О' Пае, Коффи қаерда? У ҳозир шу ерда бўлиши керак эди-ку.

— Ҳадемай келиб қолади. Бруссада қанча бўласиз?

— Ҳаммаси шароитга боғлиқ. Биринчи группа аллақачон ўз жойига бориб олган.

Ҳамма астойдил ишга киришиб кетди. Ротаторнинг ғилофи олиниб ҳаракатга келтирилди. Нуру энкайиб олганича унинг қулоғини бурашга тушди.

— Менга анов қоғозни узатиб юбор,— деди Лей ёнида турган Самюэлга илтимос қилиб,— кўряпсанми, камтарликда бошқалардан фарқ қиладиган жойим йўқ. Ёзганларим манзур бўлганидан хурсандман. Сен мени тушунарсан?

— Демак, сен энди ёзасан, шундайми?

— Сенга қизиқ бир янгиликни маълум қилишим мумкин. Мен Сенегалга ҳам, Гвинеяга ҳам бормайдман. Тошкентга йўл оламан...

— Тошкентга?... Нима учун?..

— Мен Осие ва Африка ёзувчиларининг биринчи конференциясида иштирок этаман. Менга ёзувчи, тўғрироғи, шоир сифатида делегатлик мандати юборишипти.

— Уҳў, ана шунинг учун бугун бунақаман дегин?! Конференция қаерда бўларкан?

— Айтдим-ку, Тошкентда деб.

— Мен сендан унинг қаерда эканини сўраяпман?

— Мен ўзим ҳам билмасдим. Харита кўрдим. Бу Ўзбекистон пойтахти экан.

— Акрадан самолётга ўтириб Қоҳирага бораман, кейин Қоҳира орқали Рим — Прага — Москвага ўтиб, ундан Тошкентга. Мен ҳеч қачон учмаган эдим.

— Қалтис нарса! Доимий авариялар.

— Самюэл, уни ўз ҳолига қўй, ишини қилсин,— Агемоннинг жаҳли чиқди.— Қиладиган ишинг бўлма-са плакатларни ол, вақт бўлиб қолди, тугатиш керак.

— Мен устахонага бораман,— деди Тьюмбе.

— Майли.

* * *

Тьюмбе эски туфлиснинг учи билан эшикни беш марта тақиллатди. Сори эшикни очди ва уни ичкари

киритаркан майдонга кўз югуртиб олди. Олисда ўқчилар ва парашютчилар қораси кўришиб турарди. У эшикни ичдан беркитиб, тамбалаб қўйди.

— Ишлар қалай?— сўради у тахта стол устида ёйниб ётган қисмларни йиғиштираркан. — Бу ёққа ўтир.

Сори ёлғиз эмас эди. Устахонага ишга ўтган Маи-га машинани қисмларга ажратиб кўрсатарди. Дигбе аёллар велосипедини тозаларди. Овчи уч кундан бери шу ерда ишласа ҳам, лекин ҳали янги шароитга кўни-киб кетмагани сезилиб турарди. Табиатан кузатувчан ва сабр-қанотли бўлганидан у ҳар бир нарсани син-чиклаб кўздан кечиарди.

— Қандай ишлаяпти?— сўради Тьюмбе жим ўти-раверишни эп кўрмай.

— Қамалиб ўтириш жонга тегди. Ҳаво етишмай-ди,— зорланди Сори.

— Тушун, «улар» пулни қаердан олаётганимиз билан қизиқишяпти. Агар ҳид билиб қолишгудай бўлса дод-вой билан қутулолмайсан. Шунинг учун сенга устахонани беркит деб буюришди... Бир-икки кун сабр қил. Оз қолди, узоқ кутмайсан!

Тьюмбе мурасозлик оҳангида гапирарди. Бу ян-гилик эди.

Қиз ва Сори жим бўлиб қолишди. Яна бир неча дақиқалардан сўнг ажралишларини жуда яхши бил-ларди. Сорининг сариққа мойил тиниқ кўзларида му-лойимлик товланди.

— Шундай қарорга келдик... Мўлжал тўғри эди. Зорланишнинг ҳожати йўқ,— деди Тьюмбе партия қа-бул қилган қарорнинг тўғрилигига уни ишонтириш ниятида эмас, балки ҳар иккаласини ҳаяжонлантира-ётган масаладан ўзини олиб қочиш ниятида суҳбатни яна тиклаб.

— Мен ҳадеб бу чор девор ичида ивирсийвермай фаолроқ иштирок этмоқчи эдим.

— Биз бунни биламиз! Лекин бизнинг яшашимиз учун бирор нарса ҳам керак-ку. Бу митинг ўтказишдан кам аҳамиятга эга эмас. Сизлар иккалангиз секцияни боқяпсизлар. Менда бир чақа ҳам қолгани йўқ. Отпуска пулимни аллақачон олиб бўлганман. Коффи ҳам беряпти. Бироқ бу етмаяпти. Гарчи бизга унчалик кўп керак бўлмаса ҳам. Шу боисдан ҳам сенинг бу ерда бир оз ивирсирашингга тўғри келади...

— Нима бўлса ҳам ҳар ҳолда мен курашда фаолроқ иштирок этсам деган эдим. Менга кичкина калитни олиб бер... Йўқ, ановинисини...

Тьюмбе устанинг бармоқларига разм солиб турарди, улар узун-узун, тирноқлари ораси машина мойига беланган. Тьюмбе ҳарчанд уринса ҳам тобора яқинлашаётган ҳижрон тўғрисидаги фикрларни ўзидан йироқлаштира олмас эди. У қаёққа боради? Сенегалгами? Гвинеягами? Сўзлар унинг бўғзида туриб қоларди. Кўзларини катта-катта очиб ғамгин боқарди. Тьюмбе зимдан унинг ҳаракатларини кузатиб турарди. Гунг бир ваҳшат ва ўзини мутлақо ожиз эканлигини ҳис этиш туйғуси унга азоб берарди, у Сорини тўхтатиб қололмасди — мамлакат манфаати ҳаммасидан азиз, ана шуни англаш ҳиссиёти унинг инонихтиёрини исканжага солиб қўярди. Тьюмбе ўзини йўқотиб қўйди. Улар иложи борича бир-бирларига қарамасликка ҳаракат қилишар ва хаёлларига нима келса шу тўғрида гаплашар эди. Улар учун тун енгилроқ кўчарди, негаки кечаси кўзлари ҳис-туйғулар жилосини кўрмасди, товуш қалтироғини эса енгса бўларди. Кундуз кунги ёруғлик эса, уларга душманга ўхшаб хуруж қиларди, ўз сирларини билдириб қўймаслик учун таҳаммул қилмоқлари керак эди.

— Сиз қачон жўнайсиз?

— Бруссагами?

— Ҳа-да,— Сорининг сарғиш кўзлари қизнинг кўраклари узра кезарди.

— Ҳозир. Оромгоҳларга бағишланган газета сонини ниҳоясига етказишяпти, плакатлар чизишяпти. Сизлар уларни ёпиштириб чиқишларингиз керак бўлади. Лейнинг жўнаб кетаётганини эшитгандирсан...— Тьюмбе гапиргиси, уни эса эшитишга мажбур қилгиси ва бу билан унинг шу ердалигини сезиб тургиси келарди.

— У қачон йўлга отланмоқчи?

— Афтидан, референдумдан кейин, йнгирма сак-кизинчи кун кечқурун.

— Шунақами? Демак, у биз билан бормайди.— Сори қизнинг кўзларига қарашга жазм этди.— Бруссада эҳтиёт бўл. Уртоқларимизни нима қилишганлари эсингдами? Мопедни олиб кетасанми?

— Йўқ.

— Жуда соз! Сен келгунча моторини сақлаб қўяман.

— Мен ҳатто мопеднинг кимдалигини ҳам билмайман.

Қиз қўллари билан тиззасини қучоқлаб, олдинга эгилди. «Қайтиб келганимда уни бу ердан топа оламанмикин», деб ўйларди у.

— Мени кутиб тур... Кетиб қолма.

Сори бошини юқори кўтарди. Мийиғида табассум пайдо бўлди, аммо у шу ондаёқ ғойиб бўлди. У дарров жавоб бера қолмади.

— Мен кетмайман... Ҳозирча қаёққа ҳам борардим. Умуман, мен бундай қилишга қобил эмасман.

Тьюмбе қувониб чуқур нафас олди. Бу: «Сен менга бефарқ эмассан», деган маъно англатишини у яхши биларди.

— Мен бир оз тентак бўлиб қолганга ўхшайман,— деди у ўрнидан туриб ва бошини қуйи эгди.

— Йўқ, сен мандан кўра довжюраксан холос.— эътироф этди Сори.

— Тьюмбе!— овоз қилди Маиға.— Овқат маҳал бўлгандир дейман. Уларга айт, бизга сардинадан бериб юборишсин. Иннайкейин, Эль-Эй Этнанга ҳам айтиб қўй, у менга керак.

— Стол устида аичадан бери юз франк маҳтал бўлиб турипти,— деди Сори.

— Сен ўзинг... нима, овқатланмайсанми?— сўради у.

— Мен очиққаним йўқ.

— Сен овқатланишинг керак! Ўзини зарур эҳтиёждан ҳам маҳрум қилиш ярамайди ахир. Маиға, Эл-Эй Этнан йўқ. У кечадан бери Бруссанда.

Х. Янги тариқатчилар

Реакцион кучлар бор имкониятларини ишга солиб, кураш олиб бордилар. Унга армия, полиция, диний муассасалар — черков ва мачитлар — матбуот жалб этилди. Реакция исковичлари мамлакатнинг барча йирик марказларига тумшуг тиқишдан тап тортмадилар: маъмурий ҳукуматлар ёппасига ва битта-битта— ким ўз фикрини очиқ айтадиган бўлса, ўшанга қарши бирваракай иш кўрди: амалдорларни чақириб олди, бир жойдан иккинчи жойга қўйди. «Демократия» ниқобини юздан олиб ташлаб, ҳамма ерда бир хил қиёфага — зўрлик қиёфасига кирди.

Феодаллар ва маҳаллий урф-одатлар орқасига яширинган ҳукмдорлар ўз ҳокимиятининг футури кетиб, куни битаётганини англаб, ўзларини танг аҳволда қолганликларини ҳис этар ва ғимага тирмашишини ҳам билмасди. Эсхонаси чиқиб кетган губернаторлар, амалдорлар, йирик фирма намоёндалари, чет эл капиталининг барча малайлари граждандар уруши тартарагини майдонга олиб чиқишган, улар қабила бошлиқларини, таржимонларни, вилоят мажлисларининг депутатларини қўлга олиб, ўз ҳукм-

ронлигини мустаҳкамлаш ва мангу сақлаб қолишга интилиш йўлида ҳеч нарсадан тап тортмас эдилар.

Ўз ихтиёрида қора хизматкор тутишга одатланган кимсаларнинг, ўз зотини ҳукмрон табақага мансуб деб билувчиларнинг барчаси жазавага тушиб бош кўтаришган ва жон талвасасида ана шу эски ақидаларга маҳкам ёпишиб тирмашардилар. Улар илму урфондан ҳам ўз мақсадлари йўлида фойдаланиб, унинг обрўини туширардилар. Донишманд зотлар кўзларидан селоб ёшлар тўкиб, «машина қора танли одамларни одамгарчиликдан маҳрум этиб қўяпти», деб айюҳаннос солишарди. Сохта инсонпарварлар кўкракларига уриб, «қора одамларнинг тубанлашиб кетаётганликлари»дан нақл қилишар, илгариги Ўрта аср Африкасини қўмсаб оҳу фиғонлар чекишарди. Унинг қадимий латофатини мақташарди. Ўзлари эса зимдан Париж ва Лондон, Рим ва Нью-Йорк биржаларидаги акцияни илгарилаб боришини юрак ҳовучлаб кузатиб туришарди.

Муқаддас Рим черковни янги мухлислари қалбига янада мудҳиш ваҳималар соларди. Мутаассиблар Африка маъбудасига бағишланган тантанали ибодат маросимларида ваъзхонлик қилишиб, улар ҳам «қора одамнинг» истиқболи тўғрисида лоф уришарди. Буларнинг ҳаммаси жоҳиллар орасига қутқулар солар ва уларни ҳуркитар, охирзамон васвасаси билан даҳшатлар гирдобига отар, одамлар ақлини айқаш-уйқаш қилиб юборишга чақирарди. Католик динига янги сиғинганлар Африка тақдирини ўзларича бичиб-тўқишарди. «Оч-яланғоч Африканинг аҳволи энди нима кечади, она ва қиз, ота ва ўғил қаерда қўшиқ айтиб ишлашади?» деб сўрашарди улар.

Африка шундай ерки, унда одам тангрини яратди! У буюк шиддат билан оёққа турди, ҳаёт учун уйғонди. Африканинг фарзандлари кўтарилди, куч-қудрати, қатъияти, азми қарори билан оламини ларзага солди.

Кўп йиллик, кўп асрлик зулм занжирлари, ноҳақ тазйиқлар чилпарчин бўлди. Ўз-ўзини англаш юксала бориши билан аввалги ҳаёт тимсоллари чекина бошлади, қабила ва уруғ-аймоқчилик удумини қурол қилиб келган кўҳна қонунлар инқирозга юз тутди. Шунингдек, уруғ-аймоқдаги анъанавий каттаконлик сулоласи барҳам топди.

* * *

Ибодатхонадан елкасига гулранг жома ташланган тоғи ёки енгсиз, узун ридо кийган воизлар чиқди; жами олтишга яқин эди.

Узоқ муддатли таҳсилдан кейин улар энди ўз оилаларига қайтишар эди. Уларни мутаассиблар чорлаган эди. Қироат синовларида архиепископнинг ўзи ва викарийлар иштирок этди. Улар Африка болалари учун ибодат қилишди, гуноҳларидан фориг бўлишди, ўз эътиқод ва садоқатларини такомилга етказишди. Архиепископ уларни динга қарши унсурлар фаолиятдан хабардор қилиб, маъжусийлар, марксистлар ва худосизлар сафининг тобора кенгайиб бораётганлигини, Муҳаммад пайғамбарнинг сафдошлари миссионерларнинг ёрдамисиз ҳам янги художўйлар орттириб, уларни ўзлари томонга оғдириб келаётганлиги тўғрисида огоҳлантириб айтган сўзлари ҳамон воизлар қулоғи остида жаранглаб турарди.

Жозеф Коэбоги супа саҳнидан тушди-ю, конгрегациянинг бошқа икки аъзоси билан маҳаллий аҳоли яшайдиган кварталлар томон йўл олди. Уччаласи ҳам бўйинларига муридлик ридоси ва ваъз айтиш ҳамда ўлганлар руҳига фотиҳа ўқиш учун расмий ҳуқуқ берадиган ёрлиқ — нишон тақиб олишганди.

— Аҳволинг қалай, Жозеф оғайни? — сўради унинг ўнг томонидаги ридога бурканган, унга катта игна-тугма қадаб олган ҳамроҳи, унинг боши тап-тақир тарашланганидан пешонаси ялтираб турар, салобатли юз сўнгалари олдинга бўртиб чиққан эди,

— Отдайман, уйга ошиқяпман,— жавоб берди Жозеф Қозбоги; у қотмадан келган, енгсиз узун ридо кийган қаддини ғоз тутар, бошида қизил, кўкранг тасмалар қадалган қалпоқ, оғзининг икки четида чуқур ажин излари, икки юзининг ҳар бирида учтадан тик тортилган тиртиқлар кўзга ташланар, нягида учтўрттагина оқ соқоли бўлиб, гапирганда силкиниб турарди. Орқасидан қаралса торгина иштони қуйи осилиб тушган ва ҳар қадам ташлаганда худди темирчининг дамидай кертайиб-пуччайиб борарди.

— Менинг руҳим жудаям енгил тортдики,— яна тилга кирди ўнг томондаги ҳамроҳи минғирлаб.— Сен шошиляпсан, мен сени тушуниб турибман.— У яна Жозеф Қозбогига қараб олди, аммо Қозбоги қиёбоқмай олдинга тикилганча йўлида давом этди.— Монсенъор ёш динсизлар тўғрисида гапираётган пайтда мен сени сўзга чиқиб бирор нарса дерсан деб ўйлагандим.

— Менинг ўзим ҳам шундай фикрда эдим, оғайни Поль. Бироқ қизим билан кўпдан бери дийдор кўришганим йўқ, гаплашганим йўқ. Худонинг ўзи шоҳид, менинги онаси билан ажрашмоқчи ва фақат икки хотиним билан қолмоқчи эдим. Аммо дин ажралишни ман этади. Бунинг устига унинг онаси — менинг катта хотиним.

— Менинг оиламда ҳам ҳамма нарса кўнгилдагидек эмас. Шундай бўлгач, сенинг бахтиқаролигингдан ҳеч бир хурсанд бўлмайман. Қизнинг отага қарши чиқиши чиндан ҳам бахтсизлик. Менинг учта хотиним бор. Уччаласи ҳам бошимга битган бало. Христианлик орияти менга ором бермайди... Жозеф, оғайни-жон...— у бир дақиқа жим бўлиб қолди.— Зоти муборақ билан суҳбатлашган пайтнингда, унга инон, ўз ғам-кулфатларинг ҳақида унга сўзлаб бер. У киши сенга ёрдам берадилар. Бунга менинг имоним комил. Ахир у кишининг ўзлари: «Болаларим! Бирор-бир мушкул аҳволга тушиб қолгундай бўлсаларингиз, сиз

мени эсланг, мен сизларга мадад кўрсатиш учун ҳозир нозирман», дедилар-ку.

Улар марказий паркдан ўтиб, чапга бурилишди. Йўл бошдан-оёқ ҳар хил ёзувлар билан ола-чалпоқ бўлиб кетган эди. Улар муайян тартибга риоя қилинган ҳолда ёпиштирилган — бу ерда тажрибали одамнинг иштироки яққол сезилиб турарди. Баъзан эса уларга йўл бетига кенг қилиб чизилган қора юлдузли Африка картаси дуч келиб қоларди. Ўлчов ва ранг ҳар хил бўлган шиорлар референдумга «йўқ» деб жавоб беришга даъват этар эди.

— Худо ўзи мадад берсин, — воизнинг юраги ваҳимага тушиб, чўқиниб олди. Гарчи ўзларини пайқаманга олсалар ҳам ихтиёрсиз равишда уччаласи ёзувга баравар тикилиб қолишди.

Ҳовли дарвозаларининг бири олдида уч нафар европала аёл гаплашиб туришарди. Улар ўз нигоҳини янги воизларга, уларнинг медалларига ва ёрлиқ — нишонларига тикишди ва улар анча жойга боргунча орқаларидан тикилиб қолишди.

— Болалар учун ҳам бир ҳафталик семинар ташкил қилишаётган эмиш. Мен унга ҳамма болаларимни олиб бораман. Ҳозирча майли, инжил билан катехизисни ўқиб туришсин.

— Мен ҳали нима қилишимни ўйлаб кўрганим йўқ, — деди Жозеф Козбоги, — мен истардимки...

— Биз сенга ёрдамлашамиз, фақат садо берсанг бас. Биз ахир биринчи Африканинг янги муридларимиз-ку, — қўшимча қилди Жозефнинг ҳамроҳи, унинг ёнида шахдам қадам ташлаб бораркан, гуру билан, — зоти муборак бизнинг олдимизда катта юмушлар турганини айтди. Ахир бизнинг мутаассибларимиз мағлубиятга учрагундай бўлса мамлакат мусулмонлар, варварлар, сеҳргарлар, халқаро коммунизм қўлига ўтиб кетади. Биз халққа раҳбарлик қилишимиз, уларга маслаҳатгўй бўлишимиз керак,

Шундай экан, мабодо сенга бирор ёрдам-пордам керак бўлиб қолгундай бўлса ҳеч тортинмай айтавер,— деди ўз гапини тантанавор тугатиб у.

— У ҳақ гапни айтяпти, оғайни Жозеф.— Бизнинг олдимизда катта юмушлар турипти.

— Раҳмат, оғайнилар. Қарор қабул қилиш осон. Лекин қайси бири тўғри бўлиб чиқади? Бир худонинг ўзинга аён...

Жозеф Қозбоги жим бўлиб қолди. Ёнғоқдек ҳиқилдоғи олдинга лиқиллаб чиқиб турарди. Худди бир қилични ютиб юборгану учи ҳозироқ тешиб чиқади деб ўйлаш мумкин эди Жозефга қараб туриб.

Улар шаҳарнинг европа қисмини Африка қисмидан ажратиб турадиган кўкаламзор оралиқ жойга келишди. Манзара дарҳол ўзгарди. Бу ер ифлос, ҳар қадамда ахлатлар уюлиб ётар, ҳавоси сассиқ эди. Дарахтларнинг қуюқ барглари орасидан қушлар сайроғи эшитиларди.

— Қизингни онаси нима деяпти?

— Онасими? Бошқа барча хотинлар сингари унинг ҳам ақли қисқа. Христиан динига кирмасимдан у мени иккинчи хотинимдан рашк қилиб юрарди. Учинчиси келгандан кейин эса бешбаттар бўлди.

— Бўлмаса-чи! Уларнинг бари бир гўр, қаридими, тамом — ғирт аҳмоқ бўлишади, миянгни қоқиб қўлингга беришади. Қайси бири ёшроқ бўлса, ўшандан рашк қилишаверади!— деди миқтидан келгани.

Дарахтлар ортда қолди. Маҳаллий аҳоли яшайдиган квартал кўринди. Бетартиб буталар, сўлиб-саргайган чўкиртақлар орасидан аллақандай кўкатларни териб юрган бола-чақа, хотин-халаж, ўнқир-чўнқир майдон намоён бўлди.

— Ундан ташқари, Тьюмбенинг онаси дурустроқ бир иш қилишни билмайди. Мен у тайёрлаган бемаза овқатни оғизга олишга ҳам қўрқаман. Ким билади, бир нима сепиб қўйиши ҳам мумкин-да ахир.

— Мен сени тушунаман! Бунга чидаб бўлмайди,— ҳасратига шерик бўлиб мингиллади Поль,— мен мана бу референдум хусусида баъзи бир нарсаларни ўйлаб қўйдим. Буни сенга айтишим мумкин. Мана мен нима қилдим... Ўзимдан...

— Гапиравер, биродари азизим Поль, Исо пайғамбар талаб қилгандай камтарин бўл.

— Мен ишни мана бундоқ қиляпман, биродари азизим Анри,— деди Поль йўлдаги чуқурликдан ҳатлаб ўтаркан ўзини зукко кўрсатиб,— мен айтмоқчи эдимки, сизлар ҳам референдумга нисбатан мен қандай қилсам, худди шундай қилинглар. Мен шундай иш олиб боряпман. Ҳа, йигирма саккизинчи сентябрь кунини ўз участкадаги одамларнинг ҳаммасидан бюллетенларни ёппа йиғиштириб оламан-да, ўша кунини уларни қутига ўзим ташлайман қўяман. Бу фикрни менга зоти муборакнинг ўзлари айтдилар...

— Афсуски, бу менинг хаёлимга келмапти,— иқрор бўлди Жозеф Коэбоги ва шу заҳоти тўхтади,— мен ҳозир у ёққа, Фронт биносига бораман.

— Худодан ёлбориб сўрайман, сени ҳеч ким кўрмасин,— деди Поль кузатиб қўй деб илтимос қилмасин деган ўй билан олдини олиб,— мен ўз мураббийларимдан бирини бориб кўришим керак, у касал.

— Жилла бўлмаса эсдан чиқарай деган эканман... Мен ҳам ўша ёққа боришим керак,— деди Анри бармоқлари билан Фронт штаби жойлашган жойнинг қарама-қарши томонини кўрсатиб,— яхшики эсимга тушиб қолди!.. Мана бундоқ, биродари азизим Жозеф, мабодо биз сенга керак бўлиб қолгундай бўлсак, хабар қил.

— Мен сизларга маълум қиламан. Ҳар эҳтимолга қарши сизлардан яратгувчи номидан ўтиниб сўрайманки, ўртамизда бўлиб ўтган бу гапларни ҳеч кимга айтмайсизлар. Энг оғир вазиятга тушиб қолган тақдирда ҳам бу тўғрида на монсеньорга, на викарийга

ёки конгрегация аъзоларига айтиш керак.— Жозеф Козбоги Тьюмбе билан ўзаро муносабатларини билдириб қўйганидан энди пушаймон қилар эди.

— Сенга маслаҳатим, ҳамма нарсани яхши ўйлаб, виждон амри билан ҳаракат қил. Хайр, оғайни Жозеф, саломат бўл. Бизни қаердан топишни ўзинг биласан. Хоҳлаган вақтингда бизга одам юборишинг мумкин.

Жозеф Козбоги эшитган гапларини ўйлаб ёлғиз ўзи йўлни давом эттирди. У ўзидан норози эди: нима қиларди юрагидагини тўкиб. «Уларнинг кўнглини нега бу йўсин овладим?» сўрарди у ўзидан. Қизини тавба қилдириш ёки гуноҳини бўйнига олдирибдан ожиз эканига иқрор бўлиш машаққати уни қийнарди. Марксистик гурпуага раҳбарлик қилиши унинг кўз олдида мутлақо йўл қўйиб бўлмайдиган иш эканини Жозеф биларди. Худди мана шу иши туфайли у ота сифатидагина эмас, вонз сифатида ҳам одамларни «ҳа» деб овоз беришга даъват этиб панд-насиҳатлар қилган маҳалда ҳар сафар ўтиб бўлмас деворга дуч келар эди. Бирор кимсани ташвиқ қилиш учун оғиз очди дегунча, у кимса бунинг ўзига ўша заҳоти ҳақоратли таъналар билан жавоб қайтарар эди:

— Қозбоги, бизга панд-насиҳатлар қилишдан аввал ўз тумшугинг остида нима ишлар қилинаётганига қарагин. Далани ишлашдан олдин у ерда турган кетмонни созлаш керак. Сенинг қизинг даҳрий. У бизни «йўқ» деб овоз беришга ундаяпти.

Бундай жавоблар «худонинг холис хизматкори» бўлган бу банданинг иззат-нафсини ва эркаклик номусини ерга урар ва бунинг устига оталик нуфузини узил-кесил йўққа чиқариб ташлар эди. Бу киноярлар унинг оила бошлиғи сифатидаги ролига алоқадорми ва ё воизлигигами — билолмасди, лекин бу таънаи дашномлар юзингда кўзинг борми демай, кўпинча унинг башарасига чаплаштирилларди... Бугун эса Қоз-

боги архиепископнинг ибодат вақтида қилган шама-сини жуда яхши тушунди. Зоти муборакнинг айтган сўзлари унинг хаёлидан бир лаҳза ҳам нари кетмади. «Бизнинг орамизда, нақ черковнинг ўз қучоғида, энг мўътабар оғайниларимиздан бирининг оиласида адашган бир урғочи эчки пайдо бўлган. Ахир шайтонун лашининг вужудга келиши, ўғил ва қизларнинг итоатсизлик уруғларини сепиши, халоскоримиз Исо ҳазратларига бўйин эгишдан бош тортишлари билан изоҳланмайдими? Бу ёшлар раббанонинг буйруқларини бузаяптилар... Оллонинг каломлари билан қуролланган бизнинг янги муридларимиз, ўз оилаларида бизнинг муқаддас саждагоҳимиз черковга нисбатан ҳақиқий хайрихоҳлик ва ишонч туйғуларини жорий қилмоқлари лозим эрди».

Жозеф Коэбоги бу сўзларнинг ўзига қаратиб айтилганини тушунган эди. Уша пайтда кўпчилик у томонга ўгирилиб қараб ҳам қўйишди. У бошқа сўзларни бошини қуйи эгиб эшитди. Биродарларнинг нигоҳлари худди илон заҳридай унинг вужудиши куйдирар эди.

Йўлда унга таниш-билишлари учрар, саломлашиб қўлларини қисишар, у саломга алик олардию, аммо хаёли бошқа нарсада эди. Бозоргача шаҳдам қадамлар ташлаб борган Коэбоги мустамлака дўкони ёнига келганда майдонни кўздан кечириб тўхтаб қолди. Фронт аъзоларидан бирортасини кўришни истарди у. Қизининг Сори билан учрашиб туриши тўғрисидаги хабар унинг қулоғига етиб келган эди. «Миллий фронт биносини кузатаётганимни кўришса, одамлар нима деб ўйлашади», деган фикр уни безовта қиларди. Яхшиси бу ерда узоқ турмаслик керак деган қарорга келди. Секин-аста ва ишониб-ишонмай, юраги дукиллаб урганича фронт штаби томон юрди.

Майдоннинг нариги четида бўз болалар қийқириб ўйнашарди. Ен хиёбондан унга қараб рўпарама-рўпара келаётган солдатлар патрули кўринди. Жозеф

Козбоги нима учунлигини ўзи билмаган ҳолда беихтиёр кўксигаги ёрлик-нишонга қаради, бўйнида осилиб турган бутини тўғрилаб қўйди. Кейин чўнтагидан оятлар рисоласини олиб очди, йўлакай ўқишга киришди. Айни чоғда патрул билан Сорининг устахонасини назар эътиборидан қочирмади ва теварак-атрофдаги барча нарсаларни кузатиб борди. Унинг нигоҳи парашютчиларнинг ўрама қўнжли ботинкаларинигина илғай олар эди холос. Одамлар эътиборини ўзига жалб этмаслик учун у устахонадан анча узоқда эди: Фронт биноси рўпарасига келгандан кейингина у ниҳоят бош кўтарди. Баланд дарахт тепасига қадалган олтига байроқ ҳилпираб турарди.

У яна бир неча қадам босди. Тўхтади, кутди, сўнг бино ичкарасидаги аллакимнинг чиққанини кўриб унинг истиқболи сари юрди.

— Ҳай... Ўғлим, — чақирди қўллари билан уни ўзи томон имлаб.

Бу Калилу эди. У ҳам тўхтади.

— Нима гап, отахон?

— Ўғлим, бир хабар олай деб келувдим, менинг қизим Тьюмбе мабодо шу ерда эмасми?

— Тьюмбе... Тьюмбе... — унинг бўйнидаги бут билан ёрлик нишонини кўриб у чайналди. — Ростини айтсам, билмас эканман, отахоним. Ичкари кира қолинг, — деди у эшик томонни кўрсатиб, — у ердагилар сизга айтишади.

— Сен ахир...

— Мен шошиб турибман, — унинг сўзини бўлди Калилу ва кетаётиб қўшиб қўйди: — Ҳа, сиз ичкарига киринг, отахон.

Козбоги ўзининг иккиланаётганини билдирмаслик учун Фронт биноси томон йўналди, орқасига ўгирилиб қараган эди, нотаниш йигитнинг уни кузатиб турганини кўрди. Шундан кейин яна бир неча қадам қўйди, рисоласини жўрттага қўлидан тушириб юбор-

ди. Уни оламан деган баҳона билан яна орқасига қараб олди. Калилу ғойиб бўлган эди. Қоэбоги қаддини ростлаб, изига қайтган ҳам эдики, худди шу пайт кимдир уни чақириб қолди.

— Отахон Жозеф Қоэбоги!

Бу сўзлар жуда ҳурмат оҳангида маҳаллий лаҳжада айтилди.

Қоэбоги дарҳол ўгирилиб қаради.

— Сен ичкари кирмоқчи эдинг шекилли, отахоним? — деди Агемон.

— Йўқ, мен шундай ўтиб кетаётган эдим, Тьюмбени кўргим келиб қолди. Лекин одамларингиздан биттаси менга ҳаммасини тушунтирди, — жавоб берди у ҳамма гапни айтиб ўтиргиси келмаган бир қиёфада ва Агемон уни олдиндан кузатиб турмаганмикин деган ҳадик билан.

Агемон билан тўсатдан учрашиб қолган бўлса ҳам у ўзини йўқотиб қўймади, негаки бу ёш йигит оиласини у илгаритдан яхши биларди.

Агемон бошидан фуражкасини олди. Саломлашиб унга қўл чўзди. Унинг саломига чолнинг ўта совуқ қонлик билан жавоб қилганини кўриб, фуражкасини бошига кийди ва қўшимча қилиб деди:

— Мен ўзим ҳозир олдингизга кетаётган эдим.

— Отанг яхшими?

— Шукур, соғ-саломат. Қайтиб келганимдан бери ҳаммавақт сени йўқлаб ўзим бир бориб келай дейман, сира қўл тегмайди. Бу тўғрида ҳатто Тьюмбега ҳам айтган эдим. У менга: «Отам сенинг ҳурмат қилишингни яхши билади», деб жавоб берди.

Агемон ота билан қизнинг бир-бирлари билан гаплашмай юришидан хабардор эди. Уларнинг муносабатлари аллақайси бир фильмдаги кулгили воқеага: эр ва хотин бир уйда яшаб, бир столда овқатланишган, аммо бир-бирлари билан сўз билан эмас, хат би-

лан гаплашувига жуда-жуда ўхшаб кетар эди. У кўшимча қилиб деди:

— Бироқ мен шу қадар банд бўлдимки, сени кўриб, ҳол-аҳвол билиб келиш учун ҳеч бир фурсат топмадим. Бугун отамга сен билан учрашганимни айтман.

— Хабарим бор, отанг мансабидан маҳрум бўпти.

— Ҳа, уни бўшатиб юборишди. Пенсияга чиқиш учун тўрт йил қолганда бўшатишди... Эътиқоди учун... У ўттиз бир йил ишлаган эди. Мениям мана икки йилдирки, стипендиядан маҳрум этишган, — деб изоҳ берди йигит.

— Ҳа, ҳаёт шунақа, бизнинг ҳаётимиз шунақа, — деди Жозеф Коэбоги унинг гапини қувватлагиси келмай, ўзини олиб қочди ва синовчан кўз билан йигитга қараб олди.

Унинг Агемонлар жамоасида қолишга ҳуши йўқ эди. «Агар унинг билан бирга турганимни кўриб қолишса икки томонлама ўйин қиляпти деб айтишлари мумкин», деган фикрга борди ва камоли кўрққанидан терлаб кетди. У тезроқ ўзини олиб қочмоқчи бўлди. Бироқ қайсарлик кўрқувдан устун келди. У деди:

— Нима учун сизларнинг чиқишларингиз бунчалик кескин? Кеча газеталарингизда ном-насабли одамлардан бирини жудаям беобрў қилиб ташлаб-сизлар, айтиб қўяй, бу сенегалликнинг тили ўлгудай заҳар. У черковга тўпши-тўғри тил тегизмайди, бироқ пичинг-киноялар билан чақиб олади. Министрлар хусусида айтган гаплари ҳаддан ташқари дағал. Афтидан, шу ердан чиққан дўст-биродарлар ўртоқ танлашда янглишган кўринасизлар.

— Отахоним Жозеф Коэбоги, мен биламан, сиз вонзсиз. Ҳеч ким ахир динга тил теккизаётгани йўқ. Аммо у одамларимизни бир-бирларидан ажратиб ташлаш учун хизмат қиляпти. Менинг отам — эъти-

қодли католик. Дин — ҳар бир кишининг шахсий иши. Африка эса ҳаммамизники.

— Эҳтимол, тўғри гапираётгандирсан. Лекин нима учун сизларнинг кампаниянгиз черковга боришмайди?— Сўради янги воиз Агемон томон кескин ўгирилиб, — унинг соқолидан тушган соя чўзилиб, хиқилдоғини беркитди.

— Мен фақат ўз номимдан гапира оламан, негаки бизнинг орамизда ҳар хил эътиқоддаги одамлар бор. Мен шахсан, бормайман, вассалом. Ҳар бир кишининг динга ишониш, ишонмаслик ихтиёри ўзида.

— Мана сен Францияда бўлгансан. Марҳамат қилиб айтгин-чи, у ердагиларнинг ҳаммаси ҳам динга ишонишадими? — Жозеф Козбоги теварак-атрофга олазарак қарабини қўймасди.

— Сиз менинг отам билан тенгдошсиз, балки ҳатто каттароқ ҳамдирсиз. Шунинг учун мен сизга гап қайтаришни истамайман. Аммо билганимни ва у ерда ўз кўзим билан кўрганларимни айтаман: йўқ, Франциядагиларнинг ҳаммаси ҳам динга ишонавермайди.

— Шундай бўлсин дейлик. — Воиз рисола ушлаган қўлини эзгувор тарзда юқори кўтарди. — Аммо ҳақиқий ўғил ўз ота-онаси измидан чиқиши керак эмас, — қўшимча қилди у қалтирамай, овозини кўтармай. У зоҳиран йигитга мурожат қилаётган бўлса ҳам, аммо ботинан ўзи бу ерда иштирок этмаётган Тьюмбе билан гаплашарди. — Тушун... Мен тоғдан келсам, Тьюмбе боғдан келади. Мен ҳам келиб-келиб шу ёшда ғирт ёлғончига чиқиб қоляпман! Ўз отасини ҳамманинг олдида ёлғончи қилиб кўрсатиш — ақлга тўғрими?

Агемон эътироз билдирди:

— Ота-онага итоатда бўлиш — муқаддас бурч! Аммо бу бурчни мажбурлашга айлантириш ярамайди.

— Мен уни ҳеч нарсага мажбур қилмайман.— деди ота жаҳл билан. Унинг юзлари тундлашди, кўзларида жаҳолат учқунлари чақнади.

— Тьюмбе ўз эътиқодига эга бўлишга ҳақли.

— Шунақа денг?! Лекин мени ёлғончига чиқариш учун у бу ҳуқуқдан фойдаланмаслиги керак. У бўлса, худди шундай қилипти, — деди асабийланиб Жозеф Коэбоги.

— Бунинг боиси шундаки, сизларнинг ҳар иккала-нгиз бир-бирларингизга мутлақо қарама-қарши нуқтаи назарда турибсизлар. Агар ота, оила ва барча бизнинг қабиламиз учун муқаддас бўлган нарсаларни ҳурмат қилиш керак деб айтган гапларингиз рост бўлса, у ҳолда сиз, отахоним Жозеф Коэбоги, айтаётган сўзларим учун олдиндан узр сўраб дейманки, оилангизда биринчи бўлиб католик динига кириш билан сиз ўзингиз ҳам худди менинг отамдек итоатгўйлик қондасини бузгансиз.

— Оҳ!— таҳқирланган Коэбоги фақат шундай дея олди холос. У камоли таҳликага тушганидан фикр этолмай қолди ва бир неча муддат оғзини катта очганича серрайиб туриб қолди. Сўнг кутилмаган жазава билан деди:— Бундан буён бу сўзларни бошқа ҳеч қачон такрорлама. Менинг ота-оналарим санамларга эътиқод қилган вақтларида балки ҳақ бўлганлар, лекин улар сохта худога сажда қилишарди.

— Демак, сиз уларни ўз ҳаётини гумроҳликда ва гуноҳи азимга ботиб ўтказган деб ҳисоблайсизми? Гуноҳ — бу дин уйдирмаси. Илгариги замонларда гуноҳкорларни жазолашарди. Тариқатчиларни ўйлаб чиқаришдан мурод нима? Мурод шуки, тараққиёт душманларига ўз қабиҳ ниятларини амалга ошириш учун восита керак бўлиб қолди. Улар бизларни бир-биримиздан бегона қилмоқчи, африкаликларда миллий ғурурнинг уйғонишига йўл қўймаслик учун улар ҳар бир оилага ўз тескаричиларини жойлаштирмоқчи.

Агемон базўр нафасини ростлади. Оғзи қуруқшаб, сўзларни дона-дона қилиб давом этди:

— ...Нима учун биз ҳаёт завқини суриш, яратиш ўрнига ўлимни кутишимиз керак экан? Бизнинг руҳимизни сотиб олиш учун сиз қаердан ёрлиқ ола қолдингиз.

— Сен шаккоклик қиляпсан, — эътироз билдирди Жозеф Коэбоги. У ўзига берилган зарбани нописандлик билан қабул қилди, ўзини тутди. Фикри зикри бутунлай Тьюмбеда эди. — Мен бу ёққа кетаётган эдим, — деди у ва хушмуомалалик расмини эсдан чиқариб шоша-пиша жуфтакни уриб қолди.

Агемон унинг орқасидан ҳайрон боқиб: «Ишратпараст Африка», деб ўзича пичирлаб қўйди. Тьюмбени огоҳлантириб қўйиш даркор. Уйларида нима ҳодиса юз бердийкин?

Жозеф Коэбоги маҳаллий кварталнинг сон-саноқсиз кўчаларидан бири бўйлаб борарди. Кўча тақир, ёмғирдан шиббаланиб темирдай қотиб кетган, икки томони сув билан ювилиб, қинғир-қийшиқ ариқча тусини олган эди. Баъзи жойларда ер чўкиб кесаки деворлар қийшайиб-майшайиб тоб ташлаган; уй деворларга хурмо ёғочларидан тиргович тираб қўйилган ва ҳамма жойда фавқулодда сел келиб бирон овлоқроқ ерга оқизиб кетмагунча тураверадиган уюм-уюм ахлатлар; ҳар қадамда юзасини бақа тўри қоплаган, кўкариб пўпанак босган кўлмак учрарди, чор ёқдан бақаларнинг қулоқларни қоматга келтирувчи вақир-вуқури эшитилиб турарди.

У Тьюмбени учратарман деган умидда чапга, ўз уйи томонга бурилди. Бу уй катта йўлнинг рўпарагинасида эди. Атрофи баланд ва қалин деворлар билан ўралган, кираверишига ёғочдан ясалиб оқлаб қўйилган бут ўрнатилган, бу уйнинг кўриниши ғоят бефайз эди. Тахта эшикдан тор йўлак орқали ҳовлига ўтиларди; икки ёни қаторга тушган иморат.

Узоқ ёки қисқа муддатли сафардан қайтиб келганда одати бўйича бир сўз ҳам айтмай салом-нейсиз тумшайганича ўнг томондаги уйлардан бири, қизи турадиган хона пешайвони томон йўл олди. Тунукадан қоплама қилинган эшикнинг ҳалқасида қулф осиглиқ эди.

— Менга бирор оғирроқ бир нарса келтиринглар,— дея буюрди у хотинлик бурчига кўра эрига салом бериш учун истиқболига югуриб чиққан иккала хотинига.

Улардан бири ертўлага тушиб ғойиб бўлди ва даров қайтиб чиқди.

— Эргинамдан ўргилай, ҳурмат изҳори сифатида, чарчоғингизни ёзиб қўймоқчиман,— деди ва унга темир даста узатди. У дастанни эшик тирқишига солиб, бурди. Болтлар суғирилиб, эшик тарақлаб очилиб кетди. Уйдагилар ҳаммаси чопиб келишди ва бу ёғи нима бўлишини кутиб, кузатиб туришди. Тьомбенинг ўғай синглиси Номе ҳуркак кўзларини катта очиб Ухигуэга қаради.

— Нима қилипсан, Коэбоги? Тьомбе ўз хонасига киришни рухсат этмаслигини биласан-ку ахир. Ахир ундан...

— У мендан — Жозеф Коэбогидан рухсат сўраши керак! — қичқирди у бармоғини дағдаға билан юқори кўтариб.

Аёл қўрқанидан миқ этмай жим бўлиб қолди.

Қиз хонаси ораста эди. Унда стол ва эски темир каравот, унинг остидаги икки тахта китоб токча хизматини ўтарди, аммо ҳозир газеталар билан лиқ тўла эди; каравоти устида бир боғлам «Кураш»¹ газетаси ётарди.

— Буларнинг ҳаммасини олинглар! — амр этди Коэбоги китоб токчаларни оёғи билан тепиб. У девор-

¹ Африка мустақиллик партиясининг нашри.

да осиглиқ турган қадимги Африка империяси хари-
тасини юлқиб олди. Кўрпа-тўшакни очиб ташлади,
матрацни ағдариб партия билетини топди ва уни пол-
га улоқтирди.

— Буларнинг ҳаммасини йиғиштириб, менинг хо-
намга олиб кириб жойланглар. Ҳеч нарсага тегманг-
лар. Акс ҳолда...

Бу ишларнинг ҳаммасини қилиб бўлгач, Ухигуэга
ўгирилди:

— Сен, назаримда, норози кўринасан. Уйнинг
эгаси менман. Шундай экан, истаган хонага киришга
ҳаққим бор. Балки бу қизингга ё сенга ёқмас? А?
Бу нима қилиқ? Бир уйда яшасанг-да бир-бирингга
ишонмасанг! Ахир, мен ўз хонамни беркитиб қўймай-
ман-ку.

Ухигуэ момақалди роқ яқинлашаётганлигини се-
зиб, ўзини индамасликка мажбур қиларди. У итоат-
гўйлик билан бошини қуйи эгди.

— Бош эгмай қўя қол! Сен ва сенинг қизинг кош-
ки ҳаё нималигини билсаларинг! Гап тамом, ё у ме-
нинг айтганимни қилади, ёки ўзига ўхшаган дайди-
сангилар олдига кетаверади...

Ухигуэ кўришишдан унинг гапларини эшитаётганга
ўхшамасди. Бошқа хотинлар эса ўз кундошларининг
таҳқир этилаётганидан мамнун эдилар.

— Ҳаммасини меникига олиб кириб қўйинглар,—
бурди Жозеф Қозбоги китоб ва қоғозларни таши-
ётган болаларга, — хона эса очиқ турсин. Қизингнинг
нарсалари ҳеч кимга даркор эмас. Агар у эчки бўл-
ганда шу чоққача бутун бир отарга айланарди! Йўл-
дан озди.

У қаҳр-ғазаб билан Тьюмбенинг онаси тепасига
келди. Эрининг вазоҳатидан қўрққан Ухигуэ итоат-
кор бир вазиятда ҳамон сукут сақлаб турарди.

— Балки қизингни қаерда эканини сен билар-
сан?— Нафратланиб сўради у.

— У менга Бруссага кетаётганини айтди,— деди оҳиста Ухигуэ.

— Бруссага? Эркаклар биланми? Нима учун у ёққа боради?

— «Йўқ» деб овоз беришга ташвиқ қилиш учун... Эри уни гинг демасликка мажбур қилган эди. У буни бузишга журъат этди. Шу туфайли дарров олдини олиб қўшимча қилди:

— Қозбоги!

— Жозеф Қозбоги! Жозеф,— деди ғазаб билан у қўлини шоп қилиб.

— Жозеф Қозбоги,— қўрқа-писа такрорлади у фикрларини йиғиб олишга қийналиб.— Жозеф Қозбоги, сен ўзинг биласан-ку, у ташвиқот олиб боради. Бу хусусда ўзи билан гаплашгансан.

У таҳликада яна жим қолди.

— Отам ёшлик пайтимда менинг гапларимга қулоқ солганларида эди, сени сира ҳам хотинликка олмасдим. Қанжиқ! Отангни оқсоқоллар олдига чақириб шарманда қилсам бўларди-ю, аммо...

Унинг юзларида заҳархандалик пайдо бўлди.

— Қоз... оҳ, кечир мени... Жозеф Қозбоги, болаларнинг олдида бунақа гапларни гапирма! Мени ур, майли, лекин бу сирни бошқалар олдида ошкор қилма... Бошқалар...

— Кундошларинг олдидами,— тугатди Қозбоги уни яхшигина қистокқа олганидан хурсанд бўлиб,— улар шундоғам билади! Отанг, сени менинг отамга сотган. Наҳот сендай бедавони мен ўз хоҳишим билан олган бўлсам? Илондай совуқлигинг жатига қизинг шилпиқ кўз бўлиб туғилди. Ҳатто кўзларини нимага ўхшашини ҳам айтишга қийналаман... Онлангдагиларнинг ҳаммаси шунақа, майтиқ-сайтиқ.

— Қозбоги шошмасдан ўз хонаси томон йўл олди. Ухигуэ ёвуз нигоҳлар алангаси остида ёлғиз ўзи қолди, тилининг учи билан остки лабларини ялаб қўйди.

Эшиги яқин бўлишига қарамай ўз хонасига аранг етиб олди.

XI. Совчи хотинлар

Эртаси кун эрталаб уйда ва ҳовлида аёллар ўзларининг одатдаги ишлари билан шуғулланишди. Уларга навбатчи хотин йўл-йўриқ кўрсатиб турарди.

— Қаттиқроқ пуфла,— деб буюрди у. Ҳўл ўтин аксига олиб ёнмасди. Қизча энгашиб олганича ўчиб бораётган ўтни бор кучи билан зўр бериб пуфларди. Атрофда ҳар хил ашқол-дашқоллар ивирсиб ётарди. Бир четда бир неча хотин гапни чортанг қилишар ва хахолаб кулишарди. Қиш қуёшининг нурлари уларнинг силлиқ баданлари узра сирғаларди. Ҳовлида товуқлар тентирашарди. Ҳов наридаги бурчакда бир гала болалар қумдан уйчалар ясашарди.

— Салом, яхшилар!— деди кимдир дарвозахонадан туриб.

— Салом!— алик олишди аёллар жўровоз бўлишиб.

— Ухигуэ уйдами?

— У ўз хонасида, Мань Комбети,— жавоб берди хотинлардан бири, гўдагини эмизаётган ҳолда.

— Уй хўжайини саломатмилар? Болалар қалай?

— Шукур, саломат, Мань Комбети.

— Ҳар уйда, ишқилиб, тинчлик бўлсин!

Расмий салом-аликдан кейин Мань Комбети туғунини ерга қўйиб, уйга кирди.

— Ухигуэ, олдинга кирсам майлими?— деб сўради у тепасига парда тутилган эшик бўсагасида тўхтаб.

— Ҳа, киравер.

— Нега бир ўзинг ўтирибсан? Соғмисан?

— Соғман. Қайфиятим ҳам яхши. Энди чиқай

деб турган эдим. Худо ўзи сени менга етказди. Тинч-омон бўл,— деди Ухигуэ ямоқ тушган кўйлагини кияркан.

Мань Комбети хонага назар ташлади. Шибблаб кўтарилган тупроқ супа вазифасини ўтарди. Унга уч сантиметр қалинликда тўқилган қамиш бўйра тўшаб қўйилган бўлиб, устига эски чойшаб ёпиб қўйилган эди. Бир бурчакда курси ва саватлар, бошқа бурчакда эса сувли кўза турарди. Эшик устида ҳар хил қоғозлар осилиб турарди. Уйга девордаги тўртбурчак шаклдаги тешикдангина ёруғлик тушиб турарди.

— Тинч-омонман,— жавоб берди Мань Комбети супага ўтираркан.— Қишлоқдан қайта туриб мен сенга: «Қариндош-уруғларни бориб кўриб келишим керак деб айтган эдим», мана ўшапгаям қанча вақтлар бўлди, уларни ҳалигача бориб кўролганим йўқ,— деди у гуноҳкорларча.

— Келиб яхши қилдинг, қишлоқдагилар соғ-саломат юришиптими?

— Ҳа, соғ-саломат, ҳа...

— Омон бўлишсин!.. Яқинда мен Тьюмбега: «Мань Комбетини йўқлаб боришим керак. Емғир мавсуми бошлангандан бери уни кўролганим йўқ», деб айтган эдим. Бироқ ҳар сафар пайсалга солардим. Оёқ хасталиги тепаликка кўтарилиш қийинлиги туфайли эмас, одамлар туфайли. Касалхонага бораман деб айтдингми — тамом, улар сени касалга чиқариб қўйишади. Сен ўзинг яхши юрибсанми, синглим? (Асли улар опа-сингил эмас, бир қишлоқда ўсган ва тенгдош дугоналар бўлганидан бир-бирларини ана шундай дейишарди.)

— Эринг саломатми, опажон?

— У ҳам саломат.

— Одам — тинч бўлган тақдирдагина одам. Бизнинг қизимиз Тьюмбе қалай юрипти?

— Соғ-омон. Мен шуни сендан сўрамоқчи бўлиб турган эдим. Мабодо сен унинг тўғрисида бирон нарса билмайсанми?..

— Бирон нарса? Нима, унга бирор гап бўлдими?

— Хотиржам бўл. Унга ҳеч гап бўлгани йўқ. Олло дегунча уриб ўлдирма. У мана шу овоз бериш воқеаси билан бруссага кетган. Мен унга биратўла қариндош-уруғларникига ҳам кириб чиққин деб маслаҳат бериб эдим.

— Оҳ, нақ бўлмаса ўтакамни ёриб юборардинг. Тьюмбенинг саломат эканини айтганингдан кейин кўнглим жойига тушди.

— Мен ростдан ҳам қишлоқларда уларнинг плакатларини кўрдим. Кейин мен деҳқонлар, темирчилар, овчиларга қандай овоз беришлари кераклигини тушунтириш учун ёшлар келганмиш деб эшитдим. Ёшлар ҳозир жуда тиниб-тинчимас бўлиб кетишган.

— Нималарни айтасан,— Ухигуэ уни қувватлади остона олдига ўтираркан,— йўқ, ҳозирги замон болалари ҳаддан ташқари уздабурон, Мань Комбети. Ҳозир ўзи нималар бўляпти? Мен бундан буён қандай яшаш кераклигини ҳам билмай қолдим! Ҳозирги турмуш ҳеч нимаси билан илгаригисидан фарқ қилмайди. Лекин у сени худди авра-астарингни ағдариб ташлагандай дунёга бошқача кўз билан қарашга, бошқача ҳис қилишга мажбур этаётгандай бўлади. Баъзан ёшларнинг қилаётган ишлари бизни юқорига эмас, аксинча, тубанлик қаърига тортиб кетаётганга ўхшайди. Ушанда атрофда тугал бўшлиқ пайдо бўлади. Каттакон бўшлиқ. Биз чир-чир айланаверамиз, йлланаверамиз, ҳатто қаерда тўхташимизни ҳам, умуман, тўхтаймизми, йўқми билмаймиз. Менимча, энди юнга узоқ вақт қолгани йўқ ва менинг ишончим қилки, бунақа тўхтаб биз учун сўнгги нуқта бўлади. 7тмишимизнинг сўнгги нуқтаси бўлади. Шунинг учун вақат олға қараб юриш керак.

Ухигуэ бошини бурди, унинг қиёфаси хона ёғдусида аниқ кўринди. Нигоҳи олисларга қадалган, чор дарча туфайли чегараланган олис осмонда кулранг булут оҳишта сузиб юрарди. Сўнг у қандайдир тушкин қиёфада сўзлади:

— Тьюмбе гапларини эшитган сарим менга ҳамма нарса оддий ва равшан кўрина боради, қачон бир ўзим танҳо, ўз фикр-хаёлларим билан ёлғиз қолсам, шу заҳоти қандайдир оғир юк устимдан босиб тушаётганга ва олам қоп-қоронғи зимистонга айланиб кетганга ўхшайди. Ёшлигимизни эслайман ва ўзимизни ҳозирги ёшлар билан таққослаб кўраман. Катталарни, уйимизни қўмсаб кўз олдимга келтираман, солдатларни, оқ танлиларни кўраман ва уларнинг кварталларини ҳам кўраман-да, ҳайратдан лол қотаман. Бошимда юзлаб саволлар пайдо бўлади. Тьюмбе менга эртанги кун тўғрисида гапиради ва мен ўзимча ана шу келгусини тасаввур қилишга ҳаракат қиламан... Сен-чи? Бу сени ҳаяжонга солмайдими? Қандайдир янгилик кириб келаётганини сезмаяпсанми, Мань Комбети?

— Ёпирай! Албатта-да. Сенга қандай тушунтиришни ҳам билмайман. Гўё мен бир машинага минганману олдинга қараб бор кучи билан елдай учиб боради, атрофдаги нарсалар бир-бирига айқاشиб, тарқалиб ва мангуга кетади. Хўш, нима ўзгарди? Турмушимиз, ёшлигимиз, ўтмиш ташвишларимиз энди ҳеч қачон қайтиб келмайди. Ҳа, ҳеч қачон,— такрорлади Мань Комбети ва Ухигуэга қаради. У эса чуқур ўйга чўмиб ўтирар эди. Мань Комбети давом этарди:— Илгариги турмушимиздаги кўп нарсалар ҳозир ўтмиш қаърига сингди... Мен докторларнинг гапларини эшитаману «тирик мурдалар» орасига тушиб қолмаслик учун ҳаёт этагидан тутиб қолишга интиламан. Болаларимиз энди бизнинг болаларимиз эмас. Улар ҳамниша келажак ҳақида гапиришади. Биз

эса ўз вақтида илгари қандай яшаганимизни тушунмай, нуқул ҳозирги тирикчилигимиз тўғрисида гап юритардик, холос...

— Кеча... кеча...— икки бор такрорлади Ухигуэ ва айтишга журъат этмай жим бўлиб қолди.— Кеча Қозбоғи билан орамизда жанжал бўлди. У Тьютбе хонасининг эшигини синдирди...

Ташқаридан гўдак боланинг йиғлагани эшитилди. Ухигуэ ўгирилиб у томон қаради. Мань Комбети ҳам. Иккалалари парда остидан анчагача қараб туришди. Ҳовлидан жўжаларини эргаштириб она ўрдак ўтиб борарди. Ёш бола ҳамон йиғларди.

Ухигуэ деди:

— Ота билан қиз бир-бирларига душман бўлиб қолишди. Албатта, баъзан пул ёки арзимаган нарса туфайли одамлар бир-бирини кўролмайди. Улар ўртасидаги душманлик анчагина жиддий, бироқ сабабини тушунолмайман. Мен биргина ўғил учун икки қизни берган бўлардим. Тьютбе бизнинг ёшлик маҳалимиздагидек эмас. У ҳамма нарсага бошқача кўз билан қарайди. Бу, унинг дунёқарашлари менга ёқади деган гап эмас. Лекин у бошқалар тугул ўзи тўғрисида ҳам ҳаддан ташқари тўғри ва кескин мулоҳаза юритади. Қозбоғи яқинда христиан динига ўтди. У уйдагиларнинг ҳаммасини бут тақиб юришини ва черковга бориб ибодат қилишини талаб қиляпти. Мен ўзим ҳам динга ишонувчилар қаторига кириб турибман, бу менга осон, эҳтимол, менинг ёшим каттароқ бўлгани учундир. Дилда йўғу тилда бор. Тьютбе эса динга ишонмайди. Хўжақўрсинга ўзини диндор қилишни ҳам хоҳламайди. У ҳовлида отаси билан фавқулудда дуч келиб қолсагина гаплашади. Отаси пулни деб христианликка кирди, бу уни боқяпти, очигини айтганда, фақат уни эмас, балки бутун оилани ҳам боқяпти. Тьютбе ўз маошининг ярмини менга беряпти, иккинчи ярмини эса ўз пар-

тиясига инъом этипти. Узига маошининг чорак улуши қоляпти, холос.

— Айт-чи, оналик меҳринг сенга бирон нима демайтими?..

— Йўқ... йўқ... мен ҳеч нарсани пайқамадим. Илло, Қозобогининг кечаги қилмиши шундан далолат берадики, ота билан қиз ўртасида пайдо бўлган шиддат бора-бора ҳалокат билан тугамаса деб қўрқаман. Нима қилиш керак? Мен ўзимча, тезроқ эрга чиқа қолсайди, дейман... Ушанда у бу уйдан кета қоларди. Мени ташлаб кетишини у сезяпти. Иккаламиз ёлғиз қолганда баъзан мен ундан шу тўғрида сўраб қоламан. У бўлса: «Вой, ойижон-ей, қаёққа ҳам борардим? Мен шу уйда туғилганман. Иннакейин, мен отам ва унинг бошқа хотинлари билан сенинг бир ўзингни ташлаб кетсам, сен чидай олмайсан». Балки шундайдир, балки шундай эмасдир, лекин назаримда, худди ўзини менга гаров қўйиб бу уйда турганга ўхшайди.

Ухигуэ хўрсинибгина нафасини ростлаб олди.

Мань Комбети дилида: «Янглишмаган эканман, бекорга у бунчалик мажруҳликка тушган эмас. Ҳеч қиси йўқ, қайтанга менинг гап бошлашим қулай бўлади. Нима деб сўрасам дурустроқ бўларкин ундан? Ё азиз авлиёлар! Эскилик сарқитларини ўзингдан ситиб чиқариш намунча қийин бўлмаса-я!» деб ўйларди.

У овоз чиқазиб деди:

— Тьюмбе бизга қизлар ўз оналарига келтириши лозим бўлган шодликни келтирмади. Мен анов механик билан ишлари ими-жимиди бўлиб кетса керак деб тахмин қилган эдим. Туз сепиб, ҳосил кутган одамдай роса кутдим, аммо чарчадим.

Мань Комбетнинг овози оддий ва табиий жарангларди, кўзлари эса сўзларининг унга қандай таъсир этаётганини кузатар эди. Кейинги кунларда ҳар то-

монлама ўйлаб тузган режасини замини бўшми ё мустаҳкамми, синаб кўриши керак эди.

— Сен доим кўнглимдан ўтиб турдинг. Сен унинг учун бамисоли онасан. Ҳамма нарсани аввал сен биласан. Мана, икки йилдирки, мен ҳам орзиқиб кутаман. Ҳар кун кечқурун сўнгги тараша ёниб тугагунча қараб ўтираман, ҳеч ким қадам босиб келмайди.

— Мен ҳам шу тўғрида ўйлайман. Қизимиз вояга етди. Эркак кишига бахт бағишлаб, бизни буви қиладиган пайти келди.

«У совчи бўлиб келганга ўхшайди. Унинг кўз остига олгани ким бўлди экан? Кимга сўрамоқчи? Докторгами? Айтишларича, хотини йўқ экан. О, кошки шундай бўлса! Аэнз авлиёлар ҳаққи ҳурмати мен шунини истардим!» дея мушоҳада қиларди Ухигуэ. У ишни миридан-сиригача аниқ ҳал қилмоқчи эди.

— Мен умидимни узганим йўқ. Аммо Тьюмбеси тушмагур фақат ўз юмушлари билан банд. У маълумотли. У эркакларга ҳам раҳбарлик қиляпти. Жуда кўп фазилатларга эга бўлган қиз. Бир жойга келин бўлиб тушса у янада очилиб кетарди. У давронлар — ёшлигимиз эсингдами? Биз ёш йигитлар билан далада мусобақа ўйнардик. Ҳозир шаҳар қизларини дала қизиқтирмайди Уларнинг ҳаммаси эрларига ёрдам бериш учун маълумотли бўлишни истайдилар. Кўряпсанми; мен сен билан ўз синглим билан гаплашгандай гаплашяпман, мен уни анов велосипедчи механик қўлига тушиб қолишини хоҳламас эдим...

«Ёпирай! Тоза оляпти-ку! Нима, шаҳарда биринчи бор бўлишимми? Ўз қизини ким деб ўйлаяпти бу хотин? Менинг докторим тўғрисида-чи? У кимсан касалхона бошлиғи! Бу ўйинда ютқизсам, фақат мен ютқизаман. Хўш, қани гапир, гапиравер-чи! У ёғини кўрармиз... Мен сенга шунақа сўзларни айтайки, илонникига ўхшаш тилларингни тишлаб қолгин!» Мань Комбети ўзининг дуркун кўкракларини олдиға

чиқариб, орқага хиёл чиғанди; бўйни атрофида юмшоқ қатлар йиғилди; у маъсум қиёфа билан бармоқларини ўйнатди.

— Епирай! Қизимиз Тьюмбе ҳавас қиладиган қиз эканлигини наҳотки мен билмасам! Буни ҳамма биллади. У маълумотли, мактабда болаларга сабоқ беради.

«Гапирсанг-чи, гапирадиган гапингни. Хуноб қилмасанг-чи!»— дерди ўз ичида Ухигуэ, худди пештахта тагига ноёб ашёни беркитиб турган одам билан савдолашаётган харидор каби.

— Албатта, қизимиз ўзига муносиб куёвни топиши керак. Бўйи етди,— такроран деди Мань Қомбети, ўз ўйинини жуда нозик давом эттира туриб,— ўгай синглиси шу топда...

— ...эркаклар учун аччиқ қисмат холос,— деди Ухигуэ насихатомуз тарзда оғзидан унинг сўзини олиб ва чаққонлик билан бошидаги рўмолини тузатиб қўйди.

«У энди менинг қўлимда! Сал имо қилмасимдан дилидаги бор гапини тўкиб соляпти. Номенинг телбатабнат эканини ўзим ҳам яхши биламан», деб пичирлади Мань Қомбети ўзича ва овоз чиқариб деди:

— Тилимнинг учиди турганини айтдинг. Номе — чиндан ҳам эркаклар бошига битган бало.— Нишонга аниқ урган мергандай сўзини тантанавор тугатди Мань Қомбети.

— Илгарилари шундай бўларди...

— Расм-русмлар ҳали нутилганича йўқ.

— Сени бирортаси совчи қилиб юбормадимми? Тьюмбе ахир сенинг ҳам қизинг. Шундай экан унга муносиб куёв топиш сенинг ҳам вазифанг.— Охири сабри чидамай сўради она, тизгин қўлдан чиқаётганини ҳис этиб. У қизини қандай бўлмасин ота зулмидан тезроқ халос бўлишини истарди.

— Шундай деса ҳам бўлади.

— Унинг кимлигини сўраб ўтирмайман.

«Тилида шундай дегани билан, дилида унинг номини билишга сабри чидамай ўлиб турипти-ку! Шундай бўлса ҳам мени айтсин деб йўл қилипти. Менга етишингга ҳали бор, ғўрлик қиласан, дугона. Билишим керак бўлган нарсани мен энди ярмини билиб олдим». Манъ Қомбети овоз чиқазиб деди:

— Кўпгина хонадонларда бўлдим ва бешта сухсурни танладим. Энди музокара натижаларини маълум қилишим керак. Албатта ана шу сухсурдай қизлардан фақат биттаси танланади.

— Қизимизнинг бирон нуқсони бор деб айбита оласанми?— сўради Ухигуэ.— Балки кўзларининг хиёл қисқилигини айтарсан...

— Ухигуэ! — уни охиригача гапиришга имкон бермади Манъ Қомбети,— иккинчи она бўла туриб; Тьюмбени айбсотишим мумкинми, хаёлингга қаёқдан келди бу фикр? Унинг чиройи олдида кўзларининг қисқилиги нима деган гап?

— Сўзларининг чин эканлигини билдим. Лекин сен ҳали менга куёв бўлмишнинг кимлигини айтганингча йўқ? Ана-мана дегунча тўй бўлсин демайман...

— Ҳаммасини кейин биласан, энди мен касалхонага боришим керак. Сен ҳам ташқарига чиқмоқчи эдинг шекилли? Бирга юра қол.

* * *

Улар ёнма-ён боришарди. Ун беш минутлар чамаси ўтди, лекин на ундан, на бундан садо чиқмади. Ухигуэ қўлида бир боғлам илдиз олиб кетмоқда эди. Манъ Қомбети тугунчагини бошига қўндирганча хиёл чайқалиб борарди. У бўлғуси ишлар режасини тuzарди. «Ё азиз авлиёлар! Тўғри йўлдан бораётганга ўхшайман. Ухигуэ рози бўлади. О, бу... хамирдан қил суғургандай бўлмади...»

— Қозбоги нима деганини менга айтиб бер,— илтимос қилди у.

Ухигуэ фақат ўзига алоқадор бўлган гапнигина сир сақлаб, бошқа ҳамма нарсани тўкиб солди.

— Кўряпсанми, мен одамларни биламан... Доктор билан суҳбатлашганимдан бери уларни мен янада яхшироқ биладиган бўлиб қолдим. Биз у билан ҳар тўғрида гаплашамиз. Докторнинг қалин бир китоби бор. Унда одамларнинг туриш-турмуши батафсил ёзилган. Докторнинг ўзи эса ҳаммадан яхши.

У жўрттага «доктор» сўзини тез-тез тилга олар, бу албатта унинг юрагига ғулғула солмасдан қўймайди деб ўйларди. Шунингдек, доктор билан доимий мулоқатда бўлиб туриш унинг қадрини орттириб юбораётгандек эди.

— Айтишларича, доктор уйланмаган эканми? Бироқ бола орттирган...

— Ҳа, унинг оқ танли аёлдан боласи бор. Лекин у бир ўзи яшайди. Қамтарин, меҳнатсевар одам.

— У рози бўлармикан? Менимча, маълумотли кишилар бизнинг расм-русмларимизга амал қилишмайди.

— Ухигуэ,— қувлик билан сўз бошлади Мань Комбети ажабланган киши бўлиб,— сен ҳеч нарсани тушунмайсан, Ухигуэ. Мен сенга неча марталаб айтганман, докторнинг билими катта ва кўп бўлишига қарамай, у қоралигича қолган деб. У ҳам бошқа эркаклар қандай бўлса, худди шундай. У ҳамма вақт ўз хотини учун итоаткор бола бўлади.

Улар бозор томон олиб борадиган йўлга бурилишди. Ундан ёрқин ва ранг-баранг кийинган одамлар дарёси оқиб турарди. Кўча ғовур-шовур овозга тўла. Баланд ўсган сершоҳ дарахтлар ўзларининг зумрад япроқларини қуёшга тутиб, одамлар бошига соя ташлаб турарди. Чаканафурушлар овозларини баралла қўйиб, ўз матоҳларига харидор чақиришарди.

— Сен Бита Йенни биласанми?— тўсатдан сўраб қолди Мань Комбети.

— Битта Йенними? Ҳа, унинг тўғрисида, унинг қанчалик иззат-хурмат қозонгани тўғрисидаги доврақни эшитганман...

Она гапини тўлиқ айтолмай, тўхталиб қолди. Тил учини тишлаб, қошларини чимирди ва диққат билан дояга қаради. Унинг жиддий қараши Мань Комбетини таажжубга солди. «Унга шавқат қилиш керак», деб ўйлади у.

— Нима учун сен бирдан Бите Йен тўғрисида сўраб қолдинг?

— Қанақа ғалчасан ўзи? Наҳот докторни куёв қилишни хоҳламасанг?

— Жон худо дейман!

— Танангга ўйлаб кўр: қизинг бекаму кўст яшайди. Доктор хотин устига хотин оладиганлар тоифасидан эмас. У мамлакатимизнинг энг катта доктори. Боз устига касалхона бошлиғи. Агар у хоҳласа, ҳукумат арбоби бўлиши ҳам мумкин. Қизинг унга тегса жони койимайди. Ҳар бир она ҳам куёви шунақа бўлса, ўзини бахтиёр деб биларди.

Ухигуэ ҳали бу тўғрида ўйлаб кўрмаган эди. Албатта, моддий манфаат зарур. У эрининг ҳақоратларини эслади. Бундан кейин уларни оёқости қилишмайди. У ўрага ташлаб юборилишини кутиб ўтирадиган ғариб, кўҳна ва кераксиз нарса бўлиб қолмайди, балки бошқа барча оналар қатори расмана онага айланади. Машҳур докторга қайнана бўлади. У кўз қири билан секин Мань Комбетига қараб қўйди. Дугонаси бошдан-оёқ янги ва чиройли кийимда эди. «Қайси бир она ўз қизини маъмурчиликда яшашини истамайди. Шундай докторни ўз оиласига аъзо қилиб олиш — буюк бахт эмасми ахир?» Шу пайт Номенинг:

«Барча нарса муҳайё».

«Олиб қолинг сотаман!» деган қўшиғи унинг хаёлини бўлиб юборди. Оддийгина мусиқа қайта-қайта такрорланди. Ухигуэ оёқ учида туриб ғиж-биж теват сочлар, рўмол ва дуррачалар оша Номенинг атторлик қутичасини кўрди. Ярим яланғоч қиз, кўкраklarини намойишкорона олдинга чиқариб, одамлар орасидан ўзига йўл очиб борар эди.

— Мен сени узоқдан кўриб қолдим,— деди Номе яқин келиб, бозор майдоннинг нариги томонини кўрсатаркан,— кўрдиму дарров танидим, Ухигуэ ойи, биргина сен дуррачангни боғлаб юрасан-а.

У майда-чуйдалар солинган атторлик қутисини бошига қўйганича эҳтиросли лабларини кенг очиб, тишқовлагич тишлаган тишларини ярақлатиб кулиб турарди.

— Салом, Комбети хола!

— Салом! Ё азиз авлиёлар! Ўзингни бунчалик бозорга солганинг нимаси? Рост гап, одам қарашгайм уялади!

Номе андак хижолат чекди, қувноқ чехраси тундлашди, боши қуйи эгилди. Атторлик қутисидан тушган соя унинг яланғоч кўкраklarига парда тортгандай бўлди.

— Отанг сени шу аҳволда кўрса борми? Ахир у одоб-ахлоқ тўғрисида ҳазилакам жонбозлик кўрсатяптими,— қўшимча қилди Ухигуэ.— Хўш, Тьюмбе қалай?

— У эртага қайтади.

Елкасига карабин осган патруллар ўтди. Сержант қизга еб қўйғудай бўлиб тикилди. Одамлар солдатга йўл бериб, ўзларини четга олишди.

— Сори-чи?

— Унинг устахонаси очиқ. Лекин у бугун ишламайди. Баъзи гапларга қараганда, Сори ҳам жўнаб қолмоқчи эмиш.

— У жўнаб кетяпти,— деди Мань Комбети тўсат-

дан. Унинг кўзлари Ухигуэнинг кўзлари билан учрашди. Хотинлар бир-бирларига маъноли тикилиб туришди-да, бирваракай сўраб қолишди:

— Қачон кетар экан?

Уларнинг бунчалик қизиқиб сўрашаётганидан ажабланган Номе чайнаиб, мужмал жавоб берди.

— Билмадим, Ухигуэ ойи, мен мутлақо ҳеч нарса билмайман,— такрорлади Номе,— шундай дейишяпти. Мен буни одамлардан эшитдим. Уларнинг ҳаммаси — мустақиллик учун овоз берадиган томонга боришармиш. Кўпчилик кетмоқчи. Тьюмбе уларнинг соҳибаси — у билиши керак...

Номе маъюс тортди. Бу жўнаб кетиш уни афтидан қайғуга соларди.

— Қизгинам, дилни ранжитадиган нарсалар тўғрисида гапириш керак эмас. Кўриб турибман. Сенинг ҳам юрагинг ғаш. Нима, сенинг жазманинг ҳам кетиб қоляптими?— деб сўради Комбети.

Номе боши билан тасдиқ ишорасини қилди.

Нариги томонда шовқин-сурон эшитилди. Текин томошачилар воқеа юз берган жойга ошиқишди. Қийқирик-бақириклар эшитилди. Қарабинни қўлига олиб патруль чопиб ўтди.

— Оддий, бўлиб турадиган ҳодиса. Ҳар шанба бу ерда велосипед ўғриларини тутишади. Бу машмаша ўшаники, — тушунтирди бозорни миридан-сиригача яхши биладиган Номе.

— Бу ердан нарироққа кетайлик,— деди Мань Комбети ва Ухигуэни қўлидан етаклади.

Улар беш-ўн қадам нарига жилишди. Йўғон илдиэлари ер остига ўралиб-буралиб кириб кетган бавольник остида тўхташди.

— Номе, сен кеча уйда бўлиб ўтган воқеани уларга айтдингми?

— Бўлмаса-чи, Ухигуэ ойи, мен ҳаммасини оқизмай-томизмай айтиб бердим. Сен ўзинг уларни ха-

бардор қилиб қўй, деб айтдинг-ку. Мен худди шундай қилдим. Улар аллақачон билишаркан. Отам кеча уларнинг уйлари ёнидан ўтган экан. Улар доим ҳамма гапни билишга улгуришади...

— Қизгинам, кечаги гапларнинг ҳаммасини мизидан-сиригача айта кўрма,— чўзибгина деди Мань Комбети,— бу чакки, жуда ҳам чакки.

— О, мен ҳеч қанақа чакки иш қилганим йўқ. Бугун эрталаб Ухигуэ ойи уларни огоҳлантириб қўй, деб айтган эдилар менга. У жўнаб кетаркан. Агар Тьюмбе кетса, мен ҳам кетаман.

— Ким у?

— Лей, мусаввир.

— Анов, сенинг суратингни оладиганми?

— Ҳа, ўша. Аммо унинг ўзи ҳеч нарса демаяпти. Мен ҳозиргина Бита Йенни кўрдим... Мен у билан гаплашмоқчи бўлган эдим, аммо юрагим дов бермади. Оҳ, агар сен, Ухигуэ ойи, менинг тўғримда у билан гаплашиб кўришга рози бўлсанг эди. Бир масала хусусда... Менда оз-мозгина пул бор.

Мань Комбети икки қадам четга сурилди.

— Мен сенинг тўғрингда гаплашаман. Энди бор, ишингни қил. Бозорда бекор юриб бўлмайди...— деди у.

— Агар мени Бита Йенга олиб борсин, десанг ҳеч кимга ҳеч нарса айтма фақат,— деб қўшиб қўйди Ухигуэ.

— Хўп, тушундим.— деди-да, Номе жўнаб қолди.

Бир неча минутдан сўнг унинг қўшиқлари яна жангланг эшитила бошлади:

«Барча нарса муҳайё!

Олиб қолинг, сотаман!»

Аёллар яна йўлга равона бўлишди. Уларнинг ҳар бири ўзича ўй-фикр сурарди. Ухигуэнинг ичи ёниб борарди. У Тьюмбенинг кетиб қолишига ишонарди. Шунинг учун Коэбогининг нималар дейиши тўғрисида ўйлаб ғам чекарди.

Шўрлик онанинг саросимага тушиб қолганидан фойдаланмоқчи бўлган Мань Комбети унга раҳми келган ҳолда ва ўзига шерик қилиб олиш пайида сўзлана кетди:

— Мен Бита Йенни эсладим. У энг машҳур сеҳр-гар... Қанчадан-қанча ёш қизлар мана шу тарзда кетиб қолниган. Онаси эрталаб уйқудан уйғониб қарайдики, қушчаси учиб кетипти — қизи ерда ҳам, кўкда ҳам йўқ! Кунлар ўтади. Ойлар. Йиллар. Уни кутиб чарчашади. Лекин кунлардан бир кун, қандайдир нотаниш одам эшикни тақиллатиб: «Фалончилар шу ерда турадими?» деб сўрайди. «Ҳа, шу ерда», деб жавоб беришади. Шунда у: «Мени сиз томонга қизингиз жўнатди, у касал, фалон ерда ётипти», дейди. Йиғлаб-сиқташади, кутишади. Йўлда эса ҳеч зог кўринмайди. Ҳеч кимса йўқ. Овқат маҳал дастурхон устида оила уни эслайди. Кечалари эса ёлғиз она бошини қўлларига қўйиб пиқ-пиқ йиғлайди... Ҳеч ким... Ҳеч ким қайтмайди.

Мань Комбети гапдан тўхтади ва Ухигуэга қаради. Она юраги пора-пора бўлиб кетди. Назарида гўё қизини замбилга солиб олиб келишаётгандай, Қозбоғи эса яқин келиб замбилни ағдариб, унинг жасадини ерга улоқтириб, кафанларини йиртиб, парчалаб ташлаётгандай бўларди. У: «Ота-онасидан юз ўгирган боланинг аҳволи мана шу!» деб ўкираётганга ўхшарди.

— Олдини олиш керак. Бита Йенни топиш керак. Мен пул топаман. Доктор менга беради,— деди ифтихор билан Мань Комбети.

— Агар хоҳласанг Бита Йеннинг олдига борамиз. Шаҳарга тушганда қўнадиган уйини мен биламан.

— Менга қара, унга ўзинг бора қолсанг яхши бўлмасмикин?— сўради Мань Комбети ўзи тўғрисида ўйлаб: «Бунинг нима кераги бор? Уни орқамдан эргаштириб нима қиламан? Бита Йенни мен бир ўзим,

мутлақо бир ўзим кўришим керак. Агар у мен билан борса, мен унга ҳамма гапни айтолмайман», овоз чиқазиб қўшимча қилди:

— Опа, ҳозир сен қаерга борасан?

— Сорини кўрмоқчиман.

— Арзимаиди. Сен ҳамма ишнинг пачавасини чиқариб қўйишинг мумкин. Аввал Бита Йен билан гаплашиш керак. Тьюмбе эртага қайтиб келади. Мен ҳозир зудлик билан касалхонага бориб келаман. Энг мушукули — Бита Йенни топиш.

Хайрлашишдан олдин Ухигуэ унга сеҳргар келиб тушадиган уйни кўрсатди.

ХII. Юракда алам билан

— Мана, Қомбети холам ҳам келдилар! — қичқирди Гезо, — эй, Какпо, Қомбетип холам келдилар!

Какпо меҳмонхонасидан чопиб чиқди ва Мань Қомбети истиқболига югурди.

— Қани, мана буни ушла! Оёқларимнинг дабдаласи чиқди. Мана шу тоққа чиқишдан қийин иш йўқ, — деди нафасини ростлаб у. — Мутлақо ҳол-мадорим қолмади, камоли чарчаганимдан мункиб йиқилгудай аҳволдаман. Гезо қаёқда қолди, у нимани кутяпти? Катталарга пешвоз чиқишни наҳот билмаса у?

— Бошингдаги нима, холажон?

— Бу сенинг отанга. Ёлғиз уни деб мен ўзимни шу кепатага соляпман.

У айвонга яқинлашди. Мань Қомбети зўр машаққатлар билан зиналардан кўтарилди, бошидан юкнини олиб ерга қўйди, пишиллаб-пихиллаб аранг нафас олиб ўзини кажава стулга ташлади, юзларидан шовиллаб тер оқарди.

— Ё азиз авлиёлар! Уйга қайтиб келиш қанча-

лик яхши-я! Гезо, сен мени кутиб олмадинг, энди мендан ҳеч нарса ололмайсан...

— Лекин мен сени биринчи бўлиб кўрдим, хола-жон.

— Кейин-чи? Сен биринчи бўлиб югуриб келишинг керак эди. Шошмай туринглар, мен бир оз нафасимни ростлаб олай. Оёқларим менга итоат этмай қўйиш-япти. Қарияпман. Тезроқ катта бўлинглар, мен ҳам сизларнинг соянгларда андак роҳат кўрай.

Оёқларини узатиб кажава стулга чалқанча чўзилди. Гезо унинг ёнидаги стулга ўтирди. У тумшайди.

— Ҳа, наmunча қовоқ-тумшугинг осилиб кетмаса? Ё азиз авлиёлар! Фу, жудаям хунук бўлиб кетдинг-е! Ҳа, майли, сен ҳам ўз улушингни оласан. Фақат энг кичигини. Янаги сафар ҳаммадан олдин югуриб келасан. Даданг қаёқдалар?

— У киши касалхонадалар. Сенинг келганингни билмайдилар ҳали. Сенинг тўғрингда жуда кўп гапирдилар.

— Менинг тўғримда-я? Қим билан, Гезо?

Болалар бир-бирларига қараб олишди ва Гезонинг лабларида шўхчан кулги жило қилди. Манъ Комбети ҳушёр тортди.

— Агар совға берсанг айтамыз.

— Какпо, уят эмасми? Сен, нима, мен билан савдолашмоқчимисан? Ҳеч нарса ололмайсизлар мендан, ҳаммасини ташлаб юбораман ва ҳеч нарсани билмоқчи эмасман ҳам! Ҳеч нарсани!

Какпо бир қўли билан айвон устунини ушлаганича юқоридаги тувак идишдан осилиб тушган гул навдасига бошини суйкаб тебранар эди.

— Ҳазир бўл, синдириб қўйма тагин... Дадамлар адабингни бериб қўядилар-а!

Манъ Комбети ажиб бир қизиқиш билан кўзларини сузди.

— Уйда эса хоним бор.

Унинг юраги қотиб қолди. Дарҳол қаддини ростлади, ҳатто ўрнидан туриб кетди. Кўзларига аллақандай дағал совуқлик иниб, болаларнинг гоҳ унисига, гоҳ бунисига қаради.

— Хоним? Қаёқдан келди?— хитоб қилди у.— Нима қилиб юрибди бу ерда?

— У касал.

— Касал?— қайтарди ҳайратдан лол қотган Мань Комбети.— Лекин касаллар анов ёқда яшашади.— у қўли билан касалхона кўриниб турган гулзор томонни кўрсатди.— Сизлар мени сандироқлатяпсизлар, ҳа, шумтакалар.

Холанинг ташвишли нигоҳи болаларга қадалди. «Ё азиз авлиёлар! Менинг йўғимда нима ҳодиса юз берди? Наҳотки Тангара оғриб қолган бўлса?» У нима ўйлаб, нима сўйлашни ҳам билолмас эди.

— Менга тугунни суриб юборинглар... Сал кўтаринглар. Тортинглар, бу жуда пишиқ ёпинчиқ. Ундан жуда кўп белбоғ тикиш мумкин.

Какпо Гезонинг кўмагида тугунни ечиб, ундан ўртага иккита заррин папайи, кокос ёнгоғи, туяқуш тухуми, манго меваси, маниок, ююби ва шунга ўхшаган мева-чева — совғаларни олиб қўйди. Болалар шодхандон ююбига ташланишди.

— Уйда хоним бор деганларинг ростми?

— Рост, холажон.

— Буларнинг ҳаммасини олиб кетинглар. Мен уни ўз хонамда кўришни истамайман.

— Лекин у дадамнинг хоналарида яшаяпти,— деди Какпо лунжини тўлғизиб.

— Дадамнинг хоналарида?.. Бу қанақаси бўлди? Аҳ, елкаларим бирам оғрияптики, бутун ички аъзоларим гўё ташқарига тешиб чиқаётгандек бўляпти.

У ингранди ва қўллари билан белини силади. Оғриқ тўхтамади. Бир неча дақиқа қаддини дол қилганча такролади:

— Дадамнинг хонасида... дадамнинг...

— Бу хонани унга дадамнинг ўзлари берди.

— Ўзи қаерда ухляпти?

— Биз билан кичкина каравотда,— деди Гезо ва тугунни елкага олди-да, Мань Комбетининг олдига тушиб юкни хонага олиб кирди. Мань Комбети Шарлоттани меҳмонхонада кўрди.

— Бу ўшами?— сўради хола гўё бу уйда иккинчи бошқа бир оқ танли хотин ҳам бўлиши мумкиндай.

— Ҳа,— деб жавоб берди Гезо.— Хоним, бу Комбети хола,— дея французчалаб қўшиб қўйди.

— Салом,— деди Шарлотта.

— Нима деяпти у?— сўради Мань Комбети.

— У сенга салом беряпти, холажон.

— Нима у бошқалар гапиргандақа гапиролмас эканми?

— Тилимизни тушунмайди.

— Қайси гўрдан кепти у?

— Биз сенга айтдик-ку, касалхонадан келди деб.

— Қасалхона — уй эмас. Мен сизлардан қаерда яшашини сўраяпман ва яна эри қаерда эканини билмоқчиман.

— Унинг жаҳли чиқяптими?— сўради Шарлотта докторнинг хонасига олиб кирадиган эшик кесақисига орқаси билан суянаркан.

— Холамиз бизга мевалар олиб кепти. Иннайкейин, уйингиз қаердалигини сўраяпти.

— Унга мени қўриқхонада яшаркан, деб айт.

Гезо бу сўзни қандай таржима қилиб беришни билмай бурнини қашиди. Айвондан Какпо қайтди.

— «Бир минут, хоним, мен «қўриқхона» сўзини қандай таржима қилишни билмаяпман. . . Какпо, холамга хонимнинг қўриқхонадан.. келганини тушунтириб бер.

— Холажон, хоним бруссадан келган. У ана шу ерда яшайди.

— Мен ҳам бруссадан келдим. Аммо брусса — бу уй эмас. У ерда нима қилар экан? Иннайкейин, сизлар ҳали унинг эри бор-йўқлигини ҳам айтганларинг йўқ менга?

— У бруссадан келган.

— Мен буни эшитдим, Какпо.

Гезо Шарлоттага тушунтиргунча Комбетининг бошига турли-туман шайтоний хаёллар келди. «Қандай тинч яшаётган эдик-а, мана, энди иш расво бўлди, бу ёққа ҳам оқ нуханинг қадами етди. Бруссадан келганмиш. Ахир, оқларнинг ўз касалхоналари, ўз уйлари бор-ку, ўша ёққа борса бўлмайдими?»

— Оқ нусха қайқдан келган бўлса, ўша ёққа кетиши керак.

Какпо билан Гезо ўзларини кулгидан аранг тўхта-тиб қолишди. Аммо кўзлари уларни фош қилиб қўйди.

— У нима деяпти?— сўради Шарлотта?

— Шундоқ, ўзича жовраяпти,— жавоб берди Гезо.

— У ростдан ҳам касал. Биз уни касалхонада ётган пайтда кўргани бордик, холажон — тушунтирди Какпо.

— Энди у соғайган. Унинг уйи бруссада экан, модомики ҳайвонлар билан бирга яшар экан, демак, энди ўша ёққа қайтиб кетавериши мумкин. Сизлар унинг эри тўғрисида ҳеч нарса демадинглар.

— Биз ҳеч нарса билмаймиз. Дадамиз келганда билиб оларсиз ҳаммасини.

— Албатта, билиб оламан.

«Ё азиз авлиёлар! Улар ақлдан озишипти! Келиб-келиб энди оқ нусха билан бир уйда яшайманми?» Мань Комбети шундай деди-да ўз хонасига ўтиб кетди.

Шарлотта унинг гапларини эшитар, аммо ҳеч нарсага тушунмас эди. У Мань Комбетининг фавқулодда адоват билан қараётганлигини тушунолмасди. Бола-

лар хижолат тортиб, унинг нигоҳидан ўзларини олиб қочишди.

— Мен дам олгани кетдим, болалар.

Улар бир-бирларига қараб олишди. Унга дил-дилдан ачинишди. Оғир-босиқ Какпо унинг кўнглини кўтармоқчи бўлиб, қувноқ жилмайиб қўйди. Кейин кескин бурилиб, чиқиб кетди.

— Хоҳлайсизми, мен сиз билан қоламан, хоним,— сўради Гезо.

Шарлотта миннатдор бўлиб унга қўлларини узатди.

Мань Комбетн меҳмонхонага қайтиб кирган пайтда, у ерда ҳеч ким йўқ эди. Бу унинг иззат-нафсига яна баттароқ тегди. Пешайвонда Какпони кўрди. Ҳар вақтдагидек бир ўзи алланималар тўғрисида хаёл сургани сурган эди. Нигоҳлари узоқ-узоқларда, касалхона ортларида кезарди. Мань Комбетини кўриб, чўчиб тушди.

— Бир ўзингмисан?

— Ҳа.

— Мен ошхонага кетдим.

У зиналардан тушиб орқасига ўгирилиб қараб қўйди. Какпо унинг кенг елкаларини диққат билан назардан ўтказди.

«Майпараст ошпаз, балки, менсиз жудаям зерикиб қолмагандир. Бегона аёлнинг қандай қилиб бу ерга келиб қолганини ундан билишга ҳаракат қиламиз. Уйимизда оқ танли аёл! Бундан беш баттари етти ухлаб тушимга кирмас-ов!

Эрталабдан бошлабоқ Тангаранинг кайфияти жуда яхши бўлди. Хурсандчилик ва ўзига ишонч унинг вужудини қамраб олди. Негалигини ўзи ҳам билмайди, лекин руҳи кўтаринки, ҳаёт жуда гўзал кўринарди. У ўз кучини ҳис этарди. Кетма-кет ўтказилган бешта операциянинг ҳаммаси муваффақиятли чиқди.

Унга дадиллик бағишлаган балки мана шудир? Ёки ўлим нисбатининг камайганлигиданмикин? Бу ҳузурбахш осойишталик туйғуси унинг вужудини илк марта қачон ва нима учун эгаллаганлигини эслолмасди. Бунга анча бўлган ва унинг сабаби энди ҳеч қанақа аҳамият касб этмас эди. Муҳими шуки, у бу шодлик туйғусини яна ҳис этди. Гўё эски занжирдай уни эзиб келган оғир юкни бугун ўзидан итқитиб ташлагандай эди. У аста хиргойи қилишга тушди.

— Бир ўзингмисан?— сўради Какподан.

— Ҳа.

— Ўғлим, бунақа узлатга чекниб ўй-хаёллар огушида фарқ бўлиш учун сен ҳали жуда ёшсан. Ҳамма, бу уйдаги одамлар тинч-омон бўлсин! — деди африкача жумлани французча ифода этиб.

Биринчи бўлиб унинг истиқболига Гезо югуриб чиқди.

— Салом, дада!

— Салом!

— Ҳивзи саломатда сақласин, дада!

— Баракалла,— деди Тангара Шарлотта ўтирган уй эшиги томон қараб.

У Шарлоттанинг чиқишини сабрсизлик билан кутарди. Юрак ўз зарбини битта-битта санокдан ўтказарди.

— Салом, доктор!

— Салом, хоним! Ўзингизни қалай сезяпсиз?

— Жуда яхши.

— Ҳозир кўрамиз. Қани, яқинроқ келинг-чи?!

Доктор унинг тилини кўрди ва ўз юзларида Шарлоттанинг енгил ва бир маромдаги нафасини туйди. Қовоқларини кўтариб боқди: кўк кўзлари унга тик қараб турарди.

— Яхши, яхши. Энди жавоб берсак ҳам бўларкан. Эртага мен сизни яна бир марта яхшилаб кўраман.

— Қасалхонада аҳвол қалай?

— Эрталаб мен бешта операция қилдим. Ҳаммаси ҳам муваффақиятли ўтди. Фақат биттагина касал, қайсики... йўқ, гапириб ўтиришга арзимаydi. Таъбингизни хира қилиб қўйишим мумкин.

— Мен ҳеч нарса билмасликка ҳаракат қиламан.

— Мен ҳам,— кулиб юборди доктор.

Шарлотта Тангаранинг кайфияти яхши эканини дарров пайқади.

— Дада, Мань Комбети қайтиб келди.

— Жуда соз. У менга доривор гиёҳлар олиб келган бўлиши керак. Буни нишонлаш керак. Ҳозир ичимлик тайёрлаймиз. Бу буфетимда ҳамма нарса коктейль учун: мартини, сен-рафаэль, виска, перье. Бироқ очигини айтишим керак, сизнинг ичишингиз мумкин эмас.

У буфетнинг пастки тоқчасидан шиша олиш учун тиз чўкди. Уни Гезога узатаркан, давом этди:

— Бу ичимлик қандай тайёрланади? Ростини айтсам, коктейлни қандай тайёрлаш тўғрисида ўзим ҳеч қанақа тасаввурга эга эмасман... Гезо, сув олиб кел!

— Ҳар хил қилиб тайёрлаш мумкин,— жавоб берди Шарлотта столча ёнидан Гезони ўрнига ўта туриб.

У Тангаранинг рўпарасига ўтирди. Шишаларни қўяётиб бехосдан унинг қўлига тегиб кетди. У ҳаяжондан энтикиб қолди. Негаки, шундоқ рўпарагинасида гулгун лаблар, ёноқлар, мижжалар, офатижон кўзлар ёниб турарди. Вужуди ички бир қайноқ тўлқиндан ларзага келди. У ўзи билан ўзи курашар эди. У аёлга термилар ва унинг бўйинларидан, кўйлак ичида бир маромда гоҳ кўтарилиб, гоҳ тушиб турган кўкракларидан кўзларини узолмас эди. У довдираб қолди. Зўр ирода кучи билан ўзини босиб, ўрнидан турди.

— Эндиги иш сизга қолди. Қадаҳларни тўлдилинг!

— Аҳволлар қалай, доктор?— деди жиддий оҳангда меҳмонхона эшиги олдида пайдо бўлган Манъ Комбети.

— Э, Комбети! Азизим, бормисан? Кўриб турганингдек, саломатман!

— Ё азиз авлиёлар! Бу ерда сени кўришга-ку, кўриб турибман. Сенга мен ўт ва илдизлар олиб келдим. Манов оқ нусха нима қилиб юрипти?

— Унақа дема. Бу яхшимас. Ахир унинг эри ўлганини билмайсанми?

— Азаси узоққа бормапти-да?!

— Нега сен унга нисбатан бунчалик шафқатсизлик қиласан? Сен ахир уни билмайсан-ку,— Тангаранинг кўзларида табассум жилва қилар ва у бутун чеҳрасини ёритиб турарди.

«Мен уни билмайман. Мен учун унинг хотин киши эканлиги кифоя. Ё азиз авлиёлар! Туяқушникига ўхшаган кўзларини намунча ўйнатмаса. Бита Йенга бориш керак, иложи борича тезроқ бориш керак!» Сўнг эшиттириб деди:

— Мен уни билмайман. Аммо унинг эри сиёсат туфайли ўлди, буниси менга маълум. Ё азиз авлиёлар, сен мени ким деб ўйлаяпсан?

— У бизнинг меҳмонимиз. Расм-одатни ҳурмат қилиш керак.— Тангара Шарлотта томон ўгирилди:— Сизлар танишмисизлар?

— Биз бир-биримизни тушунмадик. Биз гаплаша олмадик. Болалар ҳамин қадар ёрдам беришга ҳаракат қилишди.

— Сиз мени тўғримда гапиряпсиз шекилли,— унинг сўзини дабдурустдан бўлди Манъ Комбети.— Сизнинг нима деганингизни мен тушунганим йўқ, лекин сиз менинг тўғримда гапираётганлигингизни билиб турибман.

— Қисман шундай,— эътироф этди Тангара,— сен тановул қилдингми?

— Ҳа, овқатландим. Мен столда ўтириб овқатланолмайман.

(Мань Комбети бошқалар билан бирга столда ўтирмасди, у ерда ўтириб овқатланарди.)

Тангара Шарлоттанинг коктейль тайёрлашини кузата туриб, гапини давом этдирди:

— Алкоголни бунчалик кўпи бўлмайди... Минерал сувдан қўшинг.

— Дада, бизга ҳам татиб кўриш учун берадиларми?

— Йўқ, Гезо. Қакпо қани?

— У ҳовлида.

— У доимо шунақами?— сўради Шарлотта.

— Одатан ё ўқийди, ё бир ўзи ёлғиз ўтиради.

— Доктор, менга минг франк керак,— деди Мань Комбети.

— Минг франк? Нима учун?

— Сўрама. Мен барибир айтмайман... Яқиндагина эридан жудо бўлган бева эмиш булар тагин!— қўшиб қўйди у Шарлоттага адоват билан қараб.

— Бас... Гезо, столимдан минг франк олиб чиқ.

Бола хонага кириб кетди ва зум ўтмай, гириллаб қайтиб чиқди.

— Мана, дада.

— Ол, Комбети!

— Бу хонимча касалмилар?— сўради у пулни оларкан.— Вой, тавба! Агар ҳамма касаллар унга ўхшаса, касалхонада ҳеч зоғ қолмасди. Мен шаҳарга кетяпман.

— Шаҳарга тушишингдан олдин мен сенга битта касални кўрсатмоқчи эдим. Лекин тушликдан кейин.

— Тез бўл, йўқса шошяпман...

— Татиб кўринглар, коктейль тайёр!— деди Шарлотта.

— Ғоятда соз... Оҳ, қандай тотли! Ҳозир столда ўтирамин.

Касаллар ва уларни кўргани келганлар ҳовлидаги ўриндиқларда ўзларини қўшга тоблаб ўтиришарди. Эркаклар ётадиган катта палата тинч-сокин, талай каравотлар бўш, соғая бошлаган беморлар ташқарига, сайрга чиқиб кетишганди. Палатада фақат оғир касаллару уларнинг қариндошлари қолган эди, холос. Тангара, Манъ Қомбети ва Дьябате (бугун у навбатчи врач)лар Реми Соглонинг каравотини қуршаб олинишганди. Манъ Қомбетининг қайтиб келишини врачлар сабрсизлик билан кутишган эди. Касални муолижа қилишди. Аммо Ремининг кучи буткул қирқилмаган эди. Кўзи ва шишиб оғзига тикилиб қолган тилидан бўлак унда ҳаёт асари йўқ деса дегулик эди.

Шу вақтгача Тангарага қандай қийинчилик дуч келмасин бари бартараф қилиниши мумкин бўлган қийинчиликлардай туюларди. Тангара куф-суфга, умуман, мўъжизаларнинг таъсир хусусиятларига шахсан ишонмасди. Шу ваздан ҳам ҳамюртлардан баъзилари мана шундай воситаларга мурожаат қилганларида ҳайрон бўларди. У бир эмас, бир неча марта шундай ҳодисаларга дуч келдики, бевосита аралашмасликнинг иложи бўлмади. Масалан, баъзи бир касаллар қон олиб-қон қуйишни мутлақо рад этишарди. Нима учун? Баъзан буни ўзлари хоҳламас, баъзан эса сеҳргар унинг устидан ўз ҳукмини чиқариб қўйган деб шундай қилишарди. Бундай пайтларда беморнинг қайсарлиги врач ва ҳамшираларнинг барча уришларини чипакка чиқариб юборарди. Бемор яшашдан бош тортар ва ўлиб кетарди. Тангара анализлар қилди. Лекин барибир ўлимнинг сабабини аниқлашга муваффақ бўлолмади.

Тангара қариндошлари олиб келган ва игна санчилишидан кўрққан бир касални эслади: гўё унга укол қилиш ҳатто ўрмон дарахтларининг тикани ҳам кириши мумкин эмас, «тақиқ» этилганди. Териси осги-

га дори қуйишгани ҳамона у ҳушдан кетган, шундан кейин кўнгилсизлик юз бермаслиги учун дарҳол юраги билан шуғулланишган эди.

Бундай ҳодисалар ҳосил йиғим-терими маҳалида, хусусан тез-тез юз бериб турарди. Тангара ишонтириш куч-таъсирини ўзича қайд этиб борарди. Унларча ҳар хил турларини жамлаб беморларнинг ёшига, жинсига, касб-корига, иш фаолиятига ва ниҳоят ижтимоий аҳволига қараб муолижа қиларди.

Ремининг касали уларнинг ҳеч қайси бирига тўғри келмасди.

— Унга нима бўпти?— сўради Мань Қомбети. У ўзидан нигоҳини олмаётган Ремини диққат билан кўздан кечирди, ҳамшира Фанта унинг лаблари четидан тепчиб чиққан кўпикларни артиб қўйди. Мань Қомбети бош чайқади.

«Ё азиз авлиёлар! У ўлиб бўпти! Унга қарғиш тегипти!»

— Нима учун ўлади? Ҳеч нарса билан касалланмаган. Юраги бир маромда ишлаб турипти,— эътироз билдирди Тангара.

— Ҳа, у ҳозирча тирик. Бироқ у ўлиб бўлган, аллақачоноқ ўлиб бўлган,— такрорлади Мань Қомбети.

— Менга қара, Қомбети, мен сендан бунини сўраётганим йўқ. У касалми? Унинг бирор жойи оғрияптими, йўқми? Оғриси қаери оғрияпти?

— У касалмас, доктор.

— Йўқса, нима учун у қимир этмай ётипти, ҳеч нарсани сезмаяпти?

— Айтяпман-ку, у ўлган деб,— такрорлади Мань Қомбети.

Тангара Мань Қомбетига бақириб юборишдан аранг ўзини тийди. Унинг жавобларидан ниҳоятда газаби келган эди. У Ремининг қўлидан ушлади:

— Бунини қарагин ахир, Қомбети, унинг қўллари иссиқ, кўзлариям кўриб турипти, юраги худди сенинг

юрагингдай уряпти. Шундай бўлгандан кейин, нима учун сен уни ўлган дейсан?

— Мань Комбети яна диққат билан Ремини кўздан кечирди, лекин ўз фикрини ўзгартмади. Унинг қаери оғриётганини аниқ айтиб беролмади.

— У нима ишлар қилганини ёлғиз унинг ўзи биларди.

— Унинг нима ишлар қилганини ҳозир ҳеч қанақа аҳамияти йўқ,— деди Тангара унинг сўзини бўлиб.— Мен унга нима бўлганини билмоқчиман, холос. Қани уни яна бир эшитиб кўрайлик-чи? Юзинчи марта. Ахир унинг нима билан касалланганини билишимиз керак-да.

— Доктор, қара,— Дьябате қўли билан эшикни кўрсатди.

Остонада Бита Йен турар эди. Палатадан гўё электр токи ўтгандай бўлди. Гап-сўзлар тинди. Ҳамма жим бўлиб қолди. Қадди-қомати келишган, улусифат, сочлари тап-тақир қирилган, фақат чап қулоғи устидагина биргина кокили осилиб турган, билакларига чиганоқлар билан безатилган билагузук таққан Бита Йен аввал ўнг томондаги каравотлар қаторига, сўнг чап томондагиларга назар ташлади. Кейин у битта-битта босиб Ремининг оёқ томонига келиб тўхтади. Реми Согло уни кўрдию фавқулудда бор иродавий кучи билан турмоқчи бўлди, юзлари изтиробдан бужмайди. Бита Йен унга тик қаради. Унинг нигоҳи худди найзадай қадалиб бу бебахт одам вужудини тешиб ўтаётгандай эди.

Қамоли қўрқиб кетганидан Мань Комбетининг кўзлари пешонасига қадар тортиб кетди. Сеҳргарга нигоҳи тушган ҳамона томир-томирларидаги қон қотиб қолгандай бўлди. Ҳамиша тадбиркорлик билан иш кўришга қодир бўлган мана шу аёл ҳам ҳозир серрайганча қолди. Руҳсиз, ношуд бир қиёфада даҳшатга тушиб, беихтиёр ўзини четга олди. Тангара ун-

даги бу ҳолатни пайқади ва уни дадиллантириб деди:

— Қўрқма. У ҳам сенга ўхшаган одам, ортиқ жойи йўқ. Сен эса салкам докторсан. Докторлар эса довлорак бўлишлари керак.

— Бир хиллар гуноҳини ювишга ишонадилар, бошқалар яна алламбало нарсаларга. Ишонмай, қўрқмай иложи қанча? Бу жуда ғалати одам,— деди Лей фақат врачлар ва ҳамширалар тушунсин учун французчалаб, Тангара билан Мань Қомбети яқинига келаркан.

— Сен шу ердამисан, Лей? Қирганингни кўрмапман...

— Суратини чизишга розилик олай деб нақ тўрт соатдан бери ялиниб ёлбораман. Уни ишонтиришга ҳаракат қиламан! Қаёқда? Нимадир унинг суратга тушиши учун халақит беряпти. Сен тасаввур этолмайсан. Ҳеч бир ақл бовар қилмайди!.. Салом, Дьябате! Салом, хоним! Шу воқеаларнинг ҳаммаси Фор билан боғлиқ...

Лейнинг номи тилга олинганда Фанта ирғиб тушди. Рассомга бемалолроқ мафтун бўлиб туриш учун у ўзини четроққа олиб, Дьябатенинг орқасига биқинди.

Палатага бир неча муддатли сукунат чўкди. Сўнг Бита Йеннинг лаблари пичирлади:

— У ўлди,— деди у.

— Қим?

— У,— Бита Йен бармоғи билан Ремини кўрсатди.

Тангара касалнинг кўкрагига қулоғини тутди. Энди унинг юраги тўхтагани. У томирини ушлаб кўрди. Томири урмасди. У Бита Йеннинг башарасига бир неча дақиқа диққат билан қараб турди-да, кейин кўзлари очиқ, оғзи ҳам очилиб, тиллари шишиб ётган Реми Соғлога қаради.

— Ростдан ҳам. Қара, Дьябате, у ўлган.

Тангара хуноб эди. У деярли бир лаҳзанинг ичиди юз берган бу ўлим сирига ҳеч бир тушунолмасди. Га-забдан оғзи гоҳ қийшайиб, гоҳ майшайрди. Бита Йен эса гўё инсон билимини танг қолдириб, энди нима дейсан, деган каби қаддини ғоз қилди-да, қўли билан Реми томонни кўрсатди:

— Унинг шу ерда эканини билган эдим. Бугун унинг куни битди.

— Бошқача қилиб айтганда,— изоҳ берди Лей,— уни бу ўлдирмади. У фақат дуойи бад қилди, дорул-фанодан дорулбақога ўтишини тезлаштирди, холос.

— Фор овчилар томонидан жазоланган деб мақо-ла ёзибсан. Унинг ёрдамчиси ҳам қилмишига яраша-сини олди,— деди Тангара ва қўллари билан каравот суянчиғига суянди. У мурдадан кўзини уза олмасди.— Мен сен билан гаплашиб олишим керак,— деди қў-шимча қилиб у Лейга юзланаркан,— кейин Бита Йенга ўгирилди:— Сен ҳар иккала одамнинг ўлимига зомин бўлганингни биласанми?

— О, инсон, сен ҳеч нарсани билмайсан. Шундай экан чиндан ҳам ҳар иккала одамнинг ўлимига зо-мин бўлганимни қаёқдан биласан? Ҳар бир одам ўз ўлчми учун ўзи сабабчи. Уни тангрининг ўзи ўлимга маҳкум этади. Улар унинг ўз гуноҳини ювишга маж-бур этишди. Овчининг ов қилишга ҳаққи йўқ дейиш— бу адолатдан эмас. Бу — лўттибозлик. Мен бунда дахлсизман. Энди у Арши аълода. Шунинг учун ҳам мен уни эсдан чиқардим.

Бита кетмоқчи бўлган эди, аммо Тангара унинг елкасига қўлини қўйиб тўхтатди.

— Шундай бўлса ҳам мен билмоқчиман... унинг ни-мадан ўлганини билмоқчиман. Мен докторман, шу-нинг учун ҳам буни билиб қўйишим зарур.

Сеҳргарнинг айёр кўзлари унга қадалди. Бу одам-нинг сирли кучга эга эканлигини тан олишга Танга-ранинг тоқати йўқ эди. Инсон органиزمи унинг учун

бошдан-оёқ муаммо бўлиб туйилган дастлабки ўқув йилларини эслади.

Бита Йеннинг ажин босган юзларида ақл-фаросат жилва қилиб турарди. У докторнинг бошидан оёғига-ча разм солиб чиқди-да, деди:

— Демак, сенинг билиминг меникидан кам экан-да? Нима ҳам дердим, майли бунга розиман... Сенга илм бериш керак. Аслинг бизнинг жойдан эканини эшитдим. Отам сенинг авлодинг — Кунугу авлодига бориб тақалишини менга сўзлаб берган эди. Мен фақат воситачиман. Ўлганлар билан мулоқатда бўлишимни хоҳлаяпсан шекилли.

У Тангаранинг қўлларини елкасидан секингина олиб қўйди-да, ташқарига чиқиб кетди.

Мань Комбети кўзларини сеҳргардан узмади. Докторга айтган сўзларини эътибор билан тинглади. Бита Йен чиқиб кетиши билан орқасидан югурди. Тангара уларнинг нима тўғридадир суҳбатлашганини, кейин уларнинг ҳар иккаласи қайрилиб унга қараганини кўрди.

«Улар нима тўғрида сўзлашдидейкин?»— деб ўйлади Тангара ва бўш вақт топиши билан Бита Йенни бориб кўришга аҳд қилиб қўйди. У билиши керак.

— Ғалати одам, тўғри эмасми?— деди Лей.— Шундай қилиб, ҳукумат одамлари учун ҳали иш кўп, лекин биз нуқта қўйишимиз мумкин.

— Дьябате, керакли барча нарсаларни муҳайё қил! Лей, сен мен билан юр. Гаплашиб олишимиз керак. Сен менинг хатимни ўқигандирсан?

— Фронтдан чиқиш тўғрисидагимми? Ҳа, у ердагилар сендан хафа бўлишаётганлари йўқ. Биласанми, Фронт худди бир дарёни эслатади. Унинг оқими хас-хашакларни оқизиб кетади-да, бир жойга борганда уларни соҳилга итқитиб ташлайди. Вақтлар ўтади, агар хас-хашаклар чириб йўқ бўлиб кетмаган бўлса,

дарё уларни ўз домига тортади-да, янада нарироққа оқизиб кетади.

— Сен мендан нима учун фронтдан чиққанам тўғрисида ҳам сўрамадинг...

— Сен ўзинг хатингда: Фор ва Ремилар тўғрисида ёзган «Иброҳим қўзичоқлари» мақоланг туфайли деб ёзибсан-ку.

— Биласанми, Лей, эртага соат иккиларда менинг олдимга кир. Бир кофехўрлик қиламиз!

— Эртагами?— ўзини эшитмаганга олди Лей.— Майли, эртага бўлса, иложим бор. Хайр, Дьябате. Кўришгунча, хоним.

Палатадан чиқиши билан ўзича «Саёқ Африка» сўзларини такрорлади.

ХIII. Харматтан¹

Кеч соат тўққиз. Чор атроф сукунатда. Фуссейну нари-бери ювинди-да, байрам бубуси билан ясаниб, секингина докторнинг уйи томон ўтди. Мань Комбетининг ичкарида бор-йўқлигини сўрашга ботинолмай айвон зийига ўтирди. Оёқларини чалиштириб, олдига кори²ни қўйди. Бубуси серҳашам гажимлари билан зина пойига осилиб турарди.

Бир минутча кутиб тургач, у қўлидаги чолғу асбобидан дастлабки садони таратди — торлар нолиш билан янгради. Бармоқлар парда устида тобора тезроқ ўйнай бошлади. Улар гоҳ юқори кўтарилар, гоҳ шиддат билан қуйи тушиб, кейин яна кўтарилар эди. Тун сукунати куй навоси билан тўлди. Товушлари гоҳ зириллар, гоҳ ғужғон ўйнар, енгил, жарангдор садолар кўк сари ўрларди. Улар баъзан пасайиб бир-

¹ Ғарбий Африканинг шарқи ёки шимолий шарқидан декабрдан март ойигача эсадиган иссиқ шамол — гармсел.

² Чолғу асбоб.

бири билан аралаш-қуралаш бўлиб кетар, баъзан юксалиб, тобора янгидан-янги оҳанраболик касб этар, гоҳ жуда қисқа, гоҳида эса ғоят қуйи пардада узоқ ҳаяллар ва ниҳоят охири буюк бир тантанавор оқимга қуйилиб бориб қўшилар эди.

Фуссейну ўз куйинга баъзан чуқур, баъзан эшитилар-эшитилмас хўрсиниш билан жўр бўлиб қўярди. Ниманидир ўзинча хиргойи қилиб, музика мақомига бош тебратар, муқомлар қиларди. Унинг дўрилдоқ овози узоқ-узоқ тарихлардан далолат бериб турарди.

Фуссейну ўсиб-улгайган қишлоғини соғинарди. Бу оқшом у ўз музыкасини қадрдон ўлкасига бағишлади. Қачонлардир бир вақтлар бу қишлоқда Самори Туре ҳукмронлик қилган эди. Ҳалига қадар тепаликда чорбурчак тарзидаги қалли қалъа деворларининг вайроналари сақланиб турарди. Музика Фуссейнунинг ёшлиги, унинг оила ўчоғи ва баайни қизил, йўқ, қизил эмас, оч-қизил рангдаги бархут парчасини ёйиб қўйганга ўхшаш тепалик тўғрисида ҳикоя қиларди. Унда узум шингилларига ўхшаш хумдон ўчоқлар аниқ кўзга ташланиб турарди. Ерлари куйиб жижғанак бўлган, ҳамма нарсада олов излари сақланиб қолган эди: қобиқлар, буталар, кучала бўлиб қолган дарахтлар. Ер юзи бўйлаб кул ва қурумлар булутини осмонни фалакларга тўзгитганча уларни чўли биёбонларнинг у бурчидан бу бурчига сочиб Харматтан Самум шамоли эсар, то уфққа қадар барча рангу бўёқларнинг туси-тароватини ўзгартириб, хиралаштириб юборарди.

Фуссейну буюк Саморининг сафдошлари унинг чавандозлари — софа¹ хотирасига бағишланган эсдаликларини куйга солиб чертарди. Бармоқлар янгидан-янги товушлар силсиласини яратарди. Нафис куйлар оқими тун қўйнига қуйилиб сингиб кетарди.

¹ Самори армиясининг жангчилари.

Ҳасратли хотиротларми? Шаҳидлар руҳини?

Мутриб чеҳрасидан кўз ёшлари сирғалиб оқар, бироқ бу ҳаяжон ёшлари эди. Охири бардоши чидамади. Овозини барала қўйиб куйлаб юборди. Унинг овози чавандозларнинг отлари туёғидан чиққан садоларга ўхшаб кетарди.

Ана, улар Самори чавандозлари, отларини ниқтаб, қамчилаб, елга қарши булут янглиғ чанг-тўзон кўтарганларича шиддат билан урҳо-ур солиб келишмоқда. Қенг бубулари шамолда шишиб пуфакланади, бўйинбоғлари ҳавода пирпирайди. Отларнинг ёл ва думлари байроққа ўхшаб ҳилпирайди. Ҳа, улар жангга кириб боришяпти. Улкан қалпоқ тасмаларини танғиб олишган, ажойиб узанги, жабдуқлар ялт-юлт ярақлайди. Эгар, айиллар гулгун нақшлар, шокила гажимлар билан безатилган.

Ҳасратми? Орзуларми? Фуссейну бармоқлари торлар узра йўрғалайди. Хаёлларнинг бири бошқасига ўхшамас, бири кетидан бошқаси товланиб келмоқда эди.

Брусса таслим бўлади! Маҳобатли, олчоқ, шиддаткор олов бирдан пасаяди, сўна бошлайди, нимжон, заиф бир тусга киради. Кейин яна бирдан авжга олиб, олдинга юлқинади, дарахтларга чанг солади, шохшаббалар томон ўрлайди, уларнинг уч-учига қадар ҳамла қилади. Пастки томонга аста-секин ёйилиб боради. Ут-алафлар билан бўйлашади. Тилларини ўйнатади, силкиниб чайқалади, ер бағирлаб эркаланади...

Фуссейну кулади, унинг билан бирга тори ҳам кулади.

У фақат ўзи учун чаларди. У мусиқани... севармиди? Ё аёл кишиними? Билиб бўлмасди. Бирдан усул ўзгаради. У ошиқона, хазин тус олади. Мутрибининг қўшиғи ҳам шунга монанд бир оҳангда маҳзун янграй бошлайди.

Қадим Африканинг мозийдаги улуғворлиги! Аж-

додлар даврони Харматтан куллари остидан қайта яралгай!»

Бошини мусиқа тўлқинига монанд чайқай бошлайди.

У яна ўзини одамлар орасида навқирон йигит ҳолида кўради. Қандайдир бир одам унинг олдида чиқади, оёғи билан тепинади ва уларнинг мусиқасидан сармаст бўлиб «Дьяли¹, мен сенга юзта буқа ва шунча сигир бераман. Эртадан бошлаб, то умрингнинг охиригача сени ва оила аъзоларингни боқаман»,— дейди. Ҳамма уни маъқуллаб, ҳавас билан сурон кўтаради.

Саховатли одам қилич билан ўйинга тушади — у гоҳ ҳужум қилади, гоҳ пистирмага ўтиб қимир этмай, бир жойда тўхтаб қолади. О, ғалаба шодлиги!

Башанг кийинишган, уқпардай енгил, худди сой шалоласидай ўйноқин, ой ёғдусидай дилрабо тўрт қиз давра қўшиғини бошлайди. Давра ўртасида эса ярадор жангчи аёл. Фусункор амазонка аёллари уни халос қилмоғи керак. Улар ерга бубуни ёзадилар, парвона бўлиб айланишади, жангу жадал оғушига отилиб кирадилар. Нигоҳларини олис уфқларга тикадилар, тангрига тавалло қиладилар. Улар аста-аста зичлаша-зичлаша бир-бирларига қўшилиб кетадилар. Давра тўда тусига киради. Кейин яна тарқала бошлайди. Ярадор аёлнинг ўлими билан Амазонка аёлларининг муносабати хатти-ҳаракатлар орқали ифодаланади. Шундан кейин улар жўр овозда хониш қиладилар. Тун қўйнида Амазонка гимни янграйдн.

Мутриб торларига кескин зарб урди, бошини қуйи эгди. Унинг кўксидан оғир бир нидо отилиб чиқди.

Тангара, Шарлотта, болалар айвонда миқ этмай ўтиришарди. Шарлотта қўшиқ маъносини англаёлмаса ҳам баъзи бир жумлалар унинг тасаввурини

¹ Созанда ва хонанда.

ростакамига ҳайратга соларди. У Тангаранинг кўзларидаги ёлқинни кўриб турарди. Нариди, анча олисдаги касалхона деразаларида эса ойналарга қапишган одамлар қораси кўзга ташланарди. Мусиқа уларни ҳам сел қилган эди.

Манъ Комбети Фуссейну ёнига келиб ўтирди.

Мутрибнинг бармоқлари торлар устида йўрғаларди. Кўзга кўринмас бир сеҳрли куч улар устидан ҳукмронлик қиларди. Хотирот манзараси аста-секин бошқаси билан алмашди.

Узундан-узоқ одамлар сафи, уларнинг қўлларида кетмон. Асаблар таранг, қоматлари дол, камоли чарчаганликдан аъзойи баданидан тер қуйилиб оқади. Улар ким кўп ер чопишга мусобақа қиладилар. Орқада бир текисда шудгорланган ерлар қорайиб кўзга ташланади, у эрталабки шудринг ва одамлар теридан намланган, ундан буғ кўтарилмоқда. Улар изидан узун кўйлакли қизлар турнақатор бўлиб келишмоқда. Соchlари турмакланган, фақат учларигина худди олмагон ёки каламушнинг думига ўхшаб селкиллаб туради. Улар экин экишяпти. Қўшиқ усулига монанд товонларини ерга уриб, ундан ҳосил бўлган чуқурчаларга уруғ ташлашади, сўнг уни оёқ учлари билан текислаб, яна олға қадам босишади. Машшоқлар қизлар қўшиғига жўр бўлиб жазавага тушадилар, бири иккинчиси билан ким ўзарга ўйнаб, тамтамларни тарақлатишади. Йўқ, бу машаққатли меҳнат эмас, бу ҳаётнинг ўзи. Эркаклар ва хотинлар меҳнатда тобланидилар ва бу меҳнат уларга қувонч бахш этади. Бирин-кетин қуёшда қизиётган ва рутубатни ташналик билан симираётган саховатли серҳосил ер чирой очади...

— Фуссейну, энди кеч бўлиб қолди, касалхонадагилар ухлашолмаяпти,— деди Тангара.

Музикачининг бармоқлари остида яна янгидан Ҳарматтан навоси янгради. Шамол ҳаёт тўғрисида,

ҳозирги турмуш тўғрисида ҳикоя қилади. Эркак ва аёллар ҳаётни куйлаяпти дейди у. Менга эса бу на-
сиб этмаган. Қиндик қони тўкилган ердан одамларни
ҳеч нарса ундан айира олмайди, дейди.

Фуссейну торларга кескин зарб урди ва шундан
кейин куй тинди.

Шарлотта чапак чалиб юборди. Мань Комбети-
нинг ғаши келиб сўради.

— Нега у қарсак чаляпти?

— У бу ернинг расм-қоидасини билмайди,— деб
жавоб берди Тангара ва французчалаб Шарлоттага
тушунтирди,— мени кечирасиз, лекин сизга айтишим
керак: бу ерда чапак чалиш расм эмас... Артист ёки
машшоқни олқишлайдилар ё бўлмаса миннатдорчилик
билдирадидилар,

— Э, мен яна қош қўяман деб кўз чиқарибман-ку.

— Майли, ҳеч бокиси йўқ. Энди, болалар ётади-
ган маҳал бўлди. Эртага барвақт туриш керак.

— Гезо эса ухлаяпти, дада.

— Уйғот уни.

— Раҳмат, Фуссейну. Сен чинакам артистсан.
Мен буни билмаган эканман.

— Қўйсанг-чи, доктор! Мен кўпдан бери чалмай
қўйганман. Агар музикам сенга ёққан бўлса гоёйда
хурсандман... Эҳтимол, хоним...

— Эҳа, хонимми? Демак, сен ҳали хоним учун
чалган экансан-да?— унинг сўзини бўлди Мань Ком-
бети.

— Йўқ, азизим, менинг ким учун чалганимни ўзинг
яхши биласан.

— Фуссейну, эртага бозорга бориб келишни эсдан
чиқарма.

— Ташвишланма, доктор, ҳаммаси жойида бўла-
ди.

Тангара ва Шарлотталар уйга кириб кетишди.

— Мен энди борай, азизим. Йўлим йироқ. Боз

устига анов референдум важидан кўчаларда солдатлар кўп. Овропаликлар кварталлида узоқ ҳаяллаш мумкин эмас. Эртагача торимни сенинг олдингда қолдирсам бўладими?

— Сен кетмоқчимсан? Балки яна бир оз ўтирарсан?

— Ихтиёринг,— жавоб берди Фуссейну ва торини олиб яна бир неча тантанавор, шукуҳли садолар янгради...

Тушлик овқат охирлаб қолган эди, Тангара Шарлоттанинг қаршисида ўтирар ва одатдагидек нон ушоқларини териб, тўплар эди. У Шарлоттанинг яхши кайфиятини бузиб қўйишдан чўчиб, Ремининг ўлганини айтишга журъат этмади. Эрталабки қабул пайтида касалларнинг қилган қилиқ-қисфатлари тўғрисида ҳазил-мутойибалар қилиб ҳаммани кулдира-кулдира ичакларини узди.

— Энди бўлса навбат десерт¹га, буни ўзим сиз учун махсус тайёрлаганман. Кўриб турибсизки, мен Фуссейну билан рақобат қиляпман. Буни болалар ҳам, сиз ҳам, Шарлотта, ҳали билмайсизлар. Парижда таҳсил олиб юрган пайтларимда ўз кампаниямизнинг энг яхши пазандаси ҳисобланардим,— иқрор бўлди Тангара.

Шарлотта индамай унга қараб турарди.

— Гезо, десертни олиб кел. Какпо, бугун якшанба, столларни йиғиштириб қўйиш сенинг навбатинг.

— Йўқ, дада, бугун мен эмас, Гезо йиғиштиришни керак..

— Ундай бўлса, десертни олиб кел!

Болалар ўринларидан туришди, Шарлотта уларга кўмаклашмоқчи бўлди.

¹ Свқатдан сўнг истеъмол қилинадигон ширинлик.

— Ҳожати йўқ, Фор хоним, бу ерда ҳар бир кишининг ўз вазифаси бор. Ҳамма иш навбат билан бажарилади. Тушлик овқат қалай бўпти?

— Мен ҳатто нафас ололмай қолдим ҳам. Қорним...— деб юборди Гезо кўзларини ўйнатиб.

— Шовла жудаям ширин бўпти,— тасдиқлади Какпо, идишини столга қўяр экан.

— Уғилгинам, таом — бу ҳаёт,— деди Тангара ва ўрнидан турди.— Мен ҳам иштаҳа билан едим. Какпо, сен хонимдан қандай овқатлангани хусусида сўрадингми?

— Ҳа... Сен дадангга айтишинг мумкин. Мен жуда яхши овқатландим. Тўйиб едим.

— Дада, хоним миннатдорман, жуда яхши овқатландим, деяптилар.— унинг сўзларини такрорлади Какпо.

— Демак, ҳаммангиз мамнунсиз. Уғлим, меҳмоннавоз соҳиб бўлиш инсоннинг муқаддас бурчи. Ёдингда бўлсин.

— Ҳа, дада, ёдимда бўлади.

— Сизларда ҳамма нарса ғоят такаллуф билан қилинаркан,— деб қўйди Шарлотта салат идишни ўзидан нари суриб қўяр экан.

— Сизнинг ишлашингизга рухсат йўқ. Сиз бу ерда шифоланувчилар қаторидасиз.

— Ада, ҳамма нарса тайёр,— деди Гезо ва ўз жойига ўтирди.

— Жуда яхши... Дарвоқе, бир минут. Мен кофе қайнатгани сув қўйиб қўяй. Хоним, сизга учинчи рюмкани ичиш учун рухсат берилади. Мен ҳам ичаман.

Шарлотта винодан қуйди. Тангара ўз рюмкасини ошхонага олиб кириб кетди. Байрамларда киядиган иштон, кўйлак, камзуллар билан ясаниб олган Гезо билан Какпо бир-бирларига кўз қисишиб қўйди.

— Ўтган якшанба биз кийик гўшти еган эдик.

— Йўқ, у кийик эмас, анти... анти...

— Антилопа,— деб унга ёрдамлашди Шарлотта.

— Ҳа, Антилопа. У кавш қайтарувчи ҳойвонлар жинсидан. Ундан кейин туяққуш тухуми тортилган эди.

— Туяққуш эмас, туяқуш,— деб тузатди Гезо ва ўзининг билимдонлигини намойиш қила олганидан ғоят хурсанд бўлиб,— якшанба кунлари ҳаммавақт бизда ширин овқат бўлади. Негаки дадамизнинг ўзлари уйда, Парижда эса якшанба кунлари доим пи-пирожний бўларди. Оҳ, пирожнийни бирам яхши кўраман-ей...

— Аммо шаҳарда шировархона бор. Якшанба кунлари сизлар одатда нима иш қиласизлар?— сўради Шарлотта.

— Кинога борамиз, кундузги сеансга. Ковбойлар ҳақидаги кинога. Сиз Жон Уэйнани биласизми? Зўр-а, тўғрими?

— Ҳа.

— У сизга ёқадими?

— Ҳа, Гезо.

— Чарли Чаплин-чи?

— Уни ҳам яхши кўраман.

— У жуда кулгили. Сиз биз билан кинога борасизми?

— Агар хоҳласаларинг.

— О, бўлмасам-чи, биз жудаям хоҳлаймиз. Тўғрими, Какпо?

— Мен-ку хоҳлайман, лекин дадамдан рухсат сўраш керак.

— Ҳўш, сизлар мenden нимага рухсат сўрамоқчисизлар? Эшитиб турибман, сизлар Какпо билан тил бириктирмоқдасизлар.

Тангара ўтирди ва тарелкаларга мевалардан тайёрланган ширинликни сола бошлади. Гап-сўзлар тинди. Биринчи бўлиб Шарлотта гапирди.

— Жудаям ширин, жудаям. Сиз жуда зўр пазанда экансиз.

— Рост, ада, мазали.

— Бунақа десанглар, ҳовлиқиб кетаман. Шундоқ ҳам медицинани ташлаб, пазандаликка ўтиб кетсаммикни деб ўйлаб юрган эдим? Бекор ўйламаган эканман-да.

Шарлотта нйманибгина жилмайиб қўйди. Уй эгаларининг бунчалик лутфу карам кўрсатишларига қарамай, у буларнинг умумий шодлигига шу тарзда қувноқ кайфият билан жавоб бермоқчи бўлди. Аммо ўзининг бу хоҳишига эрк бериш учун тўла журъат этолмади, шундай бўлса ҳам оғир кечмиш хотиралари бир оз хаёлидан кўтарила бошлади: улар унутилиб, бу осойишталик ва шоду хуррамлик муҳитидан сал узоқроқ кетди. Шундай бўлса ҳам баъзан гап орасида эри тўғрисидаги аччиқ хотиротлар эсга тушиб келиб, хаёлини бутунлай банд қилиб олмаса-да, юрагини хиёл жазиллатиб қўяр эди. У доктор билан болалар ўртасидаги ширин муомала-мулоқотларни кўриб, улардан завқ-шавқлар оларди. Уларга қараб туриб, ўз тақдирини машъум ёлғизликка маҳкум этилганига ишонгиси келмасди. Шарлотта илгари ҳеч қачон бунақа илиқ, иноқ оилавий муносабатни на эри даврида ва на ота-оналари муҳотида учратмаганини хаёлан тан олди.

Унинг болалигига уруш суқулди. Ваҳшатли сурон ва бомбардимонлар билан ўтган ҳар бир тунни унутиб бўлмас, мудҳиш портлашлар унга қариндош-уруф ва ёки қўни-қўшнилари ўлиmidан дарак берар, қўрқувдан даҳшатга тушиб, отишмалар ҳамда снарядларнинг ҳайқиригига қалтирабгина қулоқ солар эди.

Франциядан у уруш туфайли Африкага қочиб кетган эди. У Антуан Форга турмушга чиқди, севиб эмас, бирор мўлжал билан ҳам эмас. Шунчаки ёлғизликдан қутулиш учун, холос. У ўшанда биринчи дуч келган одам билан кетаверишга тайёр эди, ишқилиб Франциядан кетса бас эди. Уммон оролларигами ёхуд бош-

қа бирор ёққа бўлса ҳам, барибир эди унга. Қаер жаннат бўлса — ўша ёққа. Африка тўғрисида у ҳеч нарса билмасди. Антуан ўзи тасаввур қилган хаёлий олам тўрига мафтун этиб уни илинтирди. У бу тўрдан неча марталаб чиқиб кетишга уринди! Аммо урф-одат кучи уни маҳкам ушлаб турарди. «Мана шунақа турмуш ҳечам жонимга тегмас эди», деган фикр кўнглидан ўтди. Кўнглидан ўтган фикрни ошкор қилиб қўйишдан ҳадиксираб, иложи борича кам гапирар эди. Ҳар кун эрталаб у қўриқхонага қайтиш керак деб ўз-ўзига такрорларди. Аммо бу тўғрида оғиз жуфтлашга журъат этолмасди, негаки доктор уни бу уйни тарк этиб кетишига кўнса, ҳаммаси барбод бўлишидан қўрқарди.

— Ада, биз... нақа билан кинога борамиз...

— Гезо, мен сенга сўзларни бузмасдан талаффуз қилиш керак деган эдим-ку.

— Мен ҳам улар билан кинога борсам дедим. Умрим бино бўлиб ҳеч ерда бўлган эмасман,— деди Шарлотта илтимос оҳангида.

— Афсуски...

— Лекин...

— Яна бир сўз айтсанг, Гезо, кинога бормайсан. Яхшиси, тарелкаларни ўчоқ бошига олиб боринглар, қаранглар-чи, сув қайнаганмикин,— деди Тангара жиддий.

Болалар итоаткорлик билан стол устидаги нарса-ларни йиғиштириб олиб чиқиб кетишди.

— Болаларингиз жудаям ажойиб болалар. Доим мана шунақа, жанжаллашмай иноқ юришадими?

— Аҳён-аҳёнда. Какпо сал кучлироқ. Лекин ҳар сафар уришни Гезо бошлайди. Агар улар муросага келишолмаса икковларини хонада қолдираман. То ярашмагунларича ўзлари ёлғиз ўтиришади. Охири албатта муросага келишади, мен уларнинг на униси ва на бунисини ёқлаб, ёнини олмайман. Қакпонинг

зеҳни бир оз ўтмасроқ. Ўқишда ҳам андак қийналади: аммо керак бўлса жуда қаттиқ эса сақлаб қолади. У масалан: арифметикадан синфдаги ўқувчиларнинг олдингиси, Гезо ҳамма нарсани ўқиб олади-ю, ўша заҳоти эздан чиқаради. Уларнинг мактабида тартиб-интизом тамомила бошқача.

— Қанақа?

— Мактаб директори ўқитувчиларга бирор-бир предметни — истаган бир нарсани беради. Ўқитувчи душанба кuni синфга кириб бу предметни ўқувчилардан бирига топширади: у ўз навбатида синфда африка тилида гапириб юборадиган ўртоқларидан бирига бериши керак. У ҳам ўз навбатида ўз она тилида сўзлаб юборадиган болани кузатиб, ўшанга нарсани оширади. Қисқаси бу тадбир болаларни маҳаллий тилларда сўзлаттирмаслик мақсадини кўзда тутади.

— Аммо улар, ўз оилаларида шу тилда сўзлашадилар-ку, ахир.

— Бунинг аҳамияти йўқ. Ҳафта охирида якун ясалади. Ўқитувчи биринчи ўқувчидан нарсани кимга берганлигини сўрайди, у ўша болани кўрсатади. Бола ўз навбатида иккинчисини, иккинчиси учинчисини ва ҳоказо. Шундан кейин айбдорлар жазоланади.

Шарлотта тарбиянинг бу қадар қаттиққўл эканлигидан нафратланиди.

— Аммо Гезо шу ерда бўлгандан бери Какпони ортиқ жазолашмай қўйишди. Какпо ўта қизиққон ва тез-тез муштлашиб туради. Гезонинг ёнини олиб. Гезо эса худбин. Бу, менимча, энасининг таъсири бўлса керак. Жуда очиққўл хотин, ана ўшанинг қарамоғида...— Тангара бирдан жим бўлиб қолди. У ингичка қўлларининг узун бармоқлари билан столни алланечук асабий чертарди. Шарлотта докторнинг юзларида хотиржамлик борлигини, аммо унинг индамай ўтиришида эса қандайдир янги нотаниш ифода йўқ эмас.

лигини сизди. У Гезо тўғрисидаги ҳамма гапни миридан-сиригача билгиси келди.

— Ёлғизлик кишини одамови қилиб қўяди,— деди у, гўё бу гапнинг олдинги гапга алоқаси йўқдай.

— Келгуси йил мен болаларни ўзим билан Францияга олиб борсам деган эдим.— Кейин қўшиб қўйди:— Сиз чекаверишингиз мумкин.

Бундай ҳукмронлик қилиш ҳуқуқи Тангарада қандай пайдо бўлди? Тўғри, бу беморни даволаяпти. Бу унга ҳеч қанақа ҳуқуқ бермайди-ку. Аммо Шарлотта ҳақиқатан ҳам унинг обрўйини тан олади. Унинг бунчалик обрў-эътиборга сазовор бўлганига ҳатто хурсанд ҳам. «Нега мен бу ерда юрибман. Ахир оқ танлилар учун алоҳида касалхона ва Антуан хизмат қилган сув ва ўрмон бошқармаси бор-ку?» У сигарет тутатди ва уни торта-торта чекди. Юзлари бўғриқиб, лаб-лунжларига енгил титроқ кирди.

«Намунча қаттиқ тортмаса?»— кўнглидан ўтказди Тангара.

— Сиз чекишни яхши кўрасизми?

— Ҳм... ҳм...— У оғзидан ҳалқа-ҳалқа тутун чиқазди.— Одамни чекишига қараб туриб ҳам билиб олса бўлади. Тамаки кўп кишилар ҳаётидаги бўшлиқни тўлдиради. Мен аёллар эрларга нисбатан мустақил эканлигини исбот қилиш учун чекишади, деган сўзларни қаердадир ўқиган эдим. Кўпчилик аёллар кейинги уруш даврида чекадиган бўлиб кетишди. Тамаки тўғрисида сиз қандай фикрдасиз?

— Мен ўзим чекмайман, тамаки тўғрисида эса таниқли онкологларнинг маълумотларига таяниб, врач сифатидагина тамаки — минглаб касалликларнинг сабабкори деб айта оламан. Бу ерда, Африкада тамаки ишланмайди, табиий барг ҳолида истеъмол қилинади. Кони зарар. Тамаки организмни қуритади. Эндигина чека бошлаган ёш йигитнинг психологиясига эътибор бериб кўринг-а. Унинг характеридаги асо-

сий хусусият кўпинча — қўрқоқлик бўлади. Аксар ёшлар мақтончоқлик қилиш, гўё ўзига ўзи хўжайин эканликларини намоиш қилиш учун чека бошлайди. Ёш йигитча учрашувга боради. Бу Африка ёшларига ҳам, Овропа ёшларига ҳам бирдек тааллуқли — у ўзини салобатли кўрсатиш учун, катта йигит бўлиб қолганини намоиш қилиш учун, ўз маъшуқаси кўзига савлатлироқ бўлиб кўриниш учун сигарета сотиб олади. Уларнинг бундай бўлиши кўпинча кинодан бўляпти. Кино ёшларга зарарли таъсир кўрсатяпти, уларни чекишга ўргатапти. Бу тўғрида дурустроқ ўйлаб кўришмаяпти. Жуда кўп фильм қаҳрамонларида — эркакларда ҳам, хотин-қизлар оғзида ҳам доим сигарета. Қаҳрамон танг аҳволга тушиб қолган пайтда қондасини келтириб сигаретани ўчиради, ёки олифтагарчилик билан бир неча метр нарига чертиб юборади. Қаҳрамонлари папирос чекавериб энсани қотирадиган ковбой фильмларидан безори жонмиз. Талай оч-наҳор болалар чекиб ташланган папирос қолдиқларини териб олиб, ундаги сарқитлардан дуч келган қоғозларга ўрашади-да, чекишаверади. Энг қизиғи шундаки, давлатнинг ўзи уларни бу заҳарга ўргатади. Улим жазосига ҳукм этилган кишининг «Сўнги марта сигарет чекиб олиш» истаги хусусида нима дейсиз? Бу ҳеч бир куракда турмайдиган иш! Модомики, сиз одам боласини қатл қилмоқчи экансиз, нима бўпти, қатл қилаверинг! Аммо унга сўнги марта сигарета чекиб олиш истагини қондириб, сигарет таклиф қилиш — бу қабиҳлик, давлат қабиҳлиги, шу билан бирга мазкур илтифотни қабул қилиш ҳам одамнинг қабиҳлиги.

— Сиз чекмайсиз, шунинг учун...

— Йўқ, мен чекардим... илгарилари... Яна бир факт. Овропа аёллари африкалик опа-сингилларига нисбатан кўпроқ чекишади. Мен Францияда бўлган пайтимда жўрттага синчиклаб кузатдим, бунга қа-

ранги, чекмайдиган эркакларга қараганда лабига сигарета тутган аёлларни кўчаларда кўп кўрдим... Ие, кофега кетганлар қаёқда қолиб кетишди? Какпо! Какпо!..

— Лаббай, дада,— овоз келди ошхона томондан.

— Кофе қани?

— Ҳозир бўлади. Сузгич жуда секин ўтказяпти.

— Яна суҳбатимизга қайтиб, қўшимча қилмоқчи эдим. Илгариги африка расм-қоидасига кўра тамаки, ёнғоқ мағзи худди совға сепи сингари рамзий аҳамият касб этарди. Хотинини қўйиб юбормоқчи бўлган эркак: «Агар бирор кимса сенга тамаки ёки ёнғоқ мағзи таклиф қилса уни бемалол қабул қилишинг мумкин деб айтиши керак эди». Бу расмий талоқ маъносини англатарди.

— Бордию хотини ажралмоқчи бўлса, нима дейиши керак эди?

— Тўғриси айтсам буни билмайман. Аёл сеп-совгаларни қайтариши шарт, аммо бирортаси уни хотинликка олмоқчи бўлса, у аёлдан: «Мен сени тамаки билан сийлашим мумкинми?» деб сўраши лозим. Агар шунда аёл рози бўлса, ўзи ёки қариндош-уруғларидан бирортаси «ҳа» деб жавоб қайтаради.

— Нима учун хотин кишига тамаки таклиф қилиб бўлмайди?

— Қариндош-уруғлари ёки яқин кишилари таклиф қила олади. Лекин бошқа уруғ ёки бошқа қабиладан бўлган бегона кишиларга бу ман этилган. Бунинг сабаблари жуда кўп, бироқ энг муҳими шуки, тамаки ёки ёнғоқ мағзига оби замзам ёки аёлларни хиёнатга мойил қиладиган сархушлантирувчи дорини аралаштириш ва ё қўшиш осон...

Қўлларида чашкалар ва қанддон билан остонада Какпо пайдо бўлди.

— Бу Италия кофейниги: кофе жуда секин сузилади. Аммо лекин у эрталабкисидан кўра мазалироқ.

— Сен татиб кўрдингми?

— Йўқ, бир оз кофени кўпроқ солдим. Ҳозир олиб келаман.

— Тезроқ, йўқса, кечикиб қоласизлар.

Какпо столга алюмин кофейникни кетириб қўйди.

— Ма пул, қайтимини менга беришни эсдан чиқарма. Ишайкейин оқ танли болалар билан муштлашма ҳам. Тушунарлими? Акс ҳолда, уч якшанба сурункасига кинога бормай, уйга қамалиб ўтирасан.

Шарлоттанинг ҳеч бир ақли бовар қилмасди: доктор болалар билан шуғулланишга қандай вақт топади? Тангара эрталаб уни учратди, кейин болалар чўмилаётганида улар устидан назорат қилиб турди. Бу пайтда ҳозиргина ўзини кўрган врачга ҳам, касалхонани бошқараётган одамга ҳам ўхшамаган бутунлай бошқа киши қиёфасига кирди. Унда аллақандай оналарча меҳрибонлик билан оталарча жиддий назокат уйғунлиги мужассам эди. Буларнинг ҳаммасида яна бошқа талай фазилатлар, унинг қалбида ниш урган хислатлар яширинган эди. Болалар яхшигина тарбия олишган эди. Доктор уларни аёллар ёрдамисиз ҳам йўлга сола билди, болаларни мустақилликка ўргатди...

«Бу хонадонда янги бир аёлнинг пайдо бўлиши бундаги тартиб-интизомга ҳалал етказмасмикин?» деб ўйлади Шарлотта.

Тангара кофе сузарди.

— Сизга қанд ташлайми? Мен ўзим ширинликка жуда ўчман...

Гезо ва Какпо шаҳарга чиқиш олдидан ўз озодаликларини назоратдан ўтказиш учун дадаси рўпарасига келиб туришди.

— Ҳеч қанақа чатоқлик бўлмасин... Хўпми?

— Кўришгунча, хоним, — деди болалар хайрлашиб.

— Кейин менга фильм мазмунини айтиб берасизлар-а.

— Албатта, хоним, хайр, дада.

Болалар остона ҳатлаб ўтишди-да, зумда кўздан ғойиб бўлишди.

Тангара билан Шарлотта суҳбатларини давом эттиришди. Вақт ўтиб борарди. Сим тўр тортиланган эшикни кимдир тақиллатди.

— Қиравер, Лей! — таклиф қилди Тангара.

— Салом! Яхшимисиз, хоним! — деди мусаввир ўтираркан.

— Бир пиёла кофеми ё эски мусаллас берайми? Полковник Люк бисотларидан.

— Кофе.

— Мен бориб дам оламан, — деди Шарлотта. У қолишни ҳам, кетишни ҳам билмасди.

— Кечиринг, мен сизни Лей билан таништирдим — бизнинг миллий рассомимиз, журналистимиз, мақола муаллифимиз...

— «Иброҳим кўзичоқлари», — деб яқун ясади Шарлотта Лейга диққат билан тикилиб.

— Ҳа, референдум ишлари қалай кетяпти? — сўради Тангара.

Лей тирсаги билан столга таяниб деди:

— Омон бўлсак кўрамиз қайси бири ғолиб чиқшини. Ҳамият туйғусими ёки тобелик одатими? Уч ярим миллиард мустамлака франки ташвиқот ва тарғибот ишлари учун сарфланибди ижобий овозга. Мен бунга «Янги Африка» газетасидан ҳозиргина ўқиб билдим. Улар Дъембени турмага тикишди, вилоят кенгаши ва мажлисларини тарқатиб юборишди, ҳукумат раҳбарлари ва давлат мансабдорларини ишдан бўшатиб юбориш дағдағаси ёки пора бериш йўли билан ўз томонларига оғдариб олиш пайида бўлишяпти. Барча маросимларда ва диний семинарларда руҳонийлар, епископлар, вонзлар очиқдан-очиқ ҳаммани

референдумда «ҳа» деб овоз беришга чақирмоқда. Армия, парашютчилар қўшини, жандармерия, полиция — ҳаммаси аҳолини «ҳа» дейишга мажбур қилиш учун сафарбар этилган. Мана, ўзингиз кўриб турибсизки, фронт кимлар билан кураш олиб бориши керак.

У кофедан ҳўплади, қошлари чимирилди.

— Бу аҳволда биз мағлубиятга учраб қоламиз,— деди Тангара.

— Биз?— қайта сўради Лей,— наҳотки?! Ҳамма гап — референдумда қанча одам «йўқ» деб овоз беришида. Қанча фоиз? Мана, масаланинг моҳияти қарда!

— Буларнинг ҳаммасига Антуаннинг муносабати қанақа эди? — сўрашга жазм этди Шарлотта.

— Хоним, биз ғоятда афсусдамиз. Сиз билиб қўйингиз керакки, ҳукумат ҳали ўзининг энг сўнгги сўзини айтгани йўқ.

Лейнинг гап оҳангидан Тангара тушундики, бу мавзуда сўз юритишга хоҳиши йўқ. Улар ҳар сафар чинакам дўстлардек жуда бегидир суҳбатлашарди. Энди эса Лей гапни бошқа ёққа буряпти. Тангара бу гўлликни Фронддан чиқиб кетганига йўйди.

Ўртага тушган ноқулай жимликни бартараф қилиш учун Шарлотта:

— Ҳаммасидан менга мана бу охирги картина ёқди,— деди.

Қартиналарнинг ҳаммаси мутлақо ҳар хил эди.

Биринчиси кираверишдаги эшик устига осилган бўлиб, унда одам суякларини сотаётган савдогар қиёфаси акс этирилган эди. У ярим яланғоч, бамайлихотир узун трубкасини тортиб ўтирар, унинг олдида эса одам суякларни тоғ-тоғ бўлиб уйилиб ётарди. Атрофда эркак ва аёллар ғимирлашар — бу бозор эди. Номе оқ матога ўралган қўлчалари билан кўкракларига

талпинаётган чақалоқни кўтарганича ярим ўгирилиб турарди.

Иккинчи картина бурчакка осилган эди. Унда қадди-қомати келишган бир тўда эркаклар тасвирланган. Улар қумлик кўрфазга тортиб қўйилган кема палубасида ўтириштипти. Кема сариқ қумликдаги ғариб бир бутага боғлаб қўйилган. Эркаклардан бири тахтага суянганича ботаётган қуёш томон қараб турипти.

Сўнгги картинада Номенинг бир ўзини креслода ўтирган пайти тасвирланган.

— Мен эса, кўпроқ «Скелетлар савдогари»ни ёқтираман,— деб жавоб берди Лей.— Бу Харматтан образи... Унда ўтмиш билан келажак уйғунлашган. Ахир Африка бозори — ўзига хос томошахона, костюмиз театрнинг ўзи эмасми? У — гўё оби ҳаёт. У ерда ҳамма нарсани — актиёрларни ҳам, томошабинларни ҳам бир вақтнинг ўзида кўриш мумкин бўлади. Худди ана шу ерда уларнинг ҳаёт драмалари, мустамлака халқларининг ҳаёт драмаси ўйналади. Трубка чекиб скелетларни сотаётган савдогар ўз тимсолида айни ҳақиқатни ифода этяпти. Аста-секинлик билан силлани қуришиб ўлдириш — халқимиз бошига битган балодир, бизни бошқараётган режимнинг муқаррар оқибати шу. Теграсида эса халқ ва бу халқ ўлимга маҳкум этилган. Анов кўса чол эса скелетга ўхшайди, суякларга қараб ўз-ўзидан сўраяпти: «Бир вақтлар даври давра сурган бу одамлар қани? Бу мурдалар кимларники? Кимларнинг сўнгаклари бу ерда хокисор бўлиб ётипти?»

Номе эса менинг севимли андозакашим, жазирама ва серҳосил Африка ерининг айнан умумлашмаси. У вояга етди. Аммо унинг қўллари боғлиқ, ўйилган кўзлари нималар деётгани ўз-ўзидан маълум. Аъзойи баданига оқ доғлар тошган гўдак бола савдогарни кўрсатиб: «Эртага менинг ҳолим нима кечади?» деб

сўраяпти. У бу саволга ота-оналаридан жавоб кутяпти. Ота юзида оғир изтироб. Она чехрасида эса ҳеч бир маъно сезилмайди: на ғазаб, на алам ифодаси бор. У фақат ўз-ўзидан: «менинг ўғлимни эртага нима кутяпти?» деб сўраётгандай, холос. Картиналарнинг асосий мазмуни шундай: бутун Африка африкаликлар учун қабристон... Одамларнинг боши узра эса қирмизи булут — Харматтан сузади! Йўқ, бу на фақат самум шамоли! Бу оҳу зор. Бу ҳар тўртала асрнинг гирыси, бу миллион-миллион кўмилган одамларнинг ҳайқириғи. Уларнинг тинимсиз оҳу надоматлари қулоқларимиз остида янграб туради, ўтмиш қоронғулигидан нурафшон истиқбол сари ундайди. Мана, Харматтан нима дегани!

— Тушунтиришларингиз ғоятда ажойиб,— деди Шарлотта,— аммо шундай бўлса ҳам мен учинчи картинани ёқтираман, нега десангиз унинг расмлари бирмунча аниқ чизилган.

— Бу услубга таалуқли масала, Номе бир қарашда кўп нарсани ифодалайди. Бу қайта безанаётган Африка. Харматтан эса — қалб ҳайқириғи. У бизнинг қонимизда яшайди — сут билан кирган. Ва ҳеч нарса бизни она-Ватандан жудо қилолмайди. Яқинда мен эрталаб бир аёлни учратдим...

У жим бўлиб қолди. Афтидан у бу аёлни хаёл нигоҳи билан кўраётгандай эди. Қуёш нурлари ошхонани шаффоф зиё билан тўлдириб, Лейнинг юзларига, пиёла айлантираётган бенхтиёр қўлларига ҳам тушиб турарди.

— Мустамлака дўконидан ҳомиладор бир аёл чиқиб қолди ва туйқисдан бир тўда парашютчиларга йўлиқди. У қўрқиб кетди ва жон ҳолатда қўллари билан қорнини дарҳол авайлаб тўсди.

— Оҳ!— хитоб қилди Шарлотта.

— Утакаси ёрилгандир,— деди Тангара.

— Кутилмаган бу тўқнашувдан аёл қаттиқ қўр-

қиб кетгани туфайли она қорнидаги болани қимирлатиб юборган бўлса керак.

— Турган гап,— тасдиқлади доктор.

— Уша пайтда унинг юзларида оккупантларга қарши мислсиз нафрат уйғонди! Мислсиз даҳшат! Унинг ўша кездеги кўзлари автоматга қадалган эди. Мен бир четда, бозор майдони бурчагида биқиниб турган танкни кўрдим ва нусха кўчиришга қоғоз-қаламим бўлмаганига ачиндим.

— Сен ўша аёл суратини чизармидинг?!— ажабланди Тангара.

— Неча чизмас эканман?! Ҳар кун эрталаб уни яна учратиб қолармикинман деб, бозор айланаман, лекин ҳеч учратолмайман.

— Ҳарбий ҳукумат бундай картинани ўтказмаган бўларди. Наҳотки буни сен билмасанг?

— Нега ўтказмас экан? Сен нима мени, парашютчиларни бадбашара махлуқлар қиёфасида тасвирлайди деб ўйлайсанми? Истилочилар армиясига халқ кўзи билан қарамоқлик ё сенга хуш келмайдими?

— Йўқ, мен фақат улар рухсат бермаса керак, деб ўйладим, холос.

— Яна бир чашка кофе мумкинми? Ташаккур... Тасвирий санъат кишиларга интеллектуал ва эстетик завқ бағишлайди деб айтишади. Мен бунга қўшилмайман. Мен ўз картиналаримни Европадан келган саёҳатчиларга сотаман. Улар учун бу бир экзотика. Маърифатли африкаликлар эса европаликларга тақлид қилиб харид қилишади. Бундан менинг дилим оғрийди. Халқнинг кўпчилик қисми ҳали эстетик завқ олишни билмайди. Қартинани тушунишмайди — омилиги бор...

Шарлотта ўз нигоҳини биридан бошқасига кўчирди. У ўзини енгил ва эркин ҳис этар эди. «Наҳотки менинг булар билан мана шундай бемалол сўзлаша олишим учун Антуаннинг ўлими керак бўлган бўлса?

Улар ҳам ёлғизлик нималигини билишармикин? Уларни руҳлантирган нарса нима? Уларга бунчалик куч-ғайрат бераётган нарса нимакин?» деб ўйларди у, бир мавзудан иккинчи мавзуга ўтиб турган бу суҳбатга қулоқ сола туриб. У иккаласига ҳавас қиларди. Кўп гаплар айтмоқчи бўларди. Сабабини билмаган ҳолда ўзига ўзи дашном берарди. Улар гарчи французча гаплашсалар ҳам айни чоғда Шарлотта ўзини уларнинг оламида ёлғиз ҳис этарди. У буларга кўшилгиси, ўз фикр-мулоҳазаларини айтгиси келарди-ю, бироқ халақит беришдан ҳайиқарди. Шу билан бирга ўзининг бу журъатсизлигидан жаҳли чиқарди. Ниҳоят у ирода кучи билан хаёлига келган бу фикрларни базўр улоқтириб ташлади-да, ўзини эътибор бериб тинглашга мажбур этди.

— Мангулик деб жонимни жабборга бермайман, — деди Лей, — бирдан-бир истагим — янги жамият қуришда иштирок этиш.

— Бениҳоя олижаноб интилиш, — деди киноя билан Тангара, — ваъзхонлик нима бўлади?

— Тақиқланган.

— Нима учун?

— Ҳукумат хоҳиши шу.

— Бироқ ҳар қалай ҳуқуқингиз бор-ку?

— Чинданам! Бу ҳуқуқ сўзининг қандай маънода тушунилишига боғлиқ. Мамлакатимизда озодлик яхшигина, бир нима деб кўр-чи!

XIV. Премьер-министр

Ташқарида моторнинг заифгина товуши эшитилди. Кейин шақ этиб машина эшиги ёпилди. Эшик панжараси ортидан дароз бўйли одамнинг қораси кўринди. Тангара келган одамнинг кимлигини билди.

— Премьер! Яна ёлғиз ўзи! — Доктор меҳмонга пешвоз чиқди. — Кираверинг!

Тамбан Юссидо, министрлар советининг раиси,

Шляпасини кўлига олиб, ичкари кирди ва аланглаб ошхона томонга қараб қўйди:

— Маъзур тутасиз, хоним, сизларнинг тушликдан кейинги оромингизни бузганим учун.

У Шарлоттага қўл узатди.

— Бизнинг премьер-министримиз Тамбан Юссидо, — уни таништирди Тангара.

Таажжубда қолган Шарлотта премьерга қандай мурожаат этишни билмай қолди: «Жаноби олийлари» ёки жўнгина қилиб «жаноб» десинми? У ёпишиб тушмайдиган ниманидир гўлдиради-да, узатилган қўлни сиқди ва ўрнидан турди.

— Безовта бўлмаг, хоним. Ўзингизни қандай ҳис этмоқдасиз? Ҳукуматим, шахсан мен сизга йўлиққан дарддан озурдамиз. Мен томондан ниманки керак бўлса айтинг, бажо келтирамиз, ўтиринг, сўрайман сиздан.

— Ташаккур, — деди Шарлотта ва ўтирди.

«Тилёғламачи», ўйлади Лей, ўрнидан кўзгалмай. Тамбан Юссидо мусаввирга калондимоғлик билан қаради: икки ой бурун чоп этилган «қороз қўғирчоқлар» мақоласини ҳалли эсдан чиқазмаганди.

— Марҳамат, ўтиринг, — таклиф қилди Тангара айнан унинг уйида Тамбан Юссидо билан Лейни тасодифан учрашиб қолганини дилига тугиб.

Лей ўрнидан турди-да, иззату икром билан таъзим бажо келтирди:

— Салом, жаноб министр!

У гапирганда ошхона ҳаддан зиёд торга ўхшаб кўринди.

— Сизнинг дам олиш пайтингиз бўлди, Фор хоним.

— Ҳа-ҳа. Мен ўзим ҳам бориб ётмоқчи бўлиб турган эдим. Жаноблар, мени маъзур тутасизлар.

— Марҳамат, хоним, — деди Тамбан Юссидо жавоб беришга шошиларкан, хиёл бош эгиб. Шарлотта эшикдан чиқиб, ғойиб бўлиши билан у санъаткорга

бурилди:— Лей ҳамма нарсанинг ҳам ўз чегараси бор! Мен сени бу ерда кўришимни билганимда келмаган бўлар эдим. Тангара, шунга ўхшаш кишилар билан учрашиб турганингдан гоят таассуфдаман...

— Бир чашка кофе ичасизми?— таклиф қилди Тангара.

— Раҳмат, ичмайман.

— Унда коньяк ё ликёр келтирай?

— Бажони дил.

— Сен-чи, Лей?

— Йўқ, раҳмат.

Тангара бир шиша яшил тусдаги ликёр ва иккита кумушранг стаканчани олди. У премьернинг илгариги сафар келганини эслади: ўшанда Тамбан унга мамлакатни идора қилиш ишида бирга иштирок этишини таклиф қилган эди. Тангара унинг бу таклифини рад қилган эди.

Тамбан Юссидо ўтирди. Шимидаги ғижимларни ҳафсала билан тўғрилаб оёқларини чалмаштириб олди. Чап томондаги ички чўнтагидан катта олтин портсигар чиқариб чекди. Ўртага оғир сукунат чўкди.

— Сизнинг соғлиғингиз учун,— деди Тангара стаканни кўтариб.

— Сизнинг ҳам,— деди унга жавобан премьер-министр ва стаканни лабларига олиб борди.

— Айтгандай, Тангара, сен газетамизнинг сўнгги сонини ўқимадингми?— сўради Лей.

Тангара жавоб бермади.

— Унда жуда яхши,— Лей чўнтагидан газета чиқарди.— Мақола «Буржуа фалажлари ҳамён тўл дирмоқдалар» деб аталади.— У ўқий бошлади:

Биз йигирма саккизинчи сентябрда «йўқ» деб айтамыз.

Барча ёғлиқ жойларга ўрнашиб олган буржуйларга «йўқ!» деб айтамыз.

Янги костюм кийган мустамлакачиликка «йўқ!»
деб овоз берамиз!

Буржуа фалажлари, қўғирчоқ ҳукуматнинг чирик
устунларига «йўқ!» деб овоз берамиз.

У узоқ ўқиди, ўқиркан, юмалоқ бошли, калта қир-
қилган сочли, лаб-лунжи осилган, кенг юзли, кўз ости
салқиб тушган премьерга зимдан кўз қирини ташлаб
қўярди. Тамбан Юссидонинг қовоғидан қор ёғарди.

«Деҳқонлар, ишчилар, хизматчилар! Сиз, сариқ
чақага арзимайдиган ҳукумат тепасида турган киши-
лар учун, ана шу майда товламачилар учун ва кейин-
чалик янги ҳукмрон синф ташқил қилиш ниятида сиз-
ларни «ҳа» деб овоз беришга даъват этаётган ота
ўғиллари учун ишляпсиз.

Эй сен, фуқаро! Инкор жавобинг ўғирликка, хо-
тинбозликка таҳқир-ҳақоратларга чек қўяди. Уз ор-
номусинг ва қариндош-уруғларинг ор-номуси учун
«йўқ» деб воз берамиз!

Она-Ватанимиз, Африка учун — «йўқ!»

Хонага оғир сукунат чўкди. Тангара нима дейиш-
ни билмасди. У қўлларини кўксига қўйди, бармоқла-
ри кўйлак устида сирғалар эди. Лей ўқиётган маҳал-
да у премьер-министрнинг юзларига разм солиб
турган эди. Мана, Тамбан қўлларини стол устига
қўйди. Крахмалланган манжетлар олтин тақинчоқла-
ри билан. Бош бармоқларининг титраётганлиги хиёл
сезиларди. Хўппасемиз гавдага ғазабдан қон югурди,
у қаҳрини яширишдан ожиз эди.

«Бизда далиллар бор. Оромгоҳлар қувиляпти —
уларни ҳамма кўриши мумкин. Гарчи улар ҳозирча
тайёр бўлмаса-да, уларда ҳеч ким яшамаса-да, мо-
лия министри виллаларни ижарага бериш учун макко-
рона шартнома тузиб қўйган, маҳаллий бюджет ва-
кили эса уни тасдиқдан ўтказган. Бошқача қилиб
айтганда, барча қурилиш учун харажатни маҳаллий
бюджет тўлайди, оромгоҳлар эса мамлакатнинг мус-
тақил мулки бўлиб қолмайди.

Таассуфлар бўлсинким, бу мустамлака ҳукумати бошқараётган жамоат маблағини очикдан-очик талон-тарож қилишдир».

— Бу ҳеч бир куракда турмайдиган тухмат. Сизлар ҳукуматга тил теккизмоқдасизлар. Биз ҳақиқатан ҳам аҳолини «ҳа» деб овоз беришга таклиф қиляпмиз... Негаки генерал де Голь томонидан тузилган ҳамкорлик — бизнинг мамлакатимиз учун бирдан-бир нажот йўли. Агар бошқа Африка давлатлари ажраб чиқишга қарор қилсалар, ўзларига қийин. Минг бор афсус, Тангара, сен исён уруғини сочаётган, ҳалокат сари етаклаётганлар билан, ватан душманлари, халқаро коммунизм жосуслари билан алоқада экансан. Улар билан алоқани қанча тез узсанг ўзингга шунча яхши бўлади...

— Келинг, бўлмаса, ўша ҳамкорлик тўғрисида гаплашиб олайлик. Хўш, нима учун биз капиталистик Францияга қўшилишимиз керак? Франция ҳамма ерда кўнгли тилаганча ўз вакилларига эга бўлсинми?.. Бизнинг мамлакатимиз эса унинг хусусий мулки бўлиб қолверсинми? Бизнинг иқтисодий манфаатларимиз Франция манфаатларидан мутлақо фарқ қилади. Бинобарин уларга диаметрал қарама-қарши. Ҳамиятни сотиб олиш учун уч ярим миллиард франк керак бўлди...

— Менда шундай тасаввур пайдо бўлмоқдаки, сизлар мустақиллик деган бир руҳий касаллик комплексига йўлиққансизлар.

Премьер-министр столдан қўлини олди. Ўз ихтиёри биланмас, таклиф билан келганида борми, жўрттага мени тузоққа илиптириш учун бу ерга чақиришган деб гумонсираши турган гап эди. «Наҳотки Тангара буларнинг доираси билан алоқада бўлса? — ўйлади Тамбан. — Нима учун у мамлакатни идора этиш ишида қатнашишдан бош тортяпти? Демак, у ҳам ҳар қалай оппозицияга тегишли экан-да?»

— Жаҳолат, воқеликка реал ёндошмаслик факторлари билан сизлар ҳисоблашмаяпсизлар («сизлар» сўзи фақат Тангарага қаратилган эмас эди), сиёсий жиҳатдан мамлакат ҳали мустақилликка тайёр эмас. Иқтисодий жиҳатдан эса ундан ҳам баттарроқ; бизда на саноат бор, на капитал. Агар биз ҳамкорликда қолсак, фақат шу вақтдагина капитал жамғарлашимиз мумкин... Биз шунга эришамиз...

— Ия, ия, ия...— сўзини бўлди Лей, чашкани нари суриб унинг кўзларига тикиларкан.— Биз олма пиш, оғзимга туш деб ётавермасдан мамлакатни саноатлаштиришимиз керак. Иқтисодимиз фақатгина планли бўлиши керак. Сен бизда ҳеч нарса йўқ деб айтяпсан. Биз эса йўқ, бу нотўғри деймиз! Бизнинг қўлларимиз, бизнинг бошларимиз — мана бизнинг энг катта бойлигимиз. Фақат халқнинг ўзи халқ фаровонлигини таъмин эта олади. Биз сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан мустақилликка эга бўлишни истаймиз. Иқтисодий мустақилликни қўлга киритолмасак ҳаминша малай бўлиб қолаверамиз.

— Қуруқ гап! Сафсатабозлик! Мамлакатни биз идора қиляпмиз ва биз референдумда «ҳа» деб овоз берамиз. Шундоғам бюджетимизда танқислик бор...

— Нима учун сиз мустақилликдан юз ўгирасиз? Шунинг учунким сиз француз ҳукуматининг розилигисиз ҳеч нарса қилаолмайсиз! Бюджет танқислиги масаласига келсак, бунинг учун халқ айбдор эмас, шундай эмасми? Етишмовчиликка на касалхоналар, на мактаблар, на гидроэлектростанциялар қурилиши, на йўллар айбдор. У сизнинг идора усулингиз жатига тавқи лаънатга қолди... Сизлар фақат сўнгги маркадаги холодильниклар, ярақлаган машиналар ва ҳавони янгилаб турадиган қурилмалар тўғрисидагина ўйлайсиз...— Лейнинг кўзларидан ўт чақнади. Тангара санъаткорга, анграйганича қараб қолди.— Сизларнинг фирибгарона операцияларингиз халқ қонини сўриб

олмоқда. Сизларда энг кам ҳақ оладиганлар қанчадан маош олади? Икки юз минг, уч юз минг франкми ёки ундан ортиқроқми? Айни пайтда ишчилар эса иш топишга муваффақ бўлган тақдирдагина ойига олти мингдан ўн минггача етказиб маош оладилар. Ҳар бирингизнинг ўз уйингиз, икки ёки учтадан хотинингиз бор ва сиз уларнинг кўп сонли онласини, кам деганда ҳар бирида ўн бош нафар ейман, ичман деб турганларни боқасиз. Машиналарингиз-чи? Сизларнинг номардлигингиз мана қаерда пусиб ётибди. Сизлар «ҳа» деб овоз беришга чақириб, «ҳа» — мустақиллик маъносини англатади», дейсиз. Бу алдов эканини ўзингиз жуда яхши биласиз. Нима учун Дъембе турмада ётипти. Коммунист бўлгани учунми? Ахир, унинг мутлақо коммунист эмаслигини биласиз-ку! Регионал советларда коммунистлар ёки пайдарпай революция тарафдорлари ўтиргани учун уларни тарқатиб юбордингизми? Нима учун сизлар профсоюзларни таъқиб остига оласиз? Хизматчиларни-чи?

Баҳсинг кескинлиги докторни бутунлай эсанкиратиб қўйди. Кўпдан бери, ўша Францияда ўқиб юрган пайтлардан бери, у бунақанги қизгин олишувда иштирок этмаган эди. У ўйларди: «Майли, бу саволларга премьер жавоб берсин! Шунда Лейнинг айтаётганлари тўғри ёки нотўғрилиги маълум бўлади. Албатта, касалхоналар қуриш ва медицина ёрдамларини ташкил қилиш бюджетни қуритмайди. Уларнинг ўзлари давлат хазинасини талон-торож қилишмоқда. Ҳаттоки, уларнинг узоқ қариндошлари ҳам автомобилларда юришади. Шундай қилиб, мен нима учун улар Дъембени қамаб қўйишганини билмоқчиман?»

— Кўриб турибманки, сен яхшигина мактабдан ўтгансан. Хўш, нега мана шуларни айтиб бериш учун Сенегал ёки Фил Суяги Соҳилига бормайсан? Бизнинг мамлакатимиз, ҳатто агар ҳаммага маъқул туш-

маса ҳам «ҳа» деб овоз беради,— деди премьер-министр.

У Лейга нафрат билан қаради, «йўқ» тарафдорлари унинг жинини қўзғатарди. У ғазаб билан яна:

— «Ҳа» ғалаба қилади, қасам ичиб айтаманки, ундан кейин нима бўлишини ўз кўзларингиз билан кўрасиз!

— Мен африкаликман. Сенегал тақдири бошқа барча Африка территорияси қай даражада ташвишга солса, худди шундай мени ташвишга солади. Сиз билан бошқа ҳукумат кишилари ўртасида унча катта фарқ йўқ, ҳаммангизнинг уруғингиз бир. Жаҳон мазлум халқлари тарихида мустақиллик эвазига, озодлик эвазига ҳаммиша дарё-дарё қон билан ҳақ тўланган. Француз ҳокимияти остида қора Африка бутун бошли Африка у ёқда турсин, Ғарбий Европада бутун уруш ва революциялар давомида тўкилган қондан беш маротаба кўпроқ қон тўккан. Агар Ғарбий Европа билан Африкада тўкилган қонларни тарози палласига қўйиладиган бўлса, у ҳолда бизнинг палламиз бошиб тушади.

Лей тутоқди. Сўзлар нақ юракдан қуюлиб оқарди. У худди Тамбанга ташланиб, уни бўғиб ташлашга ҳам тайёрдек кўринарди.

— Тўрт аср давомида илк бор — биринчи марта! — бизга: «Ҳа» деб айтсангиз — қулликни абадийлаштирган бўласизлар! «Йўқ» деб айтсангиз борми — озод бўласизлар!» деб уқтирмақдалар. Озод этилганлар ижод қилмоқдалар, тикланмоқдалар, илгариги шон-шуҳратларини қайтариб олмоқдалар. Сиз бўлса, сиз, халқни қул ҳолида қолишига ишонтирмоқчи бўляпсиз. Эртанги кундан бошлаб, ёки аниқроғи 28 сентябрь якшанба кундан бошлаб, ҳаммангиз, ҳеч қанақа истисносиз, Сенегалдан тортиб Чадга қадар, Негерадан тортиб, то Фил Суяги Соҳилига қадар, ҳамма министрлар, ҳар бир тўкилган қон учун, ҳар бир она

кўзидан тўкилган ёш учун, сути қуриган она кўкраги устида бигиллаган ҳар бир чақалоқ зори учун жавоб берасиз.

— Мен ҳам сизга ўхшаган бир ватанпарварман. Эҳтимолки, ортиқроқдирман. Биз маҳаллий кадрларни қўйдан юқорига кўтариш йўли билан оғир мушкулни осон этмоқдамиз. Улар мамлакатни гуллаб яшнатади. «Келажакнинг сара гуллари» аталувчи сизлар бўлса, бу тўғрида ҳатто мулоҳаза қилиб ҳам кўрмаяпсизлар. Биз ҳақиқий аҳволни билган ҳолда «ҳа» деб овоз беришга таклиф этияпмиз. Бизни тушунсанглар-чи ахир,— деб сўзини тугатди Тамбан Юсси-до, далиллари етарлимаслиги туфайли табассум билан пардалашга ҳаракат қилиб.

«Наҳотки бизнинг устимиздан мана шу арзимас одамчалар раҳбарлик қилса? Ҳатто ўзини қораловчи саволга ҳам муносиб жавоб беролмайди-я. Ўзини бегараз киши қилиб кўрсатмоқчи. Мен баъзи бир масалаларда марксистлар билан унчалик келишолмайман. Лекин улар ҳақиқатни айтишади», деб ўйларди Тангара. Премьердан у ҳамон маънилироқ жавоб кутарди.

— Ҳеч қанақа муросасозлик йўқ! Сен ўзингни ватанпарвар деясан. Майли, шундай ҳам дейлик. Кадрлар масаласига келсак, бу соҳада етишмовчилик бизда ҳам бор. Ҳамма шу тўғрида ўйлаяпти.— Лей хотиржам гапирарди.— Менинг отам депутатдан маош олади, депутатлар эса — мустамлакачилар измида. Худди ўша одам: «Ҳали ёшсизлар, қизиққонсизлар, доим шошқалоқлик билан иш тутасизлар. Сизда пул ҳам, армия ҳам, кадрлар ҳам йўқ», дерди. Мана нима халққа ботаётгани. Ўз отам ҳам ҳар ойда мана шу заҳарни одамлар қулоғига қўйгани учун маош олади. Мен яқинда ўқиб қолдим, у ва яна қандайдир нусхалар билан референдумда «ҳа» деб овоз беришга ташвиқ қилиш учун группа тузишипти. Биз ҳақиқатан

кадрларга муҳтожмиз, ammo уни бизнинг ўзимиз етиштира оламиз. Аллақандай миллат ёки қанақадир калтабин парламент фатвосини кутмасдан, ҳеч қанақа бошқа миллат Африкани яратолмайди. Фақат биз, африкаликлар, биз ўзимиз Африкани барпо этоламиз. Ва яна битта савол...

Лей стол орқасига ташланган кўйи ўйланиб қолди. Орага беш дақиқача давом этган жимлик чўкди.

— Йилини аниқ эслолмайман. Буни аҳамияти ҳам йўқ. Сен француз миллий мажлисининг депутати бўлган чоғингда Сенегал ўқчилари деб номланган солдатларни Ҳинди-Хитойга жўнатиш юзасидан резолюция қабул қилиш учун овоз бериш керак бўлган пайтда, ўзингни қандай тутдинг? Масала фақат бир сенинг ўзингга эмас, барча Африка қитъасидаги депутатларга тааллуқли эди. Сен ўзингни ватанпарвар деб ҳисобляпсан — хўш, нима учун овоз бериш пайтида бетараф қолдинг? Вьетнам халқининг ўз мустақиллиги йўлида кураш олиб бораётганини билла туриб, бетараф қолишга қандай кўнглинг бўлди?

— Мен кўриб турибман...

— Мен эса ҳеч нарсани кўраётганим йўқ. Мен сендан жавоб кутяпман...

— Мен бу мамлакатнинг премьер-министриман. Мени тергашга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ.

— Йўқ, бунга халқнинг ҳаққи бор! — ғазаб билан қичқариб Лей стулдан сакраб туриб кетди! — Сен ўзингни халқ вакилиман демоқчи бўляпсанми?

Лей унга разм солиб қаради. Қўли билан стол четига таянди, бармоқлари бирин-кетин йиғилиб муштга айланди. Гўё ўзига-ўзи гапиргандай деди:

— Шундай қилиб, сен овоз беришда бетараф қолдинг. Бундай пайтда оғизга талқон солиб жим туриш — бу ўта разиллик-ку! Еқлаш ёки қарши чиқишга сен журъат этолмадинг. Жазоир урушида-чи? Бу кадрлар тайёрлаш мактаби эмас эди шекилли. У ёққа

ёш йигитлардан қанчасини юборяпсан? Мен билмоқчи эдим, Жазоирда ҳар бир қора солдатнинг боши учун неча пул тўланади? Мустамлакачилар учун бекорга тўпга тутдириб бермаётгандирсан ахир? Шу йўсинда бир вақтлар европалик қулфурушлар шаҳзодаларга пул тўлашарди. Бир кунмас бир кун қул савдосига ҳайкал қўйишади.

— Бас! — ғазабдан премьер-министр жони ҳалқумига келгандай бўлди.— Биз итга суяк ташлагандай башарамизга итқитиладиган мустақилликни истамаймиз! — У хахолаб юборган Лейга кўзларини чақчайтирди.— Мен премьер-министрман ва ҳар қанақа қаланги-қасангиларга ўзимни ҳақоратлатиб қўймайман! Сен ҳали бу ҳақоратнинг учун таъзирингни ейсан! Тангара, сен бу партиянинг таянчи бўлиб қолибсан. Мен кетаман,— деди шляпа ва қўлқопига ёпишганча у баланд келиб.

Тангара уни кузатгани чиқди.

— Гапларимиз бу тарзда тескари бўлиб кетганидан гоят таассуфдаман.

— Ҳечқиси йўқ! Лекин сен улардан эҳтиёт бўлишинг керак. Уларнинг ҳаммаси коммунизм оғуси билан заҳарланган. Бақироқлар! Вайсақилар! Улар билан ҳамтовоқ бўлишинг мени ташвишга солмоқда. Яқинда, ўтган ҳафтада бўлса керак, губернатор билан овқатланиб қолдим. Шошмай тур, мен гапириб бўлай... Сен нечоғлик ажойиб врач эканингни ҳамма биллади. Сен — бизнинг миллий ифтихоримизсан. Медицина журналларида босилаётган мақолаларинг жуда юксак баҳоланмоқда. Оппозицияда бўлиб қолганингда борми чет элдаги нуфузингга путур етган бўларди. Сен полковник Люк тўғрисида ёзма доклад жўнатганингда соғлиқни сақлаш министри ҳам, мен ҳам қўйган айбларингнинг адолатли айблар эканига ҳеч бир шубҳа қилганимиз йўқ. Сендан илтимос, бунақанги бақироқлар билан мутлақо алоқангни уз. Ҳозир

бир-бирига тош отиш пайти эмас. Мен сени ишонтириб айтишим мумкинки, менинг ҳукуматим, етти ёшдан етмиш ёшгача ҳаммаси, фақат мамлакат фаровонлиги тўғрисида ўйлайди. Шу туфайли унга фақат ҳақиқий ватанпарварларгина киритилган.

Улар йўлка бўйлаб боришарди. Премьер тўхтади, кейин яна бир неча қадам босди. Беш метрлар чамаси орқада уларни таъқиб қилиб қора лимузин борарди. Унинг ярақлаган бўёқларида сада дарахтлар акс этиб турарди.

— Янги қонунлар қабул қилингунга қадар бизда жуда катта қийинчиликлар бор эди,— давом этди премьер.— Шунинг учун ҳам биз бирор-бир нарсани ўзгартиришга ожиз эдик. Лекин янги қонун бизга руҳсат этибгина қолмай, тўла автономия ҳам берди. Шунинг учун ҳам биз полковник Люкни жойидан қўзғата олдик. У губернатордан марҳамат кутмоқда. Чунончи, ишдан бўшатиш ва ишга қўйиш масаласини ҳам ишга губернатор тасдиқлайди. Албатта, касалхонадаги нуфузингга кўра энг аввало сен ўз касбингга бурчлисан. Шу вақтга қадар губернатор ҳам, бошқа биров ҳам сенинг тўғрингда масала кўтаргани йўқ. Руҳонийлар билан кажбахслигинг ҳақида нинг деётганим йўқ. У ишлар дарҳол жўнашиб кетди. Шубҳасизки, ҳар бир кишининг эрки ўзида. У ўз ихтиёри билан ҳаракат қилиши мумкин, аммо баъзан шундай пайтлар ҳам бўладики, киши шароит тақозосига кириб мослашуви керак. Ҳозирги пайтда, менинг билишимча, сен оппозицияга қўшилиб боряпсан. Мен ўзим бир неча марта кўрдим, нафақат мен, губернатор ҳам, архиепископ ҳам — ҳаммамиз сенинг номингни «йўқ» деб овоз берганлар плакатларида кўрдик. Дьембенинг иши, мен сени ишонтириб айтаманки, мутлақо бошқача тахминдаги иш. Унинг қамоққа олинишининг референдумга ҳеч қанақа алоқаси йўқ. У шунчаки вақтинча ҳукуматдан чиқарилган холос. Унга қўйилган

айбнома вақти соати билан эълон қилинади. Бироқ унинг қамоққа олиниши ифвогарлар компаниясини жунбушга келтирди. Мен буни шунинг учун ҳам сенга ҳикоя қиляпманки, сенинг ҳалол-пок одам эканлигингга ишонаман ва кўпинча сен хусусий тартибот қурбони бўлиб қоласан. Мен сенга илгариги ҳолатингни эгаллашга ёрдам бермоқчиман. Агар носоғ бўлганимда сендан маслаҳат олиш учун келган бўлар эдим. Лекин сен ўз медицинангни қанчалик яхши билсанг, мен ҳам сиеъатни худди шундай яхши биламан.

Нарсаларнинг ҳақиқий аҳволи ҳолатига чинакам эркаклар кўзи билан қараб кўрайлик. Мамлакатда қандай ҳодисалар рўй берапти? Қабила бошлиқлари — улар ахир жуда яхши мактаб ўташган — ижобий жавоб бериш учун компания олиб боришяпти. Агар ҳукумат уларга қарши чиқса, у ағдарилиб ташланади. Бошқа томондан бир ҳовуч авбошлар бор — улар жуда оз ва улар мамлакатда ҳеч қанақа таянчга эга эмаслар. Худди ана шулар «йўқ!» деб овоз бериш учун ташвиқот ишлари олиб боришяпти. Вужудга келган вазиятни таҳлил қилиб, биз ижобий овоз беришга қарор қилдик. Бизни бунга мамлакатдаги аҳвол мажбур қилди. Борди-ю, агар ҳокимият қабила бошлиқларига ўтиб қолгундек бўлса, батамом анархия бошланади; бу охири бориб парчаланишга олиб келади. Хўш, энди ўзинг ўйлаб кўр, агар ҳукмронлик қабила бошлиқлари ихтиёрига ўтиб қолгундек бўлса, мамлакатнинг аҳволи нима кечади? Шу туфайзли биз барча зиёлиларни, жамики маълумотли кишиларни ўз томонимизга тортишга ва «ҳа» деб овоз бериш билан феодаллар йўлини тўсишга, авбошларни улоқтириб ташлашга қарор қилдик. Сендан илтимос, ўз позициянг тўғрисида яхшилаб ўйлаб кўр. Реал нарса ва ҳодисаларнинг ҳолатига диққат билан разм сол ва мумкин қадар холис бўлишга ҳаракат қил. Эртага бўладиган мажлисда сен менни қувват-

лашинг керак. Сени ҳамма танийди ва ҳурмат қиладди.

Улар касал кўргани келган одамлар кирди-чиқдиси бўлиб турган дарвозахонада тўхташган эди.

— Мен бирор-бир нарсани идора қилиш тўғрисида жуда кам ўйлайман. Аммо сен қандай қилиб мамлакатни шу даражага олиб бордингки, қабила бошлиқлари мана шундай кучга айланиш имконига эга бўлди?— деди Тангара.— Полковник Люк масаласига келсак, бу врач эмас, синиқчи табиб, холос. Бу балки хачирлар замонида армия учун асқотган бўлиши мумкин, автомобиллар даврида эса, унинг қўлидан ҳеч бир иш келмайди. Шундай бўлса ҳам бу ерда нимадир унга қовушмай турибди. Ахир у соғлиқни сақлаш министрлигида маслаҳатчи. Балки у ерга ўша кўпроқ манфаат етказар... Референдум масаласига келсак, мен Африкадаги аҳвол тўғрисида мақолаларни ўқидим ва шу тўғрида жуда кўп ўйладим, халқ тақдири тўғрисида ўйладим. Қасалхонага ишга тайинланган кунимдан бошлаб мен ҳеч бир партиёга қўшилмасликка ҳаракат қилдим. Мамлакатнинг тараққиёт йўлини мен аниқлаб беролмайман. Фронт мажлисида мен фақат кузатувчи сифатидагина қатнашаман. У ишни ўз мутахассислари қилсин дейман. Менимча, бунда ҳеч қанақа хатолик йўқ. Шунинг учун ҳам менга таъна қилишади. Кечамиди ё аввалги кунимиди, министрликдан хат олдим. Унда мен шартнома билан ишлаётганлигим ва ҳали мансабим тасдиқланмагани эслатилибди.

— Мен сенга ҳеч нарса юборганим йўқ.

— Сен бўлмасанг кабинетингдаги бошлиқ юборгандир... Ҳар ҳолда мен сўзга чиқмоқчи эмасман, мен тинчликни яхши кўраман, иккинчидан эса мен фақат виждон амри билан иш қиламан. Губернатор ва епископга қилган визитинг хусусида сен менга улар билан кўришсанг яхши бўларди деган ишорани қил-

динг. Йўқ, мен ўз пучмоғимда ўтираверганим маъқул. Лекин мен халққа «ҳа» ва «йўқ» деган сўзларнинг маънисини тушунтиришим керак,—ва бу менинг бурчим; бу бурч мен учун ғоят муқаддас.

У Фронтдан чиққанини айтиш учун премьер-министрга икки марта оғиз жуфтлади-ю, лекин айтмади.

— Наҳотки сен ҳам мамлакатни ўзимиз идора қила олишимизга кўзинг етса? Касалхонагда доридармонлар етишмайди-ю...

— Ундай бўлса нима учун сен — премьер-министр ва территориал мажлис раиси бўлиб турибсан?

— Мен бунақа демоқчи эмас эдим,— ўз хатосини тузатмоқчи бўлди Тамбан.— Мен демоқчиманки, биз мустақил бўлиб ажраб чиқишга етарли даражада тайёрмизми?

— Мен раҳбар эмасман. Лекин сенинг ўрнингда бўлсам, ҳаммани тўплардим-да, улардан маслаҳат сўрардим, кейин ҳал қилардим. Ҳар қанақасига олиб кўрган тақдирингда ҳам «ҳа» деб тасдиқлаш — энг ёмон йўл.

— Йўқ, сен мутлақо тушунгинг келмаяпти. Афсус! Бу тўғрида бошқа гаплашолмаймиз. Анов аёл ўзини қандай сезяпти? У энди чиқиши мумкинми?

— Ҳа.

— Айтгандай, нега уни европаликлар касалхонасига жўнатмадинг?

— Полковник Люк, полиция комиссари ва яна қандайдир капитан касалхонага келишди. Нега улар бунга у ёққа кўчириб ўтишмади? Мен фақат врачман, холос.— Юссидонинг маккорлик билан берган саволи Тангаранинг иззат-нафсига теккан эди. Шундай бўлса-да кўшимча қилиб, айтиб қўйишни лозим деб билди.— У менинг каравотимда ётаётгани ҳам сенга маълумдир?

— Ҳа, бу ҳам менга маълум!— жавоб берди премьер-министр қўлини врач елкасига қўйиб.—

Эътироф этишим керак. Кейинги пайтларда сенинг тўғрингда талайгина мишмишлар юрипти. Ҳа, майли, у билан сув ва ўрмон бошқармаси шуғулланар. Тушунаман, майда-чуйда гаплар таъбни хира қилади,—киноясиз тамом қилди у гапини.

«Қандоғам тубанлик! Уз ғалабалари учун мен билан бирга ётишга ҳам мажбур қилишади улар!»
«Саёқ Африка!»— деб қўйди Тангара ўйланиб.

— Бу аёлни уйга таклиф қилишим билан ҳаммаларингизнинг хаёлингизга бошқача фикр кепти-да!

— Мен жўнаб кетаман. Ўртоғинг кутиб қолди. Афсус, афсус,— такрорлади Тамбан Юссидо шофёрга ишора қилиб.— Биз яна учрашамиз,— деди у хайрлашиб, машинани орқа ўриндиғига ўтираркан.

Тамбан Юссидо узоқ йиллар давомида Француз Миллий мажлисининг депутати эди. Кейинги ўн йил ичида у IV француз республикасининг деярли барча ҳукумат коалицияларида иштирок этди. Бу ҳукумат бошлиқлари ҳар бир қулай фурсатдан фойдаланиб уни ҳар хил халқаро учрашувларда мустамлакачиликнинг ибратли самараси сифатида намоиш қилиб кўрсатишарди. Тили аччиқ одамлар уни француз Дианаси кечасининг фарзанди деб айтар ва уни барча метрополия — ўнг марказдан тортиб энг сўнги ўнг партияларгача — ҳаммасига мансуб деб қўшиб қўйишарди. Тангара дарвоза олдида ўйчан туриб қолди. Унинг ёнидан эр ва аёллар бирин-кетин ўтишиб турар, уларнинг кети узилмасди. Қўлларини чўнтақларига тикқанича йўлка бўйлаб изига қайтди: «Бу нима? Дўқми? Ультиматумми? Шундай қилиб, демак, мени огоҳлантириб қўйишди. Мен «ҳа» деб овоз беришим ва бошқаларни шундай овоз беришга қисташим керак». У марказий хиёбон томон бурилди.

— Утиравер, ўтиравер,— деди унинг истиқболига ўрнидан турган қоровулга. Узун коридор бўм-бўш эди. Палаталардан бўғиқ шивир-шивирлар, инграш-

лар, хурраklar эшитилиб турарди. Ҳаво дим, нафас олиб бўлмасди.

Палатага кириб, куни кеча операция қилинган бемор ёнига келди. Ёши бир ерга бориб қолган эркак жудаям ҳолсиз эди. У алаҳларди. Уни оила аъзолари қуршаб олишган, ҳаммасининг юзида қайғу нишонаси...

— Уни холи қолдиринглар, эртага келинглари, унга-ча яхши бўлиб қолади... Менга қара,— у санитаркани имлади,— навбатчи ҳамшираларни чақир.

Бир неча минутдан сўнг, палатага Фанта кириб келди.

— Унга оғриқни қолдирадиган уколдан бер... Сен бугун ҳам навбатчилик қиляпсанми? Қасалларни кўриш муддати тугади...

— Ўғлим, мен оғайнингни сенга ишониб қолдир-япман,— деди ушоққина кекса хотин.

— Мен ўзим унга қарайман, онахон.

Кекса аёл унинг ёнига келди, қўлларидан ушлади ва бу қўлларни ажин босган юзларига босди.

— Битта шу қолди. Мен уни тирик қолишини истайман. Бошқалари қаерларда юрипти билмайман. Ўзинг тушунарсан, а, ўғлим? У умр дарахтимнинг сўнгги меваси. Қартайган дарахтда бошқа мева битмайди. Ўзинг тушунасан, а, ўғлим?— Унинг нурсиз кўзлари докторга илтижо билан боқарди.

— Тушунаман, онахон, сен хотиржам кетавер. У эртага яхши бўлиб қолади.

Тангара касалхонага тўсатдан келишга одатланган эди. Бу эса ходимларни ҳаммиша ҳушёр туришга мажбур этарди: касаллар унинг қадам ранжида қилишидан донм хурсанд бўлишарди. Доктор ҳар бир касалга алоҳида меҳр кўрсатиб хайрлашар, сўнг бошқа кичикроқ флигелга ўтарди.

Бу ерда унга вазият бирмунча нотинчроқ кўринди.

— Доктор! Доктор!— чақирди уни беморлардан бири.

— Нима гап?— сўради Тангара тўхтаб.

— Биз анов «ҳа» ва «йўқ» жавоблари хусусида гаплашаётган эдик,— деб гап бошлади бемор, жойидан туриб ўтираркан, оёқларини узатиб:— Сен ўқиш ва ёзишни биласан. Сен катта китобни ўқигансан (референдумга ҳавола этилган конституция лойиҳасини). Бизга айт-чи. Қайси бири яхши? «Ҳа» дейишми ёки «йўқ» дейишми?

Тангара ўгирилди. Ҳамманинг нигоҳи унга тикилган эди. Беморлар унинг жавобини кутишарди. Бу ерда ҳозиргина узоқ тортишув бўлиб ўтгани англашилиб турарди.

— Тўхта, тўхта, доктор,— деди юзларини чандиқ босган Бирама гапга аралашиб. У мустамлака армиясининг собиқ солдати эди. У сўзларни ямлаб-чайнаб гапирса ҳам ўзининг доктор сингари французча гаплаша олаётгани билан ғоят фахрланарди...— Манавининг оқсоқоли касалхонага қишлоқдан келган, бизга: сизларнинг ҳаммангиз,— у қўлларини ёзиб палатани кўрсатди,— якшанба куни «ҳа» дейсизлар. Мен эса,— у бармоғини кўкрагига қадади.— Мен унинг оқсоқолига ва ҳаммага қараб дедим, буларнинг ҳаммасига баралла «йўқ» деб овоз бериш керак, дедим. Нима учун? Шунинг учунким, оқсоқолларнинг ҳаммаси бир гўр, мен уларни яхши биламан.

Бирама кўзларини катта-катта очиб, қўлларини кўксига қовуштириб секин-аста бошини кўтарди, сўнг кескин ҳаракат билан иягини пастга туширди.

— Унинг оқсоқоли, барча оқсоқоллар фақат ўз ҳамёнларини билишади. Мен ўша оқсоқолнинг касофатига армияда хизмат қилдим. Лекин бу бошқа масала... Шошмай тур, шошмай тур,— деб ўгирилди ёнидаги қўшнисига.— Сен кейин гапирасан! Гапимни тугатай ахир. Мен тугатганимдан кейин сен сўз ола-

сан. Агар сен доим гапираверадиган бўлсанг доим ҳақ бўлаверсан. Доктор, менда сенга берадиган битта савол бор. Фақат эркакчасига, а? Сен тўппа-тўғри-сини айтасан, хўпми? Якшанба кунини сен овоз бера-санми?

— Ҳа, овоз бераман.

— Аҳа,— деди собиқ солдат ҳаммага мағрур кўз ташлаб чиққач.— Доктор, сен ёзиш ва ўқишни биласан, сен кўп ўқиб, кўп ёзасан. Сен овоз бергани борасан. Биринчи савол тамом... Сен эркакча, ҳалол гапни айтяпсан, а? Энди эса иккинчи саволга жавоб бер. Эй, сизлар, ҳаммаларингиз қулоқ солинглар! Доктор, энди сен бизларга айт: «ҳа» деб овоз берган яхшими ёки «йўқ» деб? Ана, энди мен бошқа гапирмайман. Қулоғим сенда. Ҳамма сенга қулоқ солиб турибди. Сен ўзинг гапир.

Бираманинг оғзи қулоғига етди, отиқкига ўхшаш тишлари кўринди. У ўлаётган одамнинг тавбасини тинглаётган каби бўйнини чўзди. Тангара иккиланди. Кутилмаган саволдан ўйланиб қолди. У ўзининг берган жавобига бошқаларнинг қандай маъно бериши хусусида ўйлар эди. Беморларнинг ўзига нисбатан бундай бетакаллуф муомала қилишига йўл қўйганлиги учун у ўзини-ўзи койир эди. У премьер-министрнинг сўзларини мулоҳаза қиларди. Нима бўлганда ҳам ҳар ҳолда уларга «ҳа» билан «йўқ»нинг маъносини тушунтириб беролмаса кейин ўзини ўзи кечиролмаслиги аниқ эди. Ахир у оммавий чиқишлар қилган ва уларда «ҳа» ва «йўқ» деб овоз беришнинг оқибат-натijasини нима билан яқунланишини айтиб берган. Мамлакат олдида очиладиган икки йўлнинг бир-биридан фарқини тушунтириб берган эди. Ҳозир ҳам ҳамма унинг нима деб жавоб беришини кутарди.

— Доктор, сўз сенга! Сен эса,— Бирама ҳамсоясини томонга қаради,— сен эшитиб тур!

— Яхсиси, «йўқ» деб овоз бериш,— деб жавоб берди Тангара.

— Ана-ана,— такрорлади хурсанд бўлиб кетган Бирама.— Ҳаммаларнингиз эшитдингизми? У,— Бирама қўли билан бош врачни кўрсатди,— у, қайсики барча қоғозларни билладиган, барча илм-фанни қийиб ташлаган, кўп дипломларнинг эгаси бўлган одам, барча қишлоқ бойваччаларидан ҳам кўпроқ пул ишлай оладиган, энг башанг кийина оладиган, чиройли каравотларда ухлай оладиган, мазали таомларни ея оладиган «йўқ» деб айтяпти. Сен, тентаквой эса, ўша алдамчи-оқсоқолингга бораверишинг мумкин, ҳеч нарсани сен тушунмайсан,— Бирама ҳамсояси томон бурилди.

Тангара ва Фанта палатадан чиқди.

Тангара тўғри ўз уйига ўтди. У Лейни учрата олмади.

Олам икки лагерга бўлинган эди. У иккаласига ҳам қўшилмоқчи эмас эди. «Мен фақат врачман. Юз минглаб одамга битта врач! Мен одамларга керакман,— ифтихор билан кўнглидан ўтказди у,— энг муҳими шу».

XV. Ота зуғуми

— Қандай бемаънилик! Ярим кун кутгин-да, ундан кейин митинг ман этилди деб хабар қилишсин! Ана, реакционерларнинг ҳақиқий афт-башаралари!— таажубланди Агемон тўпланганларга қараб. У калта нейлон плашда, қўлида семиз папка билан турарди.

— Яна чекиняпмиз. Нима учун биз ҳадеб чекинишимиз керак?— уни қувватлади Сори, муштумини киб.

— Кеча ҳамма тўқнашувдан ўзини олиб қочган эди...

— Аммо биз ҳамма вақт...

— Сори!— унинг сўзини бўлди Лей.— Анов солдатларга қара.

Европа ва маҳаллий кварталлар чегарасида оломон гиж-гиж тўпланган, кўпчилиги ёшлар эди. Бутун йўл бўйлаб қўлларида автомат ушлаган солдатлар саф тортган эди. Капитан Ги де Ломбар бошчилигидаги икки взвод парашютчилар одамларни гуруҳ-гуруҳ бўлиб тўпланишига йўл қўймас эди. Бўлиб ўтган тўқнашувдан кейин Фронт раҳбарлари ифвогарлик ниятида қилинган уринишларга қарши ҳеч қанақа муносабат билдирмай чекинш тўғрисида бўйруқ берган эди. Ҳозир одамлар кўча охиридаги дарахтлар ортига тўпланишмоқда: у ерда нотиклар нутқ сўзларди. Ҳаммаёққа Фронт варақалари ташланган эди.

Агемон, Сори, О'Пае, Маига, соядай ажралмай улар ортидан эргашган Дигбе, оломон ўртасида эди. Ҳар томондан узлуксиз равишда хабар келиб турарди. Милиция келаётгани тўғрисида хабар қилишди. Шундан беш минутча вақт ўтмаган ҳам эдики, тарқалишга сигнал берилди. Халқ секин-аста, аммо ғоят итоткорлик билан тарқалди. Майдон бўм-бўш бўлиб қолди, фақат ҳамма ерда варақаларгина сочилиб ётарди.

— Биз қон тўкилмасин деб шундай қилдик. Бугун кечқурун белгиланганидек, комитетнинг координацион кенгаши бўлади,— деб эълон қилди намоёнчиларнинг интизомидан ғоят мамнун бўлган Агемон. Кейинги уч ой мобайнида у омма психологиясини жуда яхши тушунадиган бўлиб қолган эди.

— Сизлар Фронт биносига боряпсизларми?— сўради Лей.

— Ҳа.

— Мен Тангарани кўришим керак. Мен тезда қайтаман.

Офицерлар ёнидан ўтаётганда қулоғига қуйидаги сўзлар чалинди:

— Улар гўё бирданига ғойиб бўлди қўйди. Йигирма минут олдин бу ерда икки юздан ортиқ одам бор эди.

Бу якшанба Фронт биноси одамлар билан лиқ тўлди. Афтидан ўта паришонлик сезилиб турарди. Ҳамма ҳам ҳали революцион ҳаракатни онгли равишда тушуниб етиш даражасига кўтарилмаган, қонли курашларда қўлга киритиладиган «озодлик» тушунчаси ҳали уларга мубҳам эди. Улар «мустақиллик» сўзини ўз қаричлари билан ўлчашар, мустақилликка қўзғолон туфайли эришувларини билмасдилар. Мустақиллик ғояси бунёдга келаётган бўлса ҳам, аммо у ҳали ҳаддан ташқари ноаниқ эди. Ҳозирги босқичда улар курашларнинг фақат очиқ шаклларида фойдаланишлари мумкин эди холос. Ва улар ана шу очиқ тарздаги озодликни қадрлаб унга тўсқинлик қиладиган душманларни ғажиб ташлашга тайёр эдилар. Улар момақалдиरोқдай тобора яқинлашиб, кучайиб келаётган ўз овозларига қулоқ солардилар.

— Узоқ қишлоқларга жўнаб кетган активистлар қайтиб келишган ва энди умумий норозилик ҳукм суриб турган пайтда улар қилинган ишлар тўғрисида ҳикоя қилишарди.

— Ҳамма ерда генерал де Голнинг портретлари,— деди Коффи.— Премьер-министр ҳамма ерга ўз югурдаklarини — маҳаллий милиция, солдат, тилмоч, оқсоқолларни юборган. Бутун бир воизлар легиони ҳақида гапирмай қўя қолай. Оқсоқоллардан бири бизга шундай деди: «Агар ҳукумат «ҳа» деб овоз бергин деяётган бўлса, нима учун биз «йўқ» деб овоз беришимиз керак? «Ҳа» мустақиллик демакдир, «йўқ» эса мустақилликни рад этиш демакдир». Биз ҳукумат томонидан одамларга тарқатилаётган қоп-қоп гуручларни кўрдик. Бундан ташқари, агар «ҳа» ғалаба қилса, бу йилги ва илгариги солиқлардан ҳам аҳли

фуқоро озод қилинади деб айтишяпти. Ҳукумат одамлари ҳаммага: «Бордию кимда-ким «йўқ» деб овоз берса, ундайларнинг турмага тушиш хавфи бор», деган мишмишлар тарқатяпти. Кўпгина қишлоқларда оила бошлиқлари «ҳа» деб овоз бериш учун тўплатўғри ўз қарамоғидаги оила аъзоларининг гувоҳномаларини йиғиб олишган. Шундай бўлса ҳам ҳар ҳолда ўз сўзида собит турган одамлар бор.

— Қишлоқларда ёлғон гапларни тарқатишяпти!— қичқирди кимдир ўриндиққа бир ҳатлаб.— Ит эмганлар!

— Улар солиқлар бекор қилинармиш деб айтишяпти,— деди Тьюмбе Сорининг елкасига суяниб. У ҳолдан тойганидан оёқда базўр турарди.— Ҳақиқатнинг кўзига тик қарамоқ даркор: бу нечоғлик оғир бўлмасин, аммо ютқизаётганимизга иқрор бўлиш керак.

— Барибир, улар ит эмган!— такрорлади яна бояги овоз.

— Бу ҳақорат улар учун жуда кам,— уни қувватлади Самюэль. Унинг қоқсуяк юзларига тер тепчиб чиқди.

— Лей қани?— сўради секин Тьюмбе.

— У Тангаранинг олдига кетган,— жавоб берди Сори.— Биласанми, сенинг онанг билан Мань Комбети жуда иноқ. Бугун эрталаб улар иккаласи бозорда юришган эди.

— Улар бирга ўсиб улғайишган.

— Ҳа, айтгандай, яна бир гап сенга. Сени отанг излаб келди. Менга Номе айтди. Агемон ҳатто уни Фронт биноси атрофида аланглаб юрган чоғида учратибди ҳам.

— Шунақами? Бу, нима учундир янгилик,— Тьюмбе бошини Сори томон бурди.— Мана бир неча ой-дирки, мен отам билан деярли гаплашмайман. Сен устахонани бутунлай ташлаб юбордингми?

— Ҳа.
— Яхши қибсан! Сен менинг мопедимни тузатиб қўйдингми? Мен уни оламан.
Сори билан бирга устахонага ўтишди.
— Кузатиб қўяйми?
— Йўқ... Мен унча узоқ ушланмайман. Координатсион комитет кенгаши бошланишига етиб келаман.
У мопедга ўтирди, сал ўтмай жажжи моторчанинг тариллаган овози эшитилди.

* * *

Шаҳарнинг маҳаллий халқ яшайдиган қисмидаги кўчалари жонланди; кун энг иссиқ пайти — танаф-фусдан сўнг — кечки савдо-сотик ишлари бошланди. Ўз кулбалари олдида, кўча муюлишлари ва тор кўчаларга сотувчи савдогарлар бўйра ёки эски-туски матоҳларни ёзган, баъзилари эса тўппа-тўғри зах ерга овқат солинган юзлаб идиш-товоқларни қаторлаштириб қўйишган. Таомларнинг ўткир ҳидлари димоғларни қитиқлайди.

Тьюмбенинг отаси ўтирадиган хона қоронғи эди. У ўз мопедини бир четга қўйди. Йўқ, унинг қайтиб келиши эртаклардагига ўхшамасди.

— Тьюмбе! Ниҳоят, Тьюмбе қайтиб келди!— Номе унинг истиқболига пешвоз чиқди.— Отамнинг важоҳати ёмон. У ўзининг бутун заҳарини болаларга сочяпти. Сендан қаттиқ дарғазаб. Нима қилиб қўйдинг?

— Номе, унақа шовқин солма. Эшигимни ким бузди?

— Отам. У барча китобларингни ўз уйига олиб кириб қўйди.

Атрофда хотин-халажлар, ўсмирлар — кўп сонли оила аъзолари тўпланди. Уйда, қош қорайган маҳал момақалди роқ яқинлашаётганлиги сезилиб турарди.

— Тьюмбе! Тьюмбе, қизгинам, қаерларда санғиб юрибсан?

— Ойижон! Мен сени огоҳлантирган эдим-ку, бруссага бораман деб,—жавоб берди Тьюмбе ўз хонасидан.

У гугурт қидирди, шам ёқди, ағдар-тўнтар қилиб ташланган хонани кўздан кечирди.

— Мен ҳеч нарса билмайман, отангни феъли бузуқ жуда, сен унга итоат қилишинг шарт, менинг қўлимдан нима ҳам келарди. Бир муштипар хотинман, холос.

— Ойи, бу ерда нима бўляпти? Ё оиламизда бирор киши ўлганми? Сен отамга менинг қаерда эканимни айтувдингми?

— Мен ҳаммасини унга айтдим. У худди яраланган ваҳшийдек ўкирди. Тьюмбе, отангни ана шу тарзда кўргандан оиламиздагилардан бирортасининг ўлгани яхшироқ эди.

— Нима учун у менинг хонамни бунақа ағдар-тўнтар қилиб ташлади?

— Мен билмайман. Мен ҳеч нарса билмайман. У ҳозир шу ерда. Унга ҳеч нарса дема. У — сенинг отанг. Эркак киши. Қалтаклаши мумкин. Биз шўрлик аёлларнинг қисмати мана шунақа. Отам ёки эрим урмаган деб мақтана оладиган бирор хотин бормикин? Сен гапларимни эшитяпсанми? Мени охирги марта қанақа қилиб савалагани ёдингдами?

— Ҳа, ойи, ёдимда.

— Уч кун чўзилиб ётдим.— Она Тьюмбедан кўз узмасди. Бундан бошқа у яна қандай далда бериши мумкин. Узининг бор муҳаббатини у мана шу кўзларга жо қилгандай эди.— Тьюмбе! Ҳеч нарса дема... Агар урса, додла, додлашдан қўрқма. Кучинг борича додла...

— Овозингни ўчирасанми, йўқми, хомкалла?— бақирди Қозбоғи.

Уй ичи сув қуйгандай жимжит бўлиб қолди. Ҳаманинг қулоғи диккайди. Жозеф Коэбоги қўлларини орқага қилиб эшик ёнига келди.

— Тьюмбе!— чақирди у.

— Ҳўв, ота?

— Олдимга кел!

— Аҳволинг яхшими, ота?— Тьюмбе унга бир неча қадам қолганда тўхтади.

— Ҳозир биласан. Қаерда эдинг?

— Мен бруссада эдим, ота. Мен нима учун «йўқ» деб овоз бериш кераклигини одамларга тушунтирдим, ота.

— Ташвиқот юргиз, деб ким сенга буйруқ берди? Партиянинг раҳбарими? Улар худони тан олишадими?

— Худо — бу ҳар бир кишининг шахсий иши, ота. Африка эса бизнинг умумий ишимиз. Худони тан оласанми, деб мендан сўрашинг мумкин. Худони тан оламанми? Лекин сен буни партиянинг барча аъзоларидан сўрай олмайсан-ку, ота. Фронт ташкилотида католиклар ҳам бор, динсизлар ҳам...

Тьюмбе оқибат нима билан тугашини олдиндан сезган эди. Эшик ёнида чироқни тўсиб Ухигуэ турарди. Отанинг, ёрдам бериш учун келган икки ошнаси Анри ва Поль унга аста-секин яқинлашиб кела бошлашди.

— Сен Исога ишонсанми? Сен худога ишонсанми?

— Ота, мен Исога ишонмайман. Ҳар бир одам ўз эътиқодида эркин.

Воиз Анри билан Поль истегфор айтиб чўқиниб олишди.

— Ундай бўлса, демак, мен жинни эканман-да? Аҳмоқлигим динга ишонишимдан экан-да? Сен худонинг борлигини ҳам инкор этарсан ҳали? Сеннинг пар-

тиянг шундай деб эълон қилган. Сен коммунистми-сан, а?

— Ота, менинг партиям худо тўғрисида ҳеч қачон ҳеч нарса демаган. Ҳа, мен коммунистман, унинг сафида туриб кураш олиб бораман. Ва коммунизм — менинг идеалим бўлиб қолади.

Роса бир йилдан бери Тьюмбе юрагидаги гапни очик айтилмасдан қийналиб юрарди. Мана энди у ўзини бирданига оғир юкдан қутулгандай ғоят енгил ҳис эта бошлади.

— Демак, сен ҳатто бундан тонмайсан ҳам? — дағ-дағ қилди ота.

— Мен бор гапни айтяпман, ота.

— Отанг, демак, хато қилар экан-да? Сен мени ҳамманинг олдида масхара қилиб қўяётганингни биласанми?» Жозеф Қозбоги, бизни янги динга даъват қилишдан олдин, ўз қизини йўлга солиб олса бўларди, деб таъна қилишмоқда. Ўз қизинг, ўзингни шармисор қилиб турса нима деган гап, ахир!

— Ота!..

— Бас! Боғланглар уни!

Икки воиз икки томондан Тьюмбега баравар ташланиб, уни маҳкам ушлашди. Қизнинг қаттиқ қаршилик кўрсатишига қарамай, унинг оёқ-қўлларини чирмаб боғлашди. У бор кучини йиғиб, бўш келмасликка ҳаракат қилди. Аммо қўққисдан берилган зарба уни ерга қулатди.

Ухигуэ анграйганича қизидан кўзини олмасди.

— Қўлларини тиззасига боғланг!

Тьюмбе мускулларини таранг қилиб, қўлларини букишга қўймади. Бироқ рақиблари ундан зўр келди.

— Еғочга қўйинглар.

Воизлар узун ходани Тьюмбенинг тирсак ва тиззалари орасига киритишди.

— Раҳмат, биродарлар, сизлардан миннатдорман, — деди Қозбоги. Сўнг қамчи кўтариб бамисоли

тортилган гўштдай, ҳимоясиз қолган, бечора қиз тёпасига келди.— Тьюмбе, Исо пайғамбаримизнинг халоскор эканига имон келтирасанми? Индамайсанми?

Зарба кетидан зарба ёғилди. Тьюмбе бурилмоқчи бўлди, аммо хода уни қилт эткизмади. Этлари, баайни ўтда ёнгандай жазилларди.

— Сен ҳукуматга қарши ташвиқот олиб борясан! Сен анов Сенегал ва гвинеялик чиркинлар билан биргасан! Улар бутун Африкага иснод келтиряпти! Бу ерда, бизнинг мамлакатимизда ҳамма «ҳа» деб овоз беряпти! Сен бўлса қишлоқма-қишлоқ юриб, деҳқонларни «йўқ» дейишга ташвиқ қиласанми? Қани кўрамиз, ким сени қутқариб олиш учун келаркин. Уша партиянгми? Е яна бирон бошқасими? Фақат тангри номигина сени халос қилиши мумкин! Агао менинг сўзларим юрагингга бориб етмаган бўлса, то бизнинг халоскоримизни эътироф этмагунингча сени савалайвераман! Сен «йўқ»ни ҳимоя этасанми? Министрлар ва юқори лавозимдаги кишилар эса бошқача ўйлашади. Сен, бекорчилар тўдасига қўшилиб, мени уят-номусларга қўяяпсан! Сизлар ўзларингизни бошқалардан ақллироқ деб ўйлайсизларми? Анов оқ танлини ўлдирган ҳам балки сизлар бўлиб чиқарсиз?

Зарблар селдай ёғиларди. Тьюмбенинг елкалари оловдай ёнар, оғриқ зўридан юзлари тиришарди. У тишини тишига қўярди. Худди жисмидан жонни чиқиб кетгандай на қичқирар, на инграрди.

Ухигуэ кўзлари тўла ёш билан эри ёнига келди.

— Уни кечир! У бошқа қилмайди! Тўғрими, Тьюмбе, бошқа қилмайсан, а? Худони тан оласан-а? Сен энди овоз бериш тўғрисида ҳеч кимга ҳеч нарса демайсан, а?

— Учир овозингни! У билан тилинг бир эканини гўё билмайман-а? Сен ўзинг ҳам «йўқ» деб овоз бериш керак деган эдинг.

Она ўтакаси ёрилиб орқага тисланди.

— Жавоб берасанми, йўқми, қайсар қиз,— ваҳшат солди ота,— Исога бўйинсунасанми, йўқми?

— Тьюмбе, қизгинам, жавоб бера қол отангга,— орага суқулди Поль оёқ учларида қизнинг ёнига ўтириб,— нега ўжарлик қиласан? Отанг ҳақ гапни айт-япти. Сен тўғри йўлдан адашгансан, майли, бу бўладиган гап. Кейин пушмон ейсан. Буларнинг ҳаммаси ёшлик-бебошлик. Сен ахир худонинг борлигини рад қилмайсан-ку, тўғрими?

— Агар гапиргинг келмаса, бош қимирлатиб қўя қол,— шивирлади Анри.

Аммо жавоб олишолмади. Ноилож аҳволда қолган воизлар елкаларини қисганларича ўзларини четга олишди. Ота яна қамчига тутинди.

— Қоэбоги,— мулойим товуш билан ялинди Ухигуэ. У деярли пичирлаб гапирди. Аммо эри эшитди.

— Жозеф Қоэбоги,— кескин тузатди уни Қоэбоги.

— Жозеф Қоэбоги,— деди яна тилга кириб яқинроқ боришга юраги дов бермай она,— кечиришни ҳам билиш керак. Кўриб турибсан-ку, у ҳатто лом-мим демаяпти. Улдирсанг ҳам у чурқ этмайди.

— А! Сен ҳали уни менга қарши қайрамоқчи ҳам бўляпсанми?— бўкирди қутурган Қоэбоги.

Ухигуэ даҳшатга тушиб, орқага чекинди. Эр ўдагайлади. У юзларини қўллари билан яшириб то деворга тақалгунча тисланиб борди. Яланг оёқлари билан эшикни ахтарди, бироқ фойдасиз эди. Қамчи уни қувиб етди. У ваҳшиёна бир товушда фарёд кўтарди.

— Сен фақат додлашни биласан. Бундан бошқа ҳеч нарсага ярамайсан энди сен. Унга нима,— у Тьюмбени кўрсатди,— лекин менинг вақтим етарлича. У худди эшак — урган сайин хуш ёқади. Майли, кўрамиз! Номе!— чақирди ота.

— Ҳа, отажон,— титраб жавоб берди кичик қизи.

— Хонамдаги газеталарни олиб чиқ.

Номе югуриб чиқиб кетди.

— Эй сиз, ланғиллаган чўғдан олиб келинглар,— амрона буюрди ота.— Сен яна уйингни эшигини қулфлашга журъат этарсан? Биз сенингча ўғри эканмизда? Сен бизга ишонмайсанми? Бу ерда мен хўжайинман! Ҳаммаларингиз менинг айтганимни қилишга мажбурсизлар. Бир уйда икки хўжайин бўлиши мумкин эмас!

Номе бир даста газета олиб кирди. Эҳтиёткорлик билан аста йўталиб қўйди.

— Чўғ қани? Неча марта такрорлаш керак!

Икки бола югуриб бориб тутаб ёнаётган тараша ўтиндан олиб келишди. Ота уни Тьюмбенинг олдига қўйишни буюрди. Сўнг газеталарни майдалаб, йиртиб, ўтга ташлай бошлади.

— Чўғни пуфлаб ёндир! Тьюмбе! Эҳ, ҳали менинг гапимга кирмайдиган бўлиб қолдингми? Нобакор!

Тьюмбе юзларини тиззаларини орасига олганча ўтирар, қимир этмасди. Болалардан бири чала ёнган тараша чўғини пуфлай бошлади. Аввал тутун кўтарилди, кейин аланга кўринди. Гулхан ловуллаб ёна бошлади. Деворларда узун-қисқа соялар пайдо бўлди. Жозеф Коэбоги юзини қора қурум босди. У қаддини ростлади. Умри итоатгўйлик билан эзилиб ўтган Ухигуэнинг шу топда эрини кўрарга кўзи йўқ эди. Тьюмбе бошини яшириб, типратикандай қўнишиб олган эди. Елкаси калтак зарбидан моматалоқ, кийимлари эса йиртилиб тилка-пора бўлиб кетган эди.

— Юзингни тескари ўгириясанми? Қарагинг келмаяптими? Шунни билиб қўйки, энди ҳеч қачон бу газеталар менинг уйимда бўлмайди. Шунни унутма, овоз бериш гувоҳноманг менинг қўлимда, тушундингми?

— Жозеф Коэбоги, уни кечир! Сен унинг отасисан-ку ахир! Уни кечир, кечир,— илтижо қилди Ухигуэ хиқиллаб, қамчи зарбидан ачишаётган елкаларини ишқаларкан.

Гулхан алангаси тобора авж олди. Номе унга яна бир даста газета ташлади. Жозеф Коэбогининг фиғони фалакка чиқиб бўғиларди. У муштумларини қисди. У бошлаган ишини охирига етказмай қўймасди. Ҳамма унинг жиғига тегиб ноғиҳоний ғазабига учраб қолшдан қўрқар, шунинг учун миқ этмас эди. У ҳеч кимнинг афтига қарамаган ҳолда хирилдоқ овоз билан Поль ва Анрига мурожаат қилди.

— Биродарлар, уни менинг хонамга олиб киринглар, кўрамиз, қани ким қайсарроқ экан?

— Номе, қизгинам!— пичирлади Ухигуэ,— тез югур, югур, Сори ва бошқаларга айт тезроқ! Кейин дарров изингга қайт. Лекин у нима учун йиғламайди? Дод-вой қилиш уятми, нима бало? Худди калтак зарбини сезмаётгандай?! Бағритош эркакларга ва уларни туққан оналарга лаънат бўлсин!— Номе киши билмас тарзда кўздан ғойиб бўлди. Кеч кириб қоронғи тушди. Тун зулмати ҳаммани ўз комига ютди.

22 сентябрь, якшанба

Фронт координацион комитети тун бўйи кенгашди. Митингларни тақиқлаш, мажлислар ва ҳар қандай йиғилишларни чеклашга онд тадбирларнинг жорий қилиниши — кўча-кўйда фақат беш кишигина юриш учун рухсат этар — бу эса комитетнинг ўз тактикасини ўзгартиришга мажбур қилар эди. Кимдир мажлисда Тьюмбенинг йўқлигига эътиборни жалб этди. Ҳамма қизга чуқур ҳурмат билан муносабатда бўларди, отасининг хатти-ҳаракатларини қораларди. Юз берган воқеага ҳамма жиддий қараган бўлса ҳам, аммо ҳеч нарса қилишга қодир эмас эди.

Эрталаб мажлисдан сўнг область партия бюроси аъзолари — Манга, Коффи, Сори, Лей, О' Пае ва бошқалар ўзаро вазифаларни тақсимлаб олгач, Тьюмбени ота асоратидан қутқариб олиш тўғрисида гаплашиб олиш учун Сори устахонасига тўпланишди. Улар ниҳоятда чарчашган, ухлашмаган, тунд бир кайфиятда эди. Мажлисни Тьюмбенинг ўринбосари Маига олиб борди.

— Албатта, Тьюмбе — бизнинг биринчи секретаримиз; у бутун район учун жавоб беради. Аммо отаси уни қамаб қўйган. Биз нима қилишимиз мумкин? Ҳеч нарса! Қоэбоғининг уйига бостириб кирсак-чи? Бу партия иши эмас, айни чоғда бутун Фронт ишига ҳам зиён етказиш мумкин.

Коффи хотини О' Пае билан ёнма-ён ўтирар ва устма-уст сигарет тутатар эди. Кейинги уч сутка давомида у олти соатдан ортиқ ухлай олмаган эди.

— Отаси уни ўлдириб қўйса-чи? Уртоғингни шундай аҳволга ташлаб қўйиш қандай бўлади? Мен фронт позициясини тушунаман, аммо тоқат қилолмайман.

— Сори, сен нотўғри гапиряпсан! — унинг гапини бўлди Маига тиззалари орасида қўл исканжасини сиқар экан. Бу унинг устахонасидаги ягона механика эди, — яна кўриш керак, бу эҳтимол, фронт ташкилотини тагига сув қўйиш учун қилинаётган бир тузоқдир.

— Лекин ахир, Тьюмбе бизнинг одамимиз-ку.

— У бюронинг биринчи секретари, — унинг гапини бўлди Коффининг хотини, ҳадеб соатига қараркан, — лекин анов турмада ўтирганлар ҳам, — мустақиллик курашчилари, улар орасида Дьембе ҳам бор, — ҳаммаси бегона эмас, улар ҳам бизнинг одамларимиз.

О' Пае эътироз билдирмади. У фақат хафақон, бошини қуйи эгганича велосипед рамасига суяниб турган Сорига ҳамдардлик билан қараб қўйди.

— Тўғри, ҳозир унга оғир. Хўш, чорамиз қанча? Устахонанинг юпқа девор тирқишлари орасидан мовий тонг шуъласи тушди. Лей ўрнидан турди.

— Уз таклифимни киритишдан аввал, айтишим керакки, буларнинг ҳаммаси ўта кўнгилчанлик. Эсимда, худди шундай воқеа менинг ҳам бошимдан ўтган. Бунда ҳам мен партияга кирган эмас эдим. Отам — темирчи мутаассиб, феодал бўлгани учун расм солишимни тақиқлар эди. Қўлларимни боғлаб, расм соладиган қўлларнинг шуми, деб роса калтаклаган. Хўш, нима учун бунчалик жон-жаҳд билан менинг расмларимни йўқ қилиб ташлади? Биринчидан, дин туфайли: у мусулмон эди. Унинг дини эса инсон қиёфасини тасвир этишни ман этади; иккинчидан, менинг отам мустамлакачиларнинг думини ялар ва уларнинг майлай эди. Ва ниҳоят учинчидан, менинг отам, қадимий Африка расм-одатлари заминда тинч-осойишта яшаётган қўғирчоқ ҳукумати борган сари нураб бо-раётганини яхши ҳис этмас, бунга тушунмас эди. Илгариги замонларда отам ҳамманинг устидан хўжайинчилик қиларди. Ҳаммага бош-қош эди. Унинг ўғли мен эсам, ўзимнинг барча — маънавий ва сиёсий хулқ-атворим билан унинг бу етакчилик ролига шикаст етказдим. Менинг мусулмон отам билан Тьюмбенинг христиан динига янги кирган отаси ўртасида ҳеч қанақа фарқ йўқ. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам — мустамлакачилар қўлида ўйинчоқ.

Лей ўтирди. Бироқ ҳамма гапини айтиб тугатмаганлиги кўриниб турарди.

— Тьюмбе отасининг феъл-атвори бизга маълум. Мен Тьюмбе билан неча марталаб бу тўғрида гаплашганман. Тьюмбенинг ўзи ҳаммасини тушунади. Биз ахир романтик хаёлпарастлар ҳам, лекин шу билан барча эсипаст ҳовлиқмалар ҳам эмасмиз; ақл-идрок билан ўйлаб ҳаракат қилишимиз керак. Мен аввал бозорда Гибини кўришим керак. Агемон бунга қарши

эмас. Партияга ўта қимматга тушадиган иш қилмаслик керак.

— Майли,— деди Маиға,— Лей вазиятни қониқарли даражада жуда аниқ чизиб берди, деб ўйлайман. Мажлисни ёпишдан аввал мен «Қандай қилиб ҳақиқий коммунист бўлиш мумкин» деган китобдан Тьюмбе ўқиган сўзларни эсга солмоқчиман: «Африка уйқудан уйғоняпти. Янги кучлар қитъани ларзага келтиряпти. Биз, барча партия аъзолари, социал тараққиёт қонунларини тўғри тушунмоқ учун жипслашмоғимиз, ўз билимларимизни оширмоғимиз керак. Биз душманни кимлигини билишга ўрганишимиз лозим. Биз ўз ғояларимиз одатларимиз ва ўтмишдан мерос бўлиб қолган расм-русмларимиздаги камчиликларни топа билишимиз ва уларни бартараф қила олишимиз зарур...»

Эрталабки мажлис ана шундай тугади. Ҳамма тарқалди. Тонг ҳавоси салқин эди. Уфқда қора булутлар тўплана бошлаган эди. Лей билан Сори бирга чиқишди.

— Ҳа, баъзан шунақа қийин бўлади,— Лей бу жумлани Сорига қараб уч марта такрорлади. Бироқ назарида, ўзи билан ўзи гаплашаётгандай эди.

— Юр, мен сенга хўрда олиб бераман. Ҳозир бу пайтда жуда қайноғини сотади. Қара, анови ерда нималар бўляпти?

Бозорнинг нариги чеккасида оломон тўпланган эди. Улар ўша томон йўл олишди. Эль-Эй-Этиан плакат матнини ўқиб, таржима қилиб берарди. Эркак ва аёллар бирорта сўзни ҳам эътибордан четда қолдирмай, диққат билан тинглашарди. Бугундан бошлаб Фронт пропаганданинг янги методини ишга солган эди: ўз плакатларида у вилла қурилишидаги муттаҳамчилик операцияси тўғрисида ҳимоя қиларди. Эль-Эй-Этиан текстни таржима қилиш билан чекланиб қолмай, қўлидан келганча шарҳлаб тушунтириб бе-

ришга ҳаракат қиларди. Оломон орасида ғазаб ва нафрат хитоблари тобора кўпроқ эшитиларди. Қуёш юқори кўтарилар, оломон давраси кенгаяр эди.

— Қаттиқроқ ўқи! Орқадагиларга эшитилмаяпти!

— Модомики, бу ҳамма халқ учун ёзилган эканми, ҳамма эштиши керак!— қичқирди абжир бир йигит.

— Ҳа-ҳа! Қаттиқроқ!— уни қувватлади оломон ичидагилар.

Узоқдан фақат Эль-Эй-Этианнинг бошигина кўринарди. Унинг сушт, хирқи овози ҳозир фавқулодда ўзига хос жарангдорлик касб этган эди. Кўнгиллари жойига тушган тингловчилар давраси янада жипшлашди.

— Полиция,— деб қичқирди шу пайт кимдир.

Шиорлар, плакатлар, «йўқ» тарафдорларининг қақриқларини олиб ташлаш— маҳаллий полициянинг вазифасига кирарди. У резинка таёғини ўйнатиб, майдонга кириб келди.

— Мана сенга озодлик!— деди Лей киноя билан.

* * *

Беҳуда курашдан чарчаган иккала воиз ҳам Жозеф Қозбогини қизи билан ёлғиз қолдириб охири чиқиб кетишди. Тун бўйи унинг қалбида ғазаб туғён урди. У ота оила бошлиги бўлган эски африка урф-одатларини эслади. Охири оила тартиби секин-аста чириб бораётганлигини тан олишга мажбур бўлди. Шу тариқа Тьюмбени тавба қилдиришга муваффақ бўла олмагач, Қозбоги ёнбошлади ва аста мудроқ бошиб ухлаб қолди.

Отасининг заранг ердан иборат ўйдим-чуқур хонасига келтириб ташланган Тьюмбе Фрондан ҳеч қандай ёрдам кутмасди. Чирмаб боғланган биллак ва тўпиқлари зирқирарди. Сал қимирласа елкаларидаги шилиниб кетган қамчи излари чидаб бўлмас даража-

да жазиллаб оғрирди. У унсиз, инграмай, вой-войламай йиғларди. Тун кечада аранг ёнбошлаб олди.

Отанинг уйқудан кўз очибоқ ундан сўраган биринчи саволи яна шу бўлди:

— Исо бизнинг халоскоримиз эканига иқрорми-сан?

Тьюмбе индамади. У қизнинг устидан ҳатлаб ўтиб, дераза ва эшикларни очиб ташлади.

— Энди черковга борарсан?— бақирди у ваҳший бир товуш билан.

Тонгга яқин Тьюмбенинг кўзлари уйқуга кетган эди, отасининг бўғиқ овозини эшитиб чўчиб уйғонди. У кўзларини Қозбоғига тикди. Уларда ҳамон ўша рад маъноси акс этиб турарди.

— Энди черковга борарсан?— такрорлади ота.

Тьюмбе Қозбоғининг кўзларига бақрайиб қараб тураверди. Қизи таслим бўлмаган эди. У ўз гапида туришни хоҳлагани учун ёки ўзини синаб кўриш учун отасига бундай қилаётгани йўқ эди. Унинг қалби золимларга нисбатан нафрат оташи билан ёнар, ана шу унга куч берар, шу туфайли у бақирмас, дод-вой солмас эди. У кўз олдида бепоён қонлар дарёсини, бутун бир қонлар денгизи, уммонни кўрар, улар ўз қирғоқларидан ошиб-тошиб тоғу тошларгача кўмиб кетар, бутун қитъани ғарқ қилар эди. Ва унинг тўлқинларида хушсурат бир тутқун кема секин чайқаларди.

— Кун бўйи шу ерда ётасан,— деди ота воизлик нишони билан бутини бўйнига осар экан.— Мочағар!

— Ота, мени бундай деб сўкишга ҳаққинг йўқ...

— Жавоб бер! Черковга борасанми, одамларга «йўқ» деб овоз бериш яхши деб гапирмайсанми? Хўш, гапир!

Қизининг унга нафрат билан қараши отани ташвишга соларди. Унинг назарида оилани ўз паноҳида сақлаб турган муҳташам қонунлар гумбази ларзага

келгандай эди. Кечагина унга башоратдай туйилган нарсалар бугун кўзга кўринган ҳақиқат бўлиб турибди. Қизининг устидан ҳукмини юритмоқчи бўлган эди, аксинча, ўзи маҳкум бўлиб ўтирибди. Ҳокимият унинг қўлидан балиқдай сирғалиб чиқиб кетяпти. Буни тан олишга журъат этмаса ҳам эски оила қалъасини титратган янги замоннинг қудратли томир зарбини энди у аниқ сеза бошлади.

Ўйга чўмиб Тьюмбега қаради.

* * *

Ухигуэ, қизим додлаб қичқирса эшитмай қолмай, деб қулоғини динг қилиб ётди. У қачон бўлса ҳам югуриб киришга тайёр эди. Аммо бекор овора бўлди. Ҳаммаёқ жимжит эди. Тун бўйи гоҳ хиёл мудраб, гоҳ кўзларида ёш билан чўчиб, уйғониб тонг оттирди. Тонг отиши биланоқ эса остонага келиб ўтириб олди. Уйдагилар аста-секин уйқидан тура бошлашди. Аёллар Ухигуэга қарашар, сўнг Коэбогининг эшиклари ёпиқ хонасига назар ташлашар эди. Номе чиқди. У сотиладиган буюмларини латокка териб жойлаб, Ухигуэ ёнига чўкди.

— Ухигуэ ая, тунинг тинч ўтдими?

— Нега улар келишмади? Ахир уларнинг касрига Тьюмбени ўлдирмоқчи-ку!

— Билмадим, Ухигуэ ая, нега улар шу пайтгача келишмаяпти.

— Ҳай, сен ҳалиям шу ердამисан?— шанғиллади Номенинг онаси; отасини ғазаб қамчиси унга ҳам тушиб қолмасин деган хавотирда у тезроқ қизини жўнатиб юборишга шошиларди.

— Бора қол, бора қол,— деди Ухигуэ.

Номе хафа бўлиб анчагача кетолмай турди. Кейин чаққон бир ҳаракат билан лотокни бошига қўйди-да, жўнаб кетди.

Ухигуэнинг бир ўзи ёлғиз қолди. Қўллари билан юзларини тўсиб ўйга толди. Янги ҳаёт уни издан чиқарди. У ўзини оёғи остидаги заминдан ажраб қолаётгандай сезарди. «Тьюмбени айни турмуш қурадиган пайти. Нега ҳеч ким совчи бўлиб келмайди? Манъ Комбети Бита Йенни кўрган экан... У нимани кутяпти? Эҳ, мустақиллик ҳақида лом-мим демаганида яхши эди-я! Нима қиларди-я, қиз бола нарса эркакларнинг ишига аралашиб. Биз хотинлар ҳеч вақт эркаклар билан барабар бўла олганмизми ўзи?» Фикрлар худди ҳамма нарсани ун қилиб чиқараврадиган тегирмон тоши остига тушган дондай унинг миясига қуйилаверар эди.

Жозеф Козбоги кўринди. Бир неча дақиқа у тошдай қотиб туриб қолди, назарида юраги ҳозир ёрилиб кетадигандай эди. Бейхтиёр ўрнидан турди. Уларнинг нигоҳлари учрашди. Аёл кўзини ерга олди.

— Ҳа, сен шу ердаминг, газанда! Илондай пайт пойлаб турибсанми?

Хотин-халаж ва бола-чақалар уй ҳукмдорига салом бериш учун яқинлашди.

— Мана ҳақиқий хотин ва тарбия кўрган болалар,— деди мамнун бўлиб у.— Сенинг қизингга ит ўхшасин. У ўзини ҳамма нарсани биладиган қилиб кўрсатмоқчи! Менинг ҳукуматимга қарши исён кўтармоқчи! Кўтариб бўпти! То таслим бўлмагунча ночор қулдай оёқ-қўли боғлиқ ётаверади! Ҳа, ўзиям зоти пастдан туғилган эди.

— Кечир уни! Сен ахир отасансан-ку!

— Мен йўқ дедимми — йўқ. У ўлгидай қайсар.

— Бағритошсан! Ўзинг одамга ўхшайсану, лекин худди ҳайвонга ўхшаб иш тутяпсан. Сен унга нисбатан разил муомалада бўляпсан.

Ухигуэ эрига ҳужум қила бошлади. Нима қилаётганини ўзи ҳам англамасди. Қандайдир кўз илғамас куч уни олдинга қараб итарди. Кўпдан бери йиғилиб

юрган қаҳр-ғазаби охири портлади. Унинг кўзлари эрига тик боқар эди. Бошқа хотинлар даҳшатга тушиб орқага чекинишди.

— Қани ур, ура қол, Қозбоги! Йўқ, мен сени энди Жозеф деб ҳам атамайман! Сен — Қозбоги! Ур энди! Сен фақат шуни биласан. Сенинг оғзинг заҳар соча олади, холос!

Қулочкашлаб урилган зарб уни ерга аганатди. Аммо у дарҳол ўрнидан турди. Ерга тушган рўмини олмади.

— Сен доим мана шунақа эдинг! Фақат уришнигина биласан. Сен оқлар ташлаган битта суяк учун ер юзидаги барча одамларни ўлдиришдан ҳам тоймайсан. Аслида сен ўзинг қулсан!.. Мен сенинг янги худойингга лаънатлар ўқийман! Мен хурсандман, қизим Тьюмбе йиғламади, дод солмади, сени бундай завқ-роҳатдан маҳрум қилди.

Ваҳшийлашган Қозбоги унинг томоғидан олди. Болалар қўрқиб додлаб юборишди. Унинг бармоқлари бўшашди.

— Мен черковга кетяпман. Агар уни бўшатиб юборгудай бўлсанг соғ жойинг қолмайди. Жим ит-ваччалар!— бақирди у болаларга ва шошиб чиқиб кетди.

Ўз сўзидан ўзи таъсирланиб, Ухигуэ энтикиб қолган эди. Унинг хулқ-атворидан ўтакаси ёрилган бутун оила аъзолари нима қилишни ҳам билишмас эди.

— Энди сен кирсанг бўлади,— деди Номенинг онаси тўнғиллаб. Ҳаммани балога қолдирмаса гўрга эли, деган ҳадик билан қўрққан олдин мушт кўтарар қабилида олдиндан ўдағайлаб келарди.

Қозбогининг хона эшиги аждаҳо оғзидай қоп-қорайиб очиқ турар эди. Ухигуэ иккиланиб лабларини ялаб қўйди, лоақал бирорта маъқулловчи нигоҳ учратармикинман деб теварак-атрофга қараб олди. Бит-

та ҳам бундай нигоҳ учратмади. Аждаҳо оғзи қорайиб уни кутарди. Ухигуэ кирди.

Тьюмбе онасининг қадамларидан таниб тушовланган оёқларини узатди.

— Ойи, ечиб юбор,— секингина илтимос қилди у.

— У тақиқлаб кетди. Ишонаман деб қўя қолсанг бўларди-ку.

— Ойи, мени бўшатиб юбор!

Тьюмбе қорин томонига ағдарилди. Йиртилган юбкаси сонларига ўралди. Она унинг яланғоч танасини уялибгина ёпиб қўйди.

— Тьюмбе, мен секин ёнаётган ўтда куяяпман. Мендан нима истайсан? Менинг аҳволим нима кечади, билмайман? Бугунги ҳаётни тушунолмайд қолдим. Илгари ҳаёт нима, онла нима билардим. Энди эса ҳеч нарсага ақлим етмаяпти. Мен отанга гап қайтардим. Тушунаяпсанми? Мен унга қараб ўшқирдим!

У йиғлар ва қизининг калтакдан шишиб кетган елкаларини силаб-сийпалар эди. У бир умр эрининг чизган чизигидан чиқмаган эди. Зилзиладан кейин тубсиз ёриқлар ҳосил қилган ер каби унинг юраклари чок-чокидан сўкилган эди.

— Ойи, мени бўшатиб юбор.

Ухигуэнинг панжалари қотиб қолган эди. Қўллари ақл амрига бўйсунмасди. Журъатсизлик ва олдинда турган жазо унинг юракларини пора-пора қиларди.

— Мен сени жон деб бўшатардим, аммо у мени ўлдириб қўяди. Мен энди қариб қолганман, Тьюмбе. Қалтаклар зарбига дош беролмайман.

— Ундай бўлса бу ердан чиқиб кет. Ўзимни холи қўй!

— Тошбағир экансан! Менга, ўз онанга шундай дегани қандай кўнглинг бўлди! Мен сенга худога ишон... унинг худоси яхши деб айтгани кирдим. У

нима деса, хўп деб, айтганини қил. Лекин мени ҳай-
дама.

— Ойи, кет. У келиб қолмасдан олдин чиқиб кет.

— Қаттиқ оғрияптими?

— Ҳаммаёғим оғрияпти. Энди кета қол.

— О, Тьюмбе, менга қолса қани энди ечиб юбора қолсам! Лекин қўрқаман. Менга унақа дема.

Тьюмбе арғамчиларни узиб ташлашга уринди, аммо улар оғриган баданларига янада баттарроқ ботарди. У бошини кўтариб, хонани назардан ўтказди. Эски каравот тепасидаги қутичада санам ва ёмон кўзлардан асрайдиган ҳар хил тумор-суморлар сақланарди.

— Ойи, мени бўшатиб юбор!

Эшик тақиллади. Она чўчиб тушди.

— Жозеф Коэбоги ота уйдадилар?

Тьюмбе Агемоннинг овозини таниди.

— У йўқ, тезроқ мени бўшат.

Агемон қизнинг қўл-оёқлари қайрилиб, чирмаб ташланганини кўрди-ю, французчалаб сўкинди.

— Мутлақо ақлини еб қўйибди отанг, одам боласини ҳам шунақа қилиб боғлаб бўладими?— Агемон Тьюмбенинг оёқ-қўлларини бўшатиш учун чўкка тушди.

Ухигуэ юрагини ҳовучлаб ўзини четга олди. Тьюмбе қўлини ҳам, оёғини ҳам қимирлата олмасди. У худди шол бўлиб қолгандай эди. У юзини ерга ишқаб, йиғлаб юборди. Бир неча дақиқа ўтди. Бор кучини йиғиб ўрнидан турди. Аммо мажолсиз оёқлари чалишиб кетди.

— Вой-бўй! Ҳамқишлоғ-ей, ке, биз сенга ёрдамлашиб юборайлик, нақ мурданинг ўзисан-а,— деди шу пайт ичкари кириб келган Гиби.

— Ойи, мен энди бу уйни тарк этаман,— деди Тьюмбе. Уни эркаклар суяб туришарди.

— Қаёққа борасан? Уйни ташлаб кетиб бўлмайди. Бу мумкин эмас.

Тьюмбе дўстлар ёрдамида ҳовлига чиқди. Уз хонасига кирди. Хотин-халаж ва болалар худди ўлиб-тирилган одамга қарагандай қараб туришарди.

— Сен рости билан кетмоқчимисан?— яна сўради онаси остонада тўхтаб.

— Бу ерда турарга энди илинжим йўқ... Йўқ, Гиби, фақат китоб-дафтарларни олсанг бас. Ҳа-ҳа, шуларни, Агемон, чамадонни олгин-да, мана бу лашлушларнинг ҳаммасини унга жойла, — деди Тьюмбе деворга суяниб.

— Сен кетолмайсан! Мени ташлаб кетолмайсан! Урса, отанг урибди-да, нима бўпти? Ҳамма қизлар отаси жазолагани учун уйни ташлаб кетаверса, ҳеч қаерда ҳеч ким қолмайди. Ё мен нотўғри гапиряпманми, Агемон?

У ҳеч нарса деб жавоб бермади.

— Қаёққа борасан? Сори билан жўнаб кетмоқчимисан ё?

Фронтнинг уччала аъзоси бир-бирларига қарашиб қўйишди; жўнаб кетиш сир сақланган эди, демак, қаердандир билишганга ўхшайди.

— Сорини кетади деб сенга ким айтди, ойи?

— Номе. У ҳам сен билан кетмоқчи! Сен бировнинг қизини ўзини билан олиб кетолмайсан! Йўқ, болалар, бу тўғрида бошқа ҳеч ким билмайди!— деди Ухигуэ қизининг қарорини қувватлашдан чўчиган каби дарҳол қўшимча қилиб.

— Йўқ, ойи, мен ҳеч қаёққа бормайман... Мен сенга рост гапни айтяпман, сен менга ишонавер. Аммо мен бу уйдан кетаман.

— Бутунлайми?

— Билмайман... Гиби, ёпғичнинг учини дурустроқ боғла, китоблар оғир бўлади.

Ухигуэ тили билан қуриган лабларини ялаб олди.

У гапиришга ҳайиқарди. Ҳар ҳолда қизини шу юрда қолишини билиб кўнгли анча таскин топди. Шубҳасиз, бу Бита Йеннинг дуойи такбиридан бўлиши керак. Ухигуэ остонадан ҳатлаб ўтиб, Тьюмбенинг ёнига ўтирди. Қизини бўшатиб қўёлмагани энди унинг ўзига таъсир қилиб борарди.

— Қаерда яшаб, қаерда ётиб турасан?

— Мен Агемонлар онласига бораман.

— Қандай қилиб?— ҳайрон бўлди Агемон.

— Мен Лейнинг кулбасини ижарага оламан,— тушунтирди Тьюмбе.— У якшанба куни кечқурун жўнаб кетади. Кейин бир амаллаб жой топиб оламан. Ҳаммаси тахт бўлдимми?— У деворларни ушлаб ўридан турди.— Ойи, қолган нарсаларнинг ҳаммасини сен ўзингга оласан. Балки, энди бошқа қайтиб келмасман... Агар келмасам, сен мен билан бирга яшайсан. Менга эркинлик керак.

Улар бир-бирларига термилиб туришарди. Она кўзларидан юм-юм ёшлар тўкиларди. Янги дунё уни бутушлай мажақлаб ташлаган эди. У нимадир дегиси, қандайдир сўзлар топиб айтгиси келарди... У Тьюмбедан кўзларини ололмасди. Сукунат унинг қулоқларида алланечук жарангдор товушлар ҳосил қиларди. Тьюмбе чаккаларини қаттиқ қисди — онасига ниҳоятда раҳми келди. У онасининг қўлидан ушлади. Уни қўли оғригунча қаттиқ қисди. Бу қўл қисми орқали ўзининг бор меҳри назокатини ифода этмоқчи бўлди. Ажин билан қопланган юзлар, соч ўримларининг ингичка учлари унга қанчалик қадрдон-яқин эди, энди эса нақадар йироқ бўлиб кўринмоқда. Кўксида ифодалаб бўлмайдиган шундай бир фарёд кўтарила бошлади, бироқ у ўзини тутди.

Она ва бола бугундан бошлаб битта оламга мансуб одамларга ўхшамас, уларнинг ҳар бири турли даврда яшар эди. Она бир қолипда шаклланиб, қотиб қолган — замона қонунлари туфайли. Энди уларни

тарк этиб кетмоғи керак. Тьюмбе учун эса энди у қонун йўқ. У ўз умрини тугатган. Тьюмбе уни бошқа янги дунё яратиш учун улоқтириб ташлаган.

— Шошилиш керак,— деди Гиби.

— Менинг мопедимни ким олади?

— Сори кўчада кутиб турипти. Мен унга тугунни олиб чиқиб бераман,— деди Агемон.

— Чамадонни мен ола қолайми?— сўради Ухигуэ.

— Қўй, ойн, эркакларнинг ўзлари олиб кетишади. Сен эса менинг уйдан чиқиб олишимга ёрдамлаш.

Тьюмбе ойнисининг елкасидан қучди ва улар биргаликда эшик томон юришди.

XVI. Шартномани бекор қилиш

Тонг саҳарда ёмғир савалаб ўтди. У тиниб улгурмаган ҳам эдики, қушлар галаси бор овозлари билан чуғурлашга тушди. Қўл узатса етгудай паст бир шохчада кўкимтир, тумшуғи йўл-йўл, тўққизил, кўзларининг атрофи ҳам худди ана шундай бир каптар товланарди. Ҳамма рангдаги — қирмизи, қора, сариқ ва тилларанг жажжи қушчалар — бирин-кетин ясов тартарди. Ерда семиз мусичалар беозор ғув-ғувлашарди.

Шарлотта Гезо билан боғ сайрига чиқди. Бола бинафшаранг капалак қурти изидан тушди, қурт таҳдид солаётган хавфни сезиб дўнглик устига чиқди ва ғужанак бўлиб олди. Аммо осмондан тушган қандайдир бир қора нарса уни эзиб тушди. Бу Гезонинг оёғи эди. У ўз ишидан мамнун қиёфада оёғини юқори кўтарди. Дўнглик ер билан баб-баравар бўлиб текисланган эди.

Қакпо айвонда ўтириб олиб, дарахт баргларидаги ёмғир томчилари рақсини мароқ билан томоша қиларди.

— Қани улар?— сўради Мань Қомбети.

— Боғда,— жавоб берди Какпо.

— Мен кетяпман. Уй саранжом-саришта.

Тангара талабига кўра Мань Комбети бошдан-оёқ оқ кийиниб, оқ тараниб касалхона биниси томон йўл олди. Какпо гоҳо Шарлотта билан Гезонинг кулгилари эшитиб қоларди.

Улар хушчақчақ кулишарди.

Боғ йўлагиди оқ халат кийган Тангара кўринди.

— Хоним қаерда, Какпо?

— Боғда, дада.

— Мен бу ердан,— Шарлоттанинг қувноқ овози эшитилди.

Аммо докторнинг ёнида европалик одам ҳам борлигини кўргач, кулгилари лабларида силлинди.

— Сиз нарсаларингизни ҳозирланг. Бу жаноб сизни олиб кетгани келган. Сиз у билан танишмисиз?

Шарлотта сув ва ўрмон бошқармаси инспекторини дарров таниди. У лутфан бошидаги шлёмини кўтариб қўйди.

— Хоним, биз сиз учун меҳмонхонадан алоҳида хона тайёрлаб қўйдик. Доктор сизни батамом соғайган деяптилар.

У Тангарага ўпкаланганнамо қараб қўйди. Унинг бу қарашида: «Нега бундай дединг?» деган савол маъноси англашилиб турарди. Уларнинг кўзлари бир-бирлари билан тўқнашди.

— Машина ҳозир келади, хоним, юкларингиз жуда кўпми?— сўради инспектор.

— Бу ерда айтарли ҳеч нарсам йўқ. Буюмларимнинг ҳаммаси қўриқхонада қолган.

— У ердаги нарсаларнинг ҳаммасини яшиқларга жойлаб, рўйхатдан ўтказиб қўйдик. Уларни меҳмонхонага келтириб қўйишган.

— Нима учун?

— Хоним, биз берилган кўрсатмани бажардик.

— Тушунаман.

Ҳамма нарса ойдин бўлди қолди. У бурилиб, уйга йўл олди.

— Қиттай ичасизми?

— Раҳмат, доктор.

«Ҳа» маъносидаги раҳматми, ё «йўқ» маъносидаги раҳматми?

— «Йўқ» маъносидаги раҳмат,— илжайиб жавоб берди инспектор, девордаги расмларга назар ташлаб.

— Дада, хоним кетадиларми?

— Ҳа, Гезо.

Бола хонадан чопиб чиқиб кетди.

— Буларни сиз чизганмисиз, доктор?— сўради инспектор.

— Йўқ.

— Афсус.

— Мен тайёрман.— Шарлотта Гезони қўлидан ушлаб турарди. У кўзларини пирпиратар ва бармоқлари билан кўз ёшларини артар эди. Утган шу қисқа вақт ичида у Шарлоттага жуда ўрганиб қолган эди.

Эшик ёнига машина келиб тўхтади.

— Бир минут,— илтимос қилди Тангара. У меҳмонхонасига кириб Номе портретини олди ва уни олиб чиқиб Шарлоттага узатди.— Олинг!

— Нима учун?

— Шундоқ, эсдалик учун. Одамлар тўғрисида ёмон фикрда бўлмаслик керак...— У гапини тугатиб улгурмади. Шарлотта юзини тескари ўгириб олди.

— Ҳаммаси учун раҳмат!

— Арзимайди.

Қакпо дадаси ёнида турарди. Доктор унинг елкасига қўлини қўйди.

— Болалар, мен сизлар билан танишганимдан беҳад хурсандман. Меҳмондўстлик кўрсатганларинг учун раҳмат сизларга.

Болани юзидан ўпмоқчи бўлиб эгилди. Гезо унинг бўйнидан қучоқлади. Кейин Какпо қисиниб қимтиниб унга таассуб қилди. Шарлотта Тангарага қўл узатди.

— Доктор...— бирданига пайдо бўлган жудолик туйғуси уларнинг ҳар иккаласини ҳам вужудини ларзага келтирди. Аммо ҳозирги шарт-шароит тақозасига кўра улар ўз ҳиссиётларини ошкор этмасликка мажбур бўлишди.— Яна бир бор раҳмат.

— Арзимамайди,— деди такроран Тангара.

— Биз яна кўришамиз,— деб қўйди Шарлотта ва қизариб кетди. У машинага ўтирди. Қўлларини силкитди, унга жавобан болалар ҳам қўлларини силкитди. Тангара унинг изидан узоқ тикилиб қолди.

— Бу оқ танли нусха ниҳоят кетди.

Улар товуш эшитилган томонга ўгирилиб қарашди. Мань Комбети жаҳл билан дуркун елкаларини қисди.

— У мени ўпди,— деди Какпо қўли билан юзларини кўрсатиб.

— Бу қўл қисиб хайрлашганга ўхшаш бир гап,— тушунтирди Тангара.

— Сени бўлса ўпмади, дада.

— Одатда фақат болаларни ўпишади.

— Францияда эса катталарни ҳам ўпишади,— эътироз билдирди Гезо.

— Баъзан... Мен касалхонага кетдим. Агар Францияга боришни хоҳласанглар, энди дарс тайёрлашга киришинглар.

Тангара ўзини бутунлай ёлғиз ҳис эта бошлади. Ёлғизлик биринчи мартаба унга бунчалик оғир туюлди. Руҳи тушди. Атрофини улкан бир бўм-бўшлик қуршаб олгандай эди. Қандай бўлмасин ўзига тасалли бериш мақсадида у такроран: «Барибир шундай бўларди. Бугун бўлмаса эртага у барибир кетарди», деб қўярди. Бироқ мантиқ унга кам таскин берарди. «Саёқ Африка!»

25 сентябрь, пайшанба

У Шарлотта қиёфасини кўз олдидан кетказиш учун бор вужуди билан ишга шўнғиб кетди. У келгандан бери илмий тадқиқот ишларини бирмунча бўшаштириб юборган эди. Энди қишки касалликларнинг хусусиятлари тўғрисида чала қолган мақоласи устида ишлашга киришди. У яна бир бошқа мақолани таҳрир қилиши, доривор ўтларни Парижга жўнатиши керак эди. Шарлотта кетгач, икки кун ўтмасда ноқ уни эсдан чиқара бошлади.

Худди шу чоғ унинг юрагига қаттиқ жароҳат етказувчи бошқа воқеа рўй берди.

Эрталаб у пиджаксиз, биргина қўйлакда ўтириб хотиржам кофе ичаётган эди. Сал бўш вақти бўлганидан соқол олишга ҳам шошилмади — у одатда ҳар куни уч марта соқол оларди. У конвертлардаги адресларни кўздан кечира бошлади. Ҳеч қанақа шак-шубҳа йўқ: хатлар унга жўнатишган. Албатта, улар ҳафтанинг бошида келган бўлиши аниқ. Ҳукумат штампи билан келган хатни у дарҳол таниди. Шарлотта ўша куни эрталаб айтган эди:

— Сизга хат кепти, доктор.

— О, бу яна, эҳтимол, ҳисоб-китобда йўл қўйилган янглиш туфайли бўлса керак. Ё улар менга кам тўлашган, ё ортиқча тўлаб юборишган. Уларнинг иши ўзи доим шунақа. Мен уларга касалхона тўғрисида ёзаман. Улар эса менга маош тўғрисида ёзишадди.

Гезо ва Какполар конвертни столнинг у четидан-бу четига отиб ўйнай бошлашди.

У хатни очди. Бу касалхона бош врачлигидан уни «вақтинча» озод қилиниши тўғрисида эди. Хатда шартнома бекор қилиниши муносабати билан соғлиқни сақлаш министрлиги унга тўланадиган пулни ушлаб қолинажагини хабар қилган эди. Янги бош врач қилиб полковник Люк, унинг ўринбосари қилиб док-

тор Дьябате тайинланган эди. Хат: «Сизга бўлган чуқур ишонч эҳтиромимизни қабул қилгайсиз...» деган анъанавий сўзлар билан тугалланган эди.

Бир нарса унинг эътиборини ўзига жалб қилди. Хатга соғлиқни сақлаш министрлиги ҳам, давлат муассасалари министрлиги ҳам имзо чекмаган эди. Уни ишдан бўшатилиши тўғрисидаги қарор министрлар совети мажлисида қабул қилинган эди. Бу қарор бугун эрталаб кучга кирган эди. У календарга қаради: 25 сентябрь, 1958 йил. Унинг ихтиёрида йигирма тўрт соат вақт бор, шу вақт ичида у ўтирган уйини бўшатиши керак. Кутилмаган бу хабар уни шу қадар гангитиб қўйган эдики, у шу топда ҳатто ишни нимадан бошлашни ҳам билмас эди.

Бир неча лаҳза ўйланиб қолди. Сўнг, ҳар сафар кофени охиригача ичиш, ҳатто чашкани ошхонага элтиб қўйиш одатини ҳам канда қилиб, чала ичилган кофе пиёласини нари суриб қўйди, ўрнидан туриб кетди. Ранжиганлиги юзларидан сезилиб турарди. У кўз-ойнагини олиб, анчагача нима қилишини билмай туриб қолди. Сўнг буларнинг ҳаммаси бирор аҳмоқона ҳазил бўлса керак деган умидда касалхона томон йўл олди.

— Доктор Тангара!

Таниш овоз. У ўгирилиб товуш эшитилган томонга қаради: унинг қаршисида кўз остлари ҳалқоб бўлиб осилган, қийғирникига ўхшаш юзларини олдинга чўзиб, форма кийган полковник Люк турарди. У ҳозир, шу вақтда уни уриб ўлдиришга ҳам тайёр эди!

— Салом,— жавоб берди Тангара. У дарҳол қаддини ростлади. Полковникка синовчан назар ташлади.

— Юз берган воқеадан мен ғоят озурдаман. Министрларнинг ҳаммаси бир гўр. Энг яхши дўстингизга ҳам ҳокимият берсангиз, у ўша кунни энг ярамас бир кимсага айланади қолади... Ишонаманки, сиз бу ишни шундоқ қолдирмайсиз.

Утган уч йил давомида Тангара биринчи маротаба чапанича сўкиниш қилди. Ҳатто қандай сўкиб юборганини ўзи ҳам сезмай қолди. Люк ҳайратдан кўзларини катта очди.

Тангара узоқлашиб кетган эди. Қасалхона уйқудан турарди. У хонага кирдию ўзини стулга ташлади. Янглиш бўлиши мумкин эмас — полковник Люк унинг ўрнини эгаллаш учун келган.

— Салом!— деди қўлида бир талай нарсалар билан кирган Коффи.— Мен сенинг эски кулбанга борган эдим. Шу ерда деб айтишди.

— Мен ҳозир ўз нарсаларимни олиб кетаман,— деди Тангара стол тортмаларини очиб.

— Мен жудаям ачинаман,— деди Коффи.— Сен мен бирга ишлаган врачлар ичида энг яхшиси эдинг. Африка...— У жимиб қолди: ҳозир сиёсий мусобақа юритадиган пайт эмас эди.— Агар бирор нарсада менинг ёрдамим керак бўлса, уйимнинг эшиги сен учун ҳамиша очиқ. Болалар масаласига келсак...

— Сендан миннатдорман. Бунга унчалик эҳтиёж тушмас-ов.

Унинг фикрлари чалкашиб кетарди. Тангара ўзига нима бўлганини идрок этиш ҳолатида эмас эди. У бор кучини ишга сарфлаб, ўз замонасининг мавжуд шарт-шароитларидан холи яшашни маъқул кўрадиган кишилар тоифасидан эди. Бундай кишилар бошига кулфат тушгундай бўлса бутунлай ўзини йўқотиб қўярди. Тангара тортмадаги қоғозларни ғайриихтиёрий равишда оларди.

— Сабаб нима экан?— сўради у.

— Салом, доктор!— деди катта ҳамшира. Унинг кетидан Фанта кириб келди.— Қасаллар ва хизматчилар иш ташлашмоқчи. Улар полковник Люкни ҳуштак чалиб масхара қилишди. Палаталарда...

— Ҳозир борамиз,— деди Коффи.

— Бемаънилик қилиш керак эмас. Полковник Люк

нима бўлганда ҳам врач, Дьябате унинг ёрдамчиси бўлади.

— Ҳа,— деди Коффи, ҳамшираларга хонадан чиқиб туринглар деган маънода ишора қилиб. У Тангарага сидқидилдан ачпнарди.

— Докторнинг ўзи улар билан гаплашсин.

— Ҳозир у келади. Тангара, сен соғлиқни сақлаш министри ёки тўппа-тўғри премьер-министр олдига борсанг бўларди.

— Сен-чи?

— Мен нима? Менинг ҳақимда гапиршнинг фойдаси йўқ. Қани, борайлик-чи, у ерда нималар бўляптийки? Уларни тинчлантириш керак,— деди Коффи Тангарани ўзидан олдига ўтказиб.

Тангара асбоб-ускуналар соллинган сумкани кўтариб олган эди. Бу сумкани у ўн саккиз йил илгари сотиб олган бўлиб, у эски фасонда эди. У ўшанда: «Сумка қишлоқ врач учун, колонияга бориш учун сафар сумкаси бўлсин», деб илтимос қилган эди.

Соат ўнлар бўлиб қолган эди. Тангара ва Коффи соғлиқни сақлаш министрининг уйи олдида туришарди. Тангара Коффини министрининг олдига бирга киришга кўндирмоқчи бўлди. Аммо Коффи, бирга кириш Тангаранинг аҳволини баттар мушкул қилиб қўйишини англаб, рад қилди.

— Нега киргинг келмайди? Юра қол,— қистади Тангара.

— Уларнинг мендан ҳеч қанақа қарзи йўқ. Кейин шикоят қилиб юрмасин. деб улар мен билан тўла ҳисоб-китоб қилишган. Сенинг масаланга келсак, бу бир тадбир — фақат огоҳлантиришгина бўлиши мумкин. Тушундингми?

Тангара унинг фикрига қўшилди. Лекин врачнинг

фақат сиёсий эътиқоди учун ишдан бўшатишларини тасаввур қила олмасди.

— Сен врачсан-ку! Сенинг қўлингдан ёмонлик келмайди... Бошқа мамлакатга кетиш — бу ақлга сифмайдиган гап! Мамлакатимизга врачлар ҳали жуда кўп керак!

— Сен осмони фалакда юрипсан! Кўзингни очишинг керак. Мен энди ҳақиқий озодлик курашчисига айланаман... Кўришгунча!

Махсус қурилган уч қаватли данғиллама уй қаршида оқ кийимли қора аёл машинасининг эшигини ёпиб, қулфлар эди. Тангара шоша-пиша йўлни кесиб ўтди.

— Синглим, мени кечир.

— Нима гап?— сўради у французчалаб, бўсағада тўхтаб, — сенга нима керак?

«Сенга нима керак?» деган бу савол унинг чаккасига шапалоқ билан қарсиллатиб бир туширгандай бўлди. У энди ҳар нарсани ўзига олаверадиган позкўнгил бўлиб қолган эди. Аёл Тангаранинг фижимланган шимига, артилмаган лойли ботинкасига, охори кетган тор пиджагига, галстуксиз сарочкасига, тўзғиб оқ оралаган сочларига нописандлик билан разм солди-да, унинг ҳукумат клубининг аъзоси эмаслигини дарҳол тушунди.

— Сенга нима керак? Сен нима, гапиролмайсанми?— аёл унга кибор қараш билан разм солди. Сунъий тарзда текисланган туссиз, қора сочлари боши узра худди қуруқ супургидай ликиллаб турарди. Қип-қизил бўёқ олдинга туртиб чиққан пастки лабини янада яққолроқ кўрсатар, юзларига аямай суртилган упалар бадан қоралигини ҳеч бир яширолмай фарёд қилаётгандай эди. Қош ўрнида қошининг ёй чизиги тепага томон батамом чиқиб кетган ингичка қора чизиқ тортилган эди. У кўзларини чақчайтириб, калондимовглик билан Тангарага тикилди.

— Мен министрни кўрмоқчи эдим? Министрликка борган эдим, лекин у ердагилар уйда деб айтишди.

— Сен жой сўраб келдингми ё нафақами? У уйда йўқ. У ўта банд одам. Билишинг керак эди ахир. Мабодо, пропаганда секторларидан бирортасига аъзо эмасмисан?

— Сектор дейсизми?— қайта сўради Тангара.

— Сен «ҳа» деб овоз бериш учун ташвиқот олиб бормайсанми?

— Йўқ.

— Хўш, унда сенга нима керак?— лоқайдлик билан сўради у яна боягидай димоғдор қараш билан безрайиб,— у йўқ. Унга ёзишинг мумкин.

У пошнаси билан ўгирилиб, эшикни қарсиллатиб ёпди.

Тангаранинг қалбида алам ва нафрат жумбушга келди. У кўзлари билан Коффини излади. Кўча бўйлаб машиналар ғиз-ғиз ўтиб турарди. Бирорта ҳам таниш башара кўринмасди. Тангара ўзини катта одамлар оломони орасида йўқолиб қолган ёш боладай ўксик ҳис этди. Унинг таниш-билиши йўқ эди. У доим ўз ёрдамчилари ва беморлари билангина бўларди.

У ўтиб турган машиналардан кўзларини олмай, ўн минутча у ёқдан-бу ёққа юрди. Соғлиқни сақлаш министрининг қанақа машинада юришини ҳам билмасди. Айтишларга қараганда, министр автомобиллар фирмасига вакил эмиш. Ниҳоят у кута-кута зерикди ва секин жўнаб кетди. Охири премьер-министрга боришга қарор қилди. Тамбан Юссидо одатда ўн яримдан кундуз соат биргача қабул қиларди. Тамбан Юссидодан жилла бўлмаса ишдан бўшатилиш сабабини билиб олмоқчи эди. Муюлишга келганда такси чақирди — бу бьюик¹ эди.

— Министрлар советига!

¹ Енгил машина турларидан бири.

Улар ўн беш минут йўл юришди. Шофёр идора дарвозасига етмасдан сал берида машинасини тўхтатди. Бинога кираверишдаги эшик ёнида тиш-тирноғигача қуролланган икки соқчи таёқдай қотиб турарди. Тангара ҳамён кавлади. Бироқ бефойда эди.

— Йўқ, йўқ, министр биноти олдида қиладиган найранглари ўтмайди. Мен бунақа муттаҳамларнинг кўпини кўрганман. Ўзингни каттакон одамлар сирасидан қилиб кўрсатмоқчимисан. Тўлайсанми, йўқми?— дўқ қилишга ўтди шофёр.

Тангара чўнтакларини кавлаб ағдар-тўнтар қилиб ташлади. Ҳатто терга пишиб кетди. Келиб-келиб, шу ерда, министрлар советининг биноти ёнида можаро чиқишидан кўрқиб, тили калмага келмасди.

— Менга қара, оғайни, мен врачман-ку...

— Мен касал эмасман. Тупурдим врачлигинга!— бақирди йигит, — ҳақни тўла, вассалом.

— Мени шу ерда кутиб тур. Мен ҳозир премьер-министрга кираману чиқаман. Кейин бирга бизникига борамиз. Ҳақингни тўлайман.

— Тушингни сувга айт! Мен сен айтган аҳмоқлардан эмасман. Сен доктормисан? Агар доктор бўлганингда эгнингда дурустроқ костюминг бўларди. Сиздақанги таксибозларнинг ҳийлаи найранглари билламиз! Мени гел қила олмайсан! Мен сени бу ердан бир қадам ҳам нарига кеткизмайман! Бўлмаса, полицияга борамиз!

— Ма, ўқи, мана — ўқиб кўр!— Тангара унга ишдан бўшатилиши тўғрисидаги министрнинг хатини узатди.

Қутурган шофёр бир дақиқа жим турди-да, кейин яна ўз билганидан қолмади.

— Сен мени ростдан ҳам ғирт тентак деб ўйлаяпсан шекилли? Мен ўқишни билмайман. Ва ҳеч нарса билишни ҳам истамайман! Мен ишлайман. Ҳақинни

тўла, бошқа гап йўқ! Роса одамига учраган эканман-ку...

— Менга қара, оғайни...

— Етар «менга қара оғайнинг»,— французча сўзларини чайнаб ямлаб бўш келмади шофёр.— Ё ҳақини тўлайсан, ё тумшугингга тушираман. Тушунарлими?

Атрофга одамлар тўплана бошлади. Соқчи узоқдан туриб дағдаға қилди.

— Ҳов, нима гап? Жўнанглар бу ердан!

— Бу муттаҳам менинг ҳақимни тўламаяпти. Яна тагин ўзини Тамбаннинг оғайнисиман деб кўрсатяпти!

— Нима?— амрона товуш билан қайта сўради солдат.

Шофёр нима гаплигини айтиб берди. Тангара изох бериб тушунтиришга ҳаракат қилди.

— Пулинг борми? Йўқ... Ундай бўлса полицияга олиб бор. Саёқ! Муттаҳам.

Солдат имо билан иккинчи соқчини чақирди. Улар маслаҳатлашиб Тангарани полицияга юборишмоқчи бўлишди. Ундан шахсий гувоҳномасини сўрашди. Аксига олиб Тангарада шу топда ҳеч қанақа ҳужжат йўқ эди. Шофёр ўзининг ярим француз, ярим африка тилида бунақанги маълумотли кишиларни кўпдан жини сўймас, уларни муттаҳамдан олиб муттаҳамга солар, ана шундай товламачилардан биттаси мана ниҳоят қўлга тушди, деб бошқа олғирларнинг ҳиссасини ҳам ундан чиқариб олмоқчи бўларди.

Полиция идорасига борганда солдат Тангарани қўрслик билан итариб юборди, қамчилайман деб дўқ-пўписса ҳам қилди. Уни қандайдир мансабдорнинг олдига олиб киришди. Қўлга кишан солинган жиноятчилар билан бирга навбат кутиб бир қора курсида ўтиришни буюришди. Шофёр унинг ёнидан бир қадам ҳам нари жилмади. У тинмай гапирар, ҳам-

ма ва ҳар кимга бўлиб ўтган воқеанинг тафсилотини айтарди.

— Безориликдан бошқа нарса эмас!

Шофёр ўрта бўй, мускулдор, майкаларигача терлаб, жиққа ивиб кетган, кўйлак этаклари шимидан чиқиб, кўкрак чўнтақларидан аллақандай қоғозлар кўриниб турар эди.

Полиция комиссари кирди, солдатлар оёққа турди.

— Кечирасиз,— деди Тангара.

У ўрнидан турди-да, қўлини чўзиб Раулнинг истиқболига юрди. Аммо қўли ҳавода қолди.

— Доктор, Тангара! Қандай шамол учирди? Бу ерда нималар қилиб юрибсиз?

— Бошлиқ!— тушунтирди солдат.— У пулсиз таксига ўтирипти.

— О...— деди Рауль.— Уни менинг хонамга олиб кининглар, шофёрни ҳам.

— Туман,— деб ўзини таништирди шофёр ва ҳаммасини бир йўла кўрсатиш учун тахт қилиб қўйилган ҳар хил қоғозларни чўнтагидан ола бошлади.

— Хонада гаплашамиз!— унинг сўзини бўлди полиция комиссари.— Нега сиз бунақа ишлар қилиб юрипсиз, доктор?

— Яъни...

Рауль хона эшигини очди.

— Уларни олиб кининг. Мен ҳозир.

Полиция комиссари қўшни хонага кирди. У ерда оқ костюм кийган қора негр ўтирар ва нималарнидир ёзар эди. Рауль унга ташқарига чиқиб эшикни ёпиб қўйишни буюрди. Сўнг телефон трубкасини олиб керакли номерни тера бошлади.

— Алло! Иккинчи бюрони беринг,— деди у.— каниган Ги де Ломбарни чақириб беринг. Ҳа-ҳа. Излаб топинг... Мен телефонни қўймай, кутиб тураман.

У столга ўтирди.

— Капитан! Рауль гапиряпти, полиция комиссари. Ҳозир менинг ҳузуримда доктор Тангара ўтирипти. Йўқ-йўқ... Мен уни чақирган эмасман. У такси ҳақини тўламаган экан. Ҳа... Ҳа... сизга керак бўлиб қолармикин, деб ўйладим. Бу ёмон иш эмас... Биламан... Полковник Люк. Яхши, мен уни то сиз телефон қилгунга қадар ушлаб тураман. Яхши, мен шу ерда бўламан .

У трубкани жойига қўйиб, ўз хонасига чиқиб кетди.

Доктор, такси шофёрни ва солдат стол олдида ўтиришарди. Рауль креслога чўкди ва орқасини суянчиққа бериб, уларни бир-бир кўздан кечира бошлади — ҳаммаси бир турқ...

— Хўш, нима ҳодиса юз берди, аввал сен гапир?— деди у шофёрга юзланиб.

— Бошлиқ, гап бояги-бояги,— тушунтирди шофёр француз тили лаҳжасини бузиб.— У айтди: «Тезда министрликка олиб бор». Мен олиб бордим. У, «пул йўқ», деди. Яна тагин менга қараб ўшқирди. Ахир, мен жиққа гўшт эмасман-ку.

Рауль истехзо билан докторга қаради.

— Бу тўғри. Мен таксига ўтирдим. Ёнимда пулим йўқлигини етиб келганимдан кейин билиб қолдим. Мен унга пича кутиб турасан, кейин уйга элтиб қўясан, дедим. У гапга қулоқ солмади. Бу эса...

— Ёлгон гапиряпсан!— шовқин солди солдат.— У ёлгон гапиряпти, бошлиқ! У шофёрни урмоқчи бўлди ва унга: «Сен на ўқишни, на ёзишни биласан. Мен сендан қўрқмайман», деди. У ёлгончи, бошлиқ!

Тангара шофёрга бурилди ва унга маҳаллий тилда неларнидир деди.

— Кечирасиз, доктор, бу ерда бошқа тилларда гаплашиш рухсат этилмаган. Бу ман этилган. Қонун бўйича жазоланади...

Тангаранинг борган сари хуноби ортиб борарди.
— Билмовдим... Лекин сиз менинг таксига ҳақ тўлашга қурбим етишини тушунасиш-ку.

— Афсуски, сиз ҳозир тўлашга қодир эмассиз.

— Уйга қайтиб бориб тўлайман...

— Сиз энди касалхонанинг бош врачси эмассиз.

— Шундай, лекин менинг нарсаларим ҳали ўша ерда. Ундан ташқари, менинг таксига ҳақ тўлашга қодир эканлигимни сиз ўзингиз жуда яхши биласиз-ку... мен ортиқ вақтни бекор ўтказолмайман.— Кутилмаган бир тажанглик билан деди у. Дунёдаги барча полиция ходимларига нисбатан мислсиз нафрат унинг вужудини қамраб олган эди шу топда.

— Бу ерга кириш осон, аммо бу ердан чиқиб кетиш анча қийинроқ,— эътироз билдирди Рауль.

Туман ҳамон бир даста қоғозини қўлида ушлаганича турарди.

Иўловчиси анойилардан эмаслигини у тушуна бошлаганди. Кимдир тақиллатди. Эшик очилиб, аллакимнинг калласи кўринди.

— Бир минут,— деди комиссар. У докторнинг асабийлашаётганини кўриб турарди.— Мен протокол ёзаман. Қани, қоғозларингни бер.

Рауль стул билан бирга машинка томон бурилди. У машинкага қоғоз қўйгунча, Туман йиртиқ, гижим қоғозларини тартибга солиб унинг олдига қўйди.

— У, сенинг пассажиринг, ҳақиқатан ҳам доктор,— кўз қисди Рауль шофёрга.

— Мен ҳеч нарсани билмайман, бошлиқ,— деди шундоқ ҳам виждони қийнала бошлаган шофёр.

Телефон жиринглади. Рауль трубкани олди.

— Ҳа, бу мен... У шу ерда... Хўп бўлади. Ҳа-ҳа, йўқ, айтарли унақа жиддий гап йўқ. Сизга қанақаси маъқул бўлса... бу тўғри. Мен буни билмаган эдим.

У трубкани қўйди.

— Кўнгилсиз воқеа, шундай эмасми, доктор? Сизнингча, Фор нимадан оғриб ўлган?

— Неча марталаб айтиш керак, бу тўғрида мендан сўрагансизлар-ку! Мен ахир Форнинг жасадини ҳам кўрмаганман.

— Э-ҳа, тўғри! Лекин билиш учун баъзан сўраш ҳам фойдали. Сенинг исминг Туман, шундайми?

— Ҳа, шундай, бошлиқ.

— Сен докторни қасрга деса, ўша ерга олиб бориб қўясан. У сенинг ҳақингни тўлайди. Кўриб турибсизки, доктор, диққатпазлиқнинг ҳожати йўқ. Дарвоқе, сиз ўзингизни жуда хотиржам тутдингиз.

Полиция комиссари машинкани чиқиллатишдан тўхтамай гапирарди.

Бирор соатлардан кейин Тангара, Туман ва соқчи полиция идораси бўсағасига чиқишди. Туман узр устига узр сўрашга тушди.

— Йўқ-йўқ, сен пиёда сайр қилиб бораверасан, Менинг сенга тўлайдиган бекорчи пулим йўқ,— деди Тангара солдатга ва унинг тумшуғи остида машина эшикларини қарсиллатиб ёпди — Зудлик билан премьер-министрга.

Машина жилди. Ҳафсаласи пир бўлган солдат турган жойида туриб қолди.

Министрлик холласида одамлар кўп эди: чиройли кийинган африка қизлари ўзаро лақиллашар, бир четда бир тўда руҳонийлар туришар, беш-олтита семиз портфелли европаликлар у ёқдан бу ёққа танда қўйишар эди. Бир неча киши чуқур крессларга чўкиб ўтиришар эди. Тангара пиджак тугмаларини қадади, кўйлак ёқаларини тузатди. сочларини қўли билан текислади ва навбатчи ёнига келди.

— Мен премьер-министр ҳузурларига кирмоқчи эдим.

— Қабул рўйхатига ёзилганмисан?— кўмирдай қоп-қора навбатчининг афти ҳорғин тусда эди.

У докторнинг костюмига бошдан-оёқ разм солди. Тангара бунақа майда-чуйда нарсаларга унча эътибор бермас эди. Тўғрисин айтганда, бугунги кун унга катта сабоқ бўлди. Бундан буён хушсурат бўлиб кийиниб юришни дилига тугиб қўйди. У столга энгашди.

— Йўқ, мен қабулга ёзилмаганман. Премьер-министрга менинг номимни айтсангиз бас: Тангара Кунугу, маҳаллий касалхонанинг бош врач.

— Марҳамат қилиб, карточка олинг. Мен уни хона бошлиғига олиб кириб бераман.

Тангара карточкага келиш мақсадини ёзиб қўйди.

— Марҳамат қилиб шу ерда кутиб туринг.

Беш минутлардан сўнг Тангарани ҳайҳотдай хонага олиб киришди. Ярақлаб товланиб турган ёғоч стол ортида сочлари оқарган ёқимтойгина бир одам — премьер-министрнинг хона бошлиғи ўтирарди.

— Утиринг, доктор, сиз премьер-министр ҳузурига кириш учун ижозат олмоқчимисиз? Аммо айни вақтда у жуда банд.

— Мен унга учрашмоқчи эдим. Сабабини билолмаяпман, ҳалиги...

— Ҳеч бир иложим йўқ. Биз худоларнинг сирларига доҳил эмасмиз, — деб жавоб берди у ўнг қошини баланд кўтариб. — Премьер банд. Менинг билишимча, сизнинг ишингиз қонуний жиҳатдан соғлиқни сақлаш министрлигига дахлдор. Яхшиси, сиз у билан гаплашинг. У ҳозиргина ўз идорасига кетди.

Тангара бир вақтлар кимнингдир ҳамма масалаларни премьер-министрнинг хона бошлиғи мустақил ҳал қилаверади деб айтган сўзларини элас-элас эслади. Бундан бемалол шуни кутиш мумкин. Лекин Тангарада бир нарсага шак-шубҳа йўқ эди, хона бошлиғи мустамлака маъмуриятига тегишли одам эди. Ма-на шундай масъулиятли ишни оқ танли, оқ танли бўлганда ҳам собиқ мустамлака амалдори эгаллаб

тургани Тангарани энсасини қотирди. Ҳар сафар Тангара мана шунақа воқеага дуч келса, жуда қаттиқ жаҳли чиқар, бироқ аламини ичига ютиб, ҳеч кимга айтмас эди.

— Мен премьер-министрга сизнинг келганингизни айтаман. Шу денг референдум муносабати билан бош қашишга қўли тегмайди. Сизга унинг гапини қайси туар жойга етказай?

Шундай қилиб, унга гап тамом деган маънони англаяпти. Доктор ўрнидан турди. Хона бошлиғи унга қарашга андиша қилди шекилли. Докторни эшиккача кузатиб қўйди.

Тангара шофёрга соғлиқни сақлаш министрлигининг адресини айтди. Ҳар ҳолда уни нима учун бўшатишди?

Туман тилга кирди: негаки, энди унинг пассажиридан кўнгли тўқ эди.

— Менга қара, огайни,— деб гап бошлади қўллари рулда, кўзлари йўлда бўлган шофёр,— менга қара, мени кечир. Ўзинг биласан, мен ҳам полицияни ёқтирмайман. Уларнинг ҳаммаси аблаҳ одамлар. Ҳозир мана бу референдум масаласи билан бутун мамлакат қийналяпти. Сизлар, анов, тепадаги бошлиқлар мундоқ маънироқ бир гапини ҳеч бир тунтириб айтмайсизлар. Ҳеч бир.

— Ҳа, кўп гапиришяпти, лекин ҳеч ким ҳеч нарса билмайди,— мужмал жавоб берди Тангара ҳайдовчининг йўғон бўйнига қараб.

— Сен солдатни пиёда юришга ундаб боладинг,— деди Туман маҳаллий тилда. Сўнг яна француз тилида ярим-юлта қилиб давом этди:— Улар ҳеч бало қилишмайди, фақат доим энсаси қотиб, безор қилишади. Сен эса — ҳақиқий инсон экансан. О, мен биламан! Сен менга ёмонликни раво кўрмадинг. Мен у оқ танлига қараб турдим. У сендан ҳайқиқиб турди. Олим бўлиш яхши. Балки сенинг ҳали шахсий шо-

фёринг йўқдир. Мен сенга шофёр бўлишим мумкин. Менинг акам бор. У ҳукумат шофёри. Катта докторларнинг ахир ўз шофёрлари бўлиши керак-ку.

Туман буюнкни ғоят ишонч билан ҳайдар, бошқа машиналарни қувиб ўтиб, ортда қолдириб кетар эди. Улар ҳашаматли оромгоҳлар ва баланд уйлар кварталига киришди. Туман ўз буюнкни дарвоза оғзида тўхтатди. Тангара олдинга мункиб кетди. Сўнг у чаққонлик билан чиқиб мулозамат юзасидан Тангарага машина эшигини очиб турди:

— Марҳамат, бошлиқ! Кутиб турайми?

— Ҳа.

Доктор уй остонасини ҳатлаб, ичкари кириши билан бурни танқайган, лаблари ялпоқ, кўринишидан илгари боксёр бўлганлиги аниқ билиниб турган барваста бир одамга дуч келди.

— Сенга нима керак?— хўш кўрмай сўради у.

— Мен министрни кўришим керак.

— Министрни? У сени келгин деб эдимиз?

— У мени кутяпти. Унга доктор Тангара Кунугу келди, деб айт.

Собиқ боксёр кўз қирини докторга ташлаб олди. Унинг бўйи Тангарадан бир қарич баланд эди.

— Мен хонимга айтаман. Исминг нима?

Тангара ўз исмини такрорлади. Уни вестибюль ёнидаги муъжазгина хонага бошлаб киришди. Уй қулоқ битар даражда шовқий-тўполон эди. Барча хотинларни ва уларнинг сон-саноксиз қариндошлари ҳам министрникида истиқомат қилишарди. Хотин-қизлар, болалар, ёш йигитлар бекор саланглаб юришар, бир-бири билан айтишар, бир-бирини чаққиришар, бақирришар эди. Келган одамлар зина ёнида ўтиришарди. Пастаккина столда ўтган йилги эски газеталар қалашиб ётарди. Ёнида папирос қолдиқлари билан тўла кулдон турарди.

— Салом, доктор!

У ўрнидан турди ва бу аёл билан эрталаб гап-лашганини дарҳол пайқади. Аёл ҳам уни таниди, аммо ҳеч нарса билмагандай бемалол қўл узатди.

— Вой, афв этасиз, мен маникюр қилаётган эдим. Бўёқларим ҳали қуриганича йўқ.— У қўлларини букиб, тирсагини тутди. Доктор ҳам унинг билагузугидан юқорисини ушлаб кўришди. Кўз ўнгида ёқутранг тирноқлар, катта-катта узуклар ярақлар, билагузуқларининг олтин занжирлари жиринглаб эшитилар. Бўялган лаблари эски танишини учратгандай табасум ҳадя қилиб турар эди. Юзларидан айёрлик ва ўктамлик барқ урарди.

— Марҳамат, доктор. У ҳозир сизни қабул қилади,— деди таманпо билан министрнинг хотини.

Тағара унинг изидан юрди. Улар зина бўйлаб юқори кўтарилишди. Ҳамма ерда латта-путта, ковуш-повиш, ғижимланган қоғозлар ивирсиб ётар, бурчакка сув тўкилган эди.

— Бунга сира чидаб бўлмайти! Нгоне, йиғиштир тезроқ!— қичқирди хоним иккинчи қават саҳнида тўхтаб,— уларни қиттай бўлса ҳам озодаликка ўргатишнинг имкони йўқ. Ҳали жуда кўп ишлар қилиш керак, доктор, шундай эмасми? Кўп хотинлик министрнинг уйи жудаям унақа чиройли эмас...

Коффи бир кун министрнинг учинчи хотини уйдагиларнинг ҳаммасига ўз ҳукмини тўла ўткази олади деб айтган эди. Улар учинчи қаватга олиб чиқадиган зинага қадам қўйишлари билан манзара кескин ўзгарди: димоққа алланечук хушбўй муаттарлик уфурди. Бу ер «замонавий» хотин тасарруфида эди, бу қават бошқа барча уй эгалари учун ёпиқ эди.

— Қираверинг, доктор!

Бу энг сара замонавий мебеллар билан жиҳозланган мўъжазгина меҳмонхона эди. Барвастандан келган, сал қорин қўйган соғлиқни сақлаш министри уй

кийимида ўтирарди. У ўрнидан туриб, докторнинг истиқболига юрди.

— Сени кўрганимдан ғоят хурсандман, қария. Сен хотиним билан танишмисан? Ўтир.

Улар бир-бирларини мактабда ўқиб юрган чоғларидан билишарди. Ҳар иккаласи ҳам бир қабиладан: буни юз-кўзларидаги мутамосиблик ҳам тўла тасдиқлаб турарди. Тангара мактаб ўртоғининг унча чиройли бўлмаган бир қилмишини эслади: у икки марта синфнинг жамғарма пулини ўзлаштириб юборган эди. У Коффи сингари мустамлака кадрлари врачининг ёрдамчиси унвонини олгунча ўқиди.

— Мен сенинг келганингни сабабини тушуниб турибман,— деди министр, у ўрнидан турди ва Тангарага терс ўгирилиб, кенг деразалардан дарахтларга ва олислардан кўриниб турган қашшоқ кулбаларга, паст-баланд, қийшайган уй томларига узоқ тикилиб турди.— Мен сенга кераклигим учун сен келдинг. Доим ўзи шунақа. Бировга биров керак бўлсагина эслайди. Эҳ, мана шунақанги ғаразли меҳмондўстликни жиним сира ҳам ёқтирмайди-да! Сен мени тушуняпсанми?

— Хўш, мени нимада айблашяпти?

— Имоним комплки, унақа жуда ҳам жиддий айб билан эмас. Тахминимча, бу вақтинчалик бир чора.

— Омего,— сўзини бўлди Тангара, унинг кўзларига қараб туриб,— сен ахир соғлиқни сақлаш министрисан. Сен билишинг керак.

— Бўлмасам-чи! Аммо бу менинг қарорим эмас. Министрлар совети шундай қарор қилган. Сен ёш бола эмассан, ўзинг тушунишинг керак. Одатда бундай қарорлар жиддий мулоҳазалар билан қабул қилинади.

— Қанақанги мулоҳазалар билан?

— Гапни айлантирма,— Омего қўлларини пиджак чўнтагига солиб, ўгирилди.— Биз ҳаммамиз би-

ламизки, сен йирик дипломли мутахассиссан. Албатта, мамлакат сендақа врачларга муҳтож. Аммо бизнинг кадрларимиз юқоридан қабул қилинган қарорларга кўндаланг турмасликлари керак.

— Мен нима қилибман?

— Менга қара, қария, шахсан мен сенинг барча хизматларингни жуда яхши биламан. Аммо гап ҳозир улар тўғрисида бораётгани йўқ. Биринчидан, қарор юқори идораларда қабул қилинган. Иккинчидан, сенга қарши айбнома илгари сурилганлигини ҳам унутма.

— Қанақа айбнома? Айт уларни!

Тангара билмоқчи бўлган нарса фақат ишдан бўшатилганлик сабабини аниқлаш эди холос.

— Қанақа дейсанми!— хитоб қилди министр елкасини қисиб, бошини иддао билан чайқар экан.— Узинг жуда яхши биласан! Сен ахир фронт фаолиятида иштирок этипсан.

Тангаранинг энсаси қотди. Тили калимага келмади. У жилла бўлмаса Фронт ташкилотидан чиққанини ҳам айтиб юборгани келди, кейин яна ўйланиб қолди.

— Мен ўз эътиқодимга эга бўлишга ҳақлиманми?

— Секинроқ, секинроқ. Диктатура ҳақида ҳеч қанақа киноя бўлиши мумкин эмас. Тамбан диктатор эмас,— унинг шахдини қайтарди Омего. (Диктаторликда айбланиш мамлакатда кенг тарқалган эди),— Албатта, ҳар ким ўз шахсий эътиқодига эга бўлиш учун эркин. Аммо касалхонани коммунистик ўчоққа айлантиришга сенинг ҳаққинг йўқ.

— Нимага?

— Ҳа-ҳа! Мен сенга айтаверишим мумкин. Яқшанба кунини Тамбан касалхонада бўлган эди. Лей билан ораларингда қанақа гап бўлди? Бундан ташқари, касалхонадагилар сени касаллар ва уларнинг қарин-

дош-уруғларига референдумда «йўқ» деб овоз беринглар деб айтганини ҳам гапиришяпти.

— Бу нотўғри!— эътироз билдирди Тангара.— Лекин ҳатто шундай бўлган тақдирда ҳам буни ишга ҳеч қанақа даҳли йўқ.

— Сен тушунтириб беришимни илтимос қилдинг. Мен сенинг илтимосингни бажо келтиряпман. Бошқа ҳеч нарса қилиш қўлимдан келмайди. Ҳамма-ҳаммасини тушунаман. Лекин сен менинг олдимга гишт қолипдан кўчгандан кейин келдинг. Менга боғлиқ бўлган нарсаларни — икки ҳафталик дам олиш ёрдамни ва отпускаи пулларингни — сен тўлиқ оласан.

Тангара бирдан якшанба кунини Бирамага ҳақиқатан ҳам «йўқ» деб овоз бериш — мамлакат учун яхши бўлади деб айтганини эслади. Наҳотки, мана шу гап ҳам коммунистик пропаганда бўлса?

— Омега,— деб гап бошлади у бармоқларинини асабий қарсиллатиб.

— Менга қара, қария. Сен ёмон одамлар билан, қаёқдаги пасткаш одамлар билан ошначилик қиляпсан. Ундан кейин сен ҳеч қаерда бўлмаёпсан. Сенинг одамовилигинг, ўзинг тенги одамлар даврасига қўшилишни истамаслигинг — нуфузингга путур етказмоқда. Мен ўзим сени неча марталаб таклиф қилдим! Хўш, нима қилдинг? Сен ё телефон қиласан ёки эса таклифдан бош тортиб, узрнома ёзиб юборасан. Тўғри, киши ўзини бус-бутун ишга бағишлаши мумкин — бу жуда яхши. Аммо лекин яшаш ҳам керак ахир! Мен сени энг сўнгги тўйимга таклиф қилдим. Хотиним шу ерда, ана, ўзи тасдиқлаши мумкин — айтгандай, у ахир фельдшер-анестезиолог. — Хўш, нима қилдинг. Сен шунда ҳам қорангни кўрсатмадинг!..

— Бу рост, доктор,— уни қувватлади министрининг хотини.— Мен қачондан бери сиз билан тани-

шишга орзуманд бўлиб юрардим. — У бошини қуйн эгиб олиб, металдай ялтираб кетган тирноқларини ҳамон лак билан бўяшда давом этар ва ўз ишига бениҳоя берилиб кетган эди. — Мен сизнинг мақола-ларингизни, хусусан сизнинг оқ танли врач билан, унинг оти эсимда йўқ, қилган мунозарангизни ўқи-ганман. Сиз, Африка медицинаси ҳозирда қолақ аҳ-волда, у ўз йўлидан бориб тараққий этиши керак, бунда албатта қадимий терапияни эсдан чиқармас-лик лозим, деб ёзгансиз. Сизнинг қайта ташкил қилиш тўғрисидаги ва врачларни қайта тайёрлаш тўғрисидаги назариянгиз ҳаётга татбиқ этилиши за-рур. Мен сизни тўла қувватлайман. Мен Омегонинг хотини бўлганимдан бери доим мана шу фикрни унинг қулоғига қуйиб келяпман. Референдумдан ке-йин ҳамжиҳатлик доирасида биз ўз муассасалари-мизни қайта кўриб чиқишимиз мумкин. Сиз фик-римга қўшиласизми?

— Мен энди ишламайман, хоним.

Министрнинг хотини бармоқларини ёруққа солди, сўнг уялиш у ёқда турсин, ҳатто аксинча, ўзини кўз-кўзлаб, мақтаниб ҳам қўйди:

— Бугун биз тушлик овқатни губернаторни-кида қиламиз. Шунга андак ўзимга оро беряп-ман.

— Менга қара, қария,— яна гап бошлади ми-нистр. — Мен Тамбан қабулига киришингни маслаҳат бермайман. У сендан жуда хафа. У менга сенинг ка-салхонангда Лей билан қилган мунозаранг тафсилоти-ни айтиб берди. Дарвоқе, анов оқ танлининг хоти-ни ҳалиям сеникидами?

— У жўнаб кетди... Ҳаммаси учун раҳмат.

Улар зина ёнигача, яъни икки «жамиятнинг» ўзаро даҳлсизлик чегара чизигигача бирга бориш-ди.

Тангара машинага ўтирди. Боши ғовлаб, нима қи-

лишни билмас эди. Ҳаммаси бирданига ва жуда тез юз берди. Юз берган ҳодисага ҳали ақл-ҳушини йиғиб ҳушёрроқ баҳо ҳам бера олмас эди. Шофёр у билан гаплашмоқчи бўлар, аммо Тангара жавоб қилмас эди.

Касалхона ходимларига кўринмаслик учун у уйнинг орқа томонидан айланиб ўтишни буюрди. Бьюнк пешайвон олдида тўхтади. Докторни кўришгани ҳаммоно Мань Комбети, Фуссейну, Фанта — ҳаммаси баравар жавур-жувур қила кетишди.

— Доктор!.. Доктор!..— эшитилди Мань Комбетининг босиқ ҳирқи овози.— Чиндан ҳам, бу оқ нусханинг яна қоралар касалхонасига бошлиқ бўлиши рост эканми? Агар сен бу ерда бошқа бўлмайдиган бўлсанг у бошлиқ бўлиб нима қилади? Ё азиз авлиёлар! Ахир оқ танлиларнинг ўз касалхоналари бор-ку?.. У ўша ёққа борсин!

Мань Комбети унинг истиқболига пешвоз чиқиб борарди. Аёлнинг кўзлари ғазабдан ёнар, юзлари қатъий тусга кирган эди. У ўша топда қора мрамрдан ясалган ҳайкалнинг худди ўзгинаси эди. Бақувват қўлларини шахдам-шахдам тўлғар, ҳақорат сўзларини маржондай сидирғасига тизиб, уларни полковник Люк бўйнига иларди.

Ўз ҳаётида жуда кўп ҳодисаларни кўрган шофёр ҳам ҳатто машинасидан чиқиб зўр ҳурмат ва иштиёқ билан Мань Комбетининг сўзларига қулоқ солиб турди. Доя хотиннинг ҳар бир ибораси унинг кулгисини қистатарди. Гезо билан Какпо маъюслик билан бошларини қуйи эгиб олишган эди. Қуёшнинг ўткир нурларидан Гезонинг кўзлари қамашди шекилли, киприкларини пир-пир учириб қўйди.

— Шунақасиям бўлади, Комбети...

— «Шунақасиям бўлади» деганинг нимаси?! Оқ башара сени ҳайдаб, жойингни эгаллаб олсин-да, сен бўлса шунақасиям бўлади, деб туравергин! У мен-

га касалхонага оёқ босмайсан деб айтди... Нима учун?

— У касалхона директори этиб тайинланган. Унинг билан Дьябате ишлайди. Мени эса ҳайдашди.

— Ё азиз авлиёлар! Мен оқ башаранинг ўзимнинг устимдан хўжайинчилик қилишига йўл қўймайман! Мен ҳеч қачон оқлар учун ишламаганман. Ҳеч қачон! Мен сайлов гувоҳномамни шарт-шурт йиртдим-да, унинг тумшуғига отдим.

— Нима қилдинг?

Фанта олдинга чиқди:

— Ҳа, доктор, у полковникнинг юзига тарсаки билан туширди. Яъни аввал доктор Люк уни итариб юборди. У ҳам унинг қилмишига яраша жавоб қилди. Кейин чиқиб кетиб, сайлов гувоҳномасини олиб келди-да, шартта-шартта йиртиб унинг башарасига отди. Ана шундан кейин доктор Люк унга касалхонада қорангни кўрсатма деб дўқ урди.

— Нималар деб алжираяпсан, тушунолмайма, — уни итариб юборди Мань Комбети. — Қаллайи саҳарлаб соядай орқамдан юрганинг юрган. Ё азиз авлиёлар! Мени сенга боғлаб қўйибдими?

— Комбети, бақирма! Доктор шу ерда-я!

— Сен нега гапга аралашасан. Вино бочкаси, йўқол ўша идиш-товоқларингни олдига! Бу ерда сен хўжайин эмассан! Ё азиз авлиёлар!

Фуссейну жим бўлиб қолди ва ўзининг ҳашаматли оқ қалпоғини тузатди.

— Фанта, ишингга бор. Фуссейну, буюм-сайимларни тугиб-бўғиш учун сен одамларингдан бирортасини бера оласанми? Мабодо дурадгорни учратсанг, асбоб-ускуналари билан юборавер. Мань Комбети, ҳамма гап тамом! Болалар, сизлар овқатландиларингми?

— Йўқ... Қорним тўқ.— деди Какпо.

— Менинг ҳам овқат егим келмаяпти,— деди Гезо.

— Шундай бўлса ҳам овқатланиш керак. Шофёр, сенга қанча тўлашим керак?

— Икки минг етти юз эллик. Бу эрталабдан бери юрганингни ҳаммаси учун, доктор. Хоҳласанг, мен сенга юк машина ҳам топиб келишим мумкин? — деди Туман.

— Мен бу тўғрида ўйламаган ҳам эдим. Ҳа-да. Майли, соат учларга келсин.

Меҳмонхонага киришди. У ерга Туман ҳам торти-ниб-қимтиниб кирди. Тангара Какпога деди:

— Унга пулдан санаб бер... Демак, мен сенга ишондим.

— Гап битта, доктор. Мен ўзим соат учга етиб келаман,— деди у пулларни чўнтакка соларкан.— Кўришгунча, бошлиқ!

Тангара бўшашиб стулга ўтирди. Унинг қайнаб тошган куч-ғайрати шу бугуннинг ўзида уни батамом тарк этган эди. Ҳар қачонгидай унга ҳозир ўзини да-дил тутиш руҳи сезилмас эди. Ҳамма нарсадан ҳаф-саласи пир бўлгани билиниб турарди. Ун саккиз йил-лик тинимсиз меҳнат самараси бир куннинг ўзида асфаласофини бўлиб кетган эди.

У ўйга чўмди. Шу вақтга қадар ўзини ҳаддан ташқари қизиққонликда айблаб келаётган миллат-чилар билан халқ ўртасида тезроқ ном чиқаришга ўч бўлган ҳавойи шухратпарастлар, ёлгон пропаганда-нинг баландпарвоз сўзларини ростакам тилла танга ўрнида қабул қиладиган анови бетайин одамлар ўр-тасида у ўзини холис тутиб келишга муваффақ бўл-ган эди. Ҳа, Тангара либерал қарашлар тарафдордир эди. У Африкани қисмларга ажратган ҳар хил куч-лар орасида мувозанат изларди. У ўз фикрида маҳ-кам туриб олиб ҳеч кимга қўшилмасди. Медицинада содир бўлган барча сўнгги кашфиётлардан воқиф эканлиги билан фахрланарди. Врач сифатида у барча чоп этилган нарсалар ва журналларни кузатиб бо-

рарди. Мана энди ўзига-ўзи савол бериб сўраяпти: бу кимга керак?

— Дада, биз касалхонадан кетамизми?

— Нима?! Э, ҳа! Овқатланиш керак. Биз каникулни бирга ўтказамиз. Фақат бу ерда эмас. Биз бувимиз билан боболаримиз олдига борамиз.

— Мен кўприқдан нариги ёқда яшашни ёқтирмайман, у ерлар жуда ифлос,— деди Гезо.

— Начора, ўша ерда яшашга тўғри келади. Фуссейнуни чақиринглар. Мань Комбет!

У кирди.

— Сен биз билан овқатланасанми?

— Мен столга ўтириб овқат еёлмайман. Мен ошхонага бораман.

— Овқатдан кейин нарсаларни йиғиштириб, жойлаш керак. Сен биз билан кетасанми?

— Мен ҳали билмайман. Менга шу ернинг ўзи жуда яхши эди...

XVII. Гувовнома

Лей Агемондан алоҳида, анчагина катта, кенг уй олган эди. У ҳовлининг ичкари томонида бўлиб, унга икки уй ўртасидан ўтадиган тор йўлак билан бориларди. У ерда рассомнинг ишлаши учун ҳеч нарса халақит бермасди. То Тьюмбе кўчиб боргунга қадар у ашқол-дашқоллар омборхонасига ўхшаб ётарди. Бўйра устидан матрац тўшалган бўлиб, устига солдат адёли ёпилган столда бир даста китоблар қалашиб ётар, бурчакда сув кўза турарди. Деворларга қалам билан чизилган суратлар, қораламалар, фотосуратлар кулолчилик нақшлари билан безатилган кўвачалар, ҳайкалчалар осиб қўйилган эди. Каравот тепасига Африканинг алоқа йўллари картаси илиғлик эди: «Олтин соҳил» сўзининг ости қора қалам билан қуюқ қилиб чизилиб, пастига «Гана» сўзи чиройли қилиб ёзиб қўйилган эди.

Лей қанчалик эътироз билдирмасин, Тьюмбе ўз айтганида туриб олди. Рассом ўз буюм-сайимларини йиғиштириб Агемоннинг хонасига кўчиб ўтишга мажбур бўлди. Ростдан ҳам бир неча кундан сўнг у Тошкентда бўладиган ёзувчилар конгрессига жўнаб кетди.

Тьюмбени бир неча кунгача мажлисларга қатнашишдан озод қилишди. Коффи, унга тўла осойишталик берилиши керак, деди. Аммо ўзини соппа-соғ деб билган қиз бунга бўйсунгиси келмади.

— Ҳозир ҳамманинг ўз постида ишлаши гоят муҳим.

— Сен бизга ҳамма нарсадан азизроқсан, шунинг учун ҳам сенинг соғлигингни хавф-хатар остида қолдирмаймиз. Референдумда «ҳа»нинг баланд келиши шундоқ ҳам кўриниб турибди. Фақат бирор-бир мўъжиза юз берсагина аҳвол ўзгариши мумкин. Сен ўзинг яхши биласанки, биз бундай мўъжизага ишонмаймиз. 29 сентябрдан эса курашнинг янги босқичи бошланади. Сен партбюронинг биринчи секретари сифатида партия комитети учун бундан кейинги ишларнинг тартиб-қоидалари тўғрисида доклад тайёрлашинг керак.

Дастлабига кўргани келган ўртоқлар унча узоқ ўтирмади. Унча кўп бўлмади. Одамлар келишар ва бир оз ўтиришиб, секин чиқиб кетишар эди. Аммо икки кундан кейин келиб-кетувчилар сони шу қадар кўпайиб кетдики, гўё Фронт штаби янги бинога кўчган деб фараз қилиш мумкин эди. Кичкина уйчадан ҳар томонга мунтазам йўл-йўриқлар жўнатилиб туриларди. Мунозаралар шу ерда ўтарди. Кучлар нисбати шу ерда ўрганилар эди. Курашнинг энг муҳим нуқталари аниқланарди. Активистлар референдумдан кейин мустақиллик оладиган мамлакатларга кадрларни сарфарбар қилишарди.

28 сентябрь яқинлашган сайин Фронт тобора ак-

тивроқ ҳаракат қилар, халқ галабаси учун, унинг обрў-нуфузи учун курашни тобора жиддийроқ авж олдиран эди. Курашчилар жазога гирифтор қилина бошланди. Унга жавобан агитаторларнинг янги группалари ишга тушди. Реакцион кучлар ҳеч нарсани аямади. Улар ҳеч бир гуноҳи бўлмаган ҳалол, пок хизматчиларни таъқиб остига ола бошладилар. Либерализмда айбланган кишиларга нисбатан заҳарлаш, дағдағалар қилиш, ишдан бўшатил сингари усуллар қўлланилди. Маҳаллий касалхона бош врачининг овоз беришга бир неча кун қолганда ишдан олинниши анчагина жиддий воқеа эди.

Фронт Тангарадан ташкилотдан чиқиш тўғрисидаги хатни олганда унга шундай деб жавоб ёзишган эди: «Биз халқ фаровонлиги, қадр-қиммати ва бахт-саодати учун олиб боришимиз лозим бўлган узоқ курашлар йўлида вақтинчалик умидсизликка тушиб, ҳалол ва илғор кайфиятдаги кишиларнинг биздан чекинишларини биламиз. Биз уларни хиёнаткорликда айбламаймиз. Муайян фурсат ўтгач, бизнинг ватандошларимиз яна ўзимизга қайтишади, биз улар билан бирга бошқа барча халқлар қатори инсоний қадр-қимматларнинг юксак чўққиларига эришамиз».

Жума куни — сентябрь ойининг охири жумаси — Тьюмбе бирмунча тузаълиб, уйдан сайлов гувоҳнома-сини олиб келмоқчи бўлди.

Тьюмбе ҳовлига кириб борди:

— Қалай, тинч-омонмисизлар, яхшилар?

— Тинч-омонмиз, Тьюмбе!

— Ҳа, ишқилиб тинчлик бўлсин!

— Одамзоднинг буюклиги тинчликда! — хор билан жавоб берди аёллар.

— Тьюмбе, қизгинам! Тьюмбе! — дея мажруҳ овозда илтижо қилди қизининг истиқболига ҳалпил-лаб югурган Ухигуэ.

— Ойижон, сенга нима бўлди?

— Бу ҳаммаси отанг туфайли...

Ухигуэ калтак зарбидан тарам-тарам бўлиб шишиб кетган елкасини кўрсатди.

— Агар бошқа хотинлар орага тушмаганда у мени ўлдириб қўярди. Мен чунонам оҳу зорлар қилдимки, шу пайтга қадар бирор жонзот бундай оҳу зорлар қилмаган. Ўзинг қалайсан, Тьюмбе, тинч-омонмисан? Яшаб турган жойинг дурустми?

— Тан-жоним саломат. Икки кун қимирламай ётдим.

Ухигуэ қизини қўлларидан ушлаб, хонасига олиб кирди. Она-бола каравотга ўтиришди, она қизининг қўлидан ушлаганича уни қўйиб юбормас эди.

— Сен билан бўлсам, қандай яхши-я менга!.. Ўша кун сен кетишинг билан у қайтиб келди. Худди қутурган буқанинг ўзи эди. Мени роса болохонадор қилиб сўқди... Мен ҳеч гап қайтармадим... Шундай қилсам ҳам у мени калтаклай кетди. Калтаклайверди, калтаклайверди. Мен чунонам додладимки, эртаси кун бутунлай овозим чиқмай қолди. Ўзинг қалайсан, қизгинам, Тьюмбе, ўзинг тинчмисан?— Ухигуэ қизи билан яна бирга бўлганидан ўз қувончини яширолмасди.

— Ойижон, мен тинчман. Эркин пафас оляпман.

— Биласанми, у хонангда қолган ҳамма нарсаларни битта қўймай олиб кириб кетди,— деди у қизига меҳр кўзлари билан боқиб.

Туғилганидан бери Тьюмбе унинг олдидан ҳеч бир нари кетмаган эди. Она назарида у ҳамон бола, шунинг учун ҳам Ухигуэ уни авайлаб, ардоқлашни ўзининг бурчи деб биларди.

— Мен, ойи, ўз нарсаларимни ва сайлов қоғозимни олиб кетгани келдим.

Ухигуэ баргдек қалтираб кетди: демак, қизи тушмагур онаси учун келмаган экан-да. Дастлаб жаҳли

чиқди. Уни итариб юбормоқчи бўлди. Аммо ўзини тутди. У ҳаммавақт Тьюмбенинг бирдан феъли айниб қолишидан қўрқарди. Унинг юзлари ғамгин тусга кирар, кўзларида ҳасрат ёшлари филтилларди.

Тьюмбе лабларини юмди. Бошини қуйи эгди. Ўз кафтлари билан аста ойиснинг қўлларини беркитди. Ёлғиз меҳр-шафқат ато қилиб турган кўзларини юқори кўтарди.

— Меҳрибон ойижоним, мен ўз гувоҳномамни олишим керак, мен уни отамнинг қўлида қолдиролмайман. Тушуняпсанми?

— Нима деган нарса ўша гувоҳнома? Мендаям доим гувоҳнома бўларди ва доим мен учун отанг овоз бериб келарди. У сендан бошқа ҳамма уйдагилар учун ҳам овоз беради! Яраш, қизгинам! Оқлар сени ҳам, бизни ҳам бир чақага олмайди! Сен бўлса, улар билан курашмоқчисан! «Ҳа»нинг ғалаба қилишини ҳамма яхши билади. Шундай экан, «йўқ» деб овоз беришнинг нима ҳожати бор?

— Ойи, эшит!— у гўё тузукроқ тушунтирмоқчи бўлгандай ўйланиб олди:— Ойи, мен ҳам, менинг ўртоқларимнинг ҳаммаси ҳам «ҳа» ғалаба қилишини билишади. Аммо...

— Ана, ўзинг кўриб турибсан-ку! Шундай бўлгач, ухлаётган шерни уйғотиб нима қиласан. Мазох учун думидан тортиш керакми?! Яна сайловлар бўлади.

— Йўқ-йўқ, ойи, ундоқ эмас! Мен мустақиллик учун курашяпман. Бу сафар овоз бериш мен учун аҳамиятга эга. Гап у ёки бу одамни сайлаш тўғрисида кетмаяпти. Гап бутун ҳаётимиз йўналиши тўғрисида кетяпти. Бу худди сувдай, худди озиқ-овқатдай, худди табассумдай зарур...

— Демак, сен учун овоз бериш мендан ҳам афзалроқ экан-да?— қатъий сўради у.

У хўмрайиб қаради. Юраги аламдан сиқилди. Ухигуэ жавоб кутди.

— Ойи, гап бу тўғрида бораётгани йўқ. Гап ҳозир бутун мамлакат тақдири хусусида боряпти. Бу...

— Мен сендан сўраяпман, гувоҳнома мендан ҳам муҳимроқми сенга?

— Ойи, жон ойижон, менга бунақа савол берма,— Тьюмбенинг товушида болалик навозишлари янгради.

Бу товуш бир вақтлар жажжигина қизи томбидан гапирилган эдики, бу ҳозир онанинг меҳрини товлантириб юборди. Тьюмбенинг бешигини тебратиб ўтказган уйқусиз тунлар, қизалоқнинг биринчи қўйган тетапоя қадамлари, биринчи марта қизалоқнинг «ич, ойижон, муздаккина сув», деб унга сув тўла кўза тутганлари — ҳамма-ҳаммаси кўз олдида бир-бир жонланди. У ўшанда ичкиси келмаса ҳам сувдан ичган эди. Ухигуэнинг юзлари ёришгандай бўлди. У қизининг ўз режаларидан қайтаётгани тўғрисида ўйлади.

— Яхши! Гувоҳнома — бу арзимаган нарса. Аксар оилаларда деярли фақат эркакларгина овоз беришади.

— Ойи...

Яна унинг сўзи бўғзида қолди. У ойнисининг итоатгўй қизи бўлишни истарди. Бироқ гувоҳнома унинг учун жуда зарур эди. Можаросиз иш битмаслигини у сезди.

— Ойи, мен отамнинг олдига бораман.

Овоз қатъий эди. Тьюмбе онаси шаштини қайтармасдан бурун зудлик билан ўрнидан турди. Эшик пардаси пастга тушди.

Қизининг келишидан огоҳ бўлган Жозеф Қозбоғи хона эшиги олдида турарди. Унинг бошида жун қалпоқ ликиллар, кўксидан эса қуёш нурларида товланиб турган воизлик нишони кўринарди.

— Ассалому алайкум, ота?
— Ҳа, қайтиб келдингми?— адоват билан сўради ота.— Нега келдинг?

— Мен овоз бериш учун ўз гувоҳномамни олгани келдим.

— Қайтариб беради деб ўйлаяпсанми? Сен уйдан чиқиб кетгансан, энди бу уйда сенинг ҳеч нарсанг йўқ!

— Йўқ, ота... бу ерда менинг гувоҳномам қолган... Мен уни олмоқчиман.

— Уни гапини эшитдинглар-а,— бақирди Жозеф Коэбоги. Кулгисини яширмоқчи бўлганди, оғзи қийшайиб кетди.— Қани, сен уни қанақа қилиб оларкинсан! У менинг хонамда. Ҳозир олиб келаман, кейин кўрамиз.

У ўз хонасига кириб кетди, бир неча дақиқадан сўнг қайтиб чиқди.

— Мана!— ўшқирди у гувоҳномани ерга улоқтириб, қамчи ўйнатаркан.

Тьюмбе атрофга қаради. Оила аъзоларининг ҳаммаси йиғилиб унга норози бир қиёфада қараб туришар эди.

— Хўш, оласанми?— дўқ урди ота. Унинг кўзларида ваҳший бир даҳшат ёнарди.

Тьюмбе уч қадам олға ташлади, гувоҳномани олиш учун қуйи эгилди, эгилгани ҳамон унинг орқасига чарсиллаб қамчи тушди. У бор кучи билан отасининг қорнига калла қўйди. Коэбоги деворга бориб урилди. У қутуриб унга ташланмоқчи бўлди. Аммо Тьюмбе чап бериб, ногоҳ унинг оёғидан чалиб юборди. Ота ерга гумбурлаб ағдарилиб тушди. Қиз мушукдай чаққонлик билан ўзини четга олиб, гувоҳномани олди, белидаги белбоғини маҳкамроқ тортиб қўйди. Унинг юраги қаттиқ урар эди. У нима қилиб қўйди?

— Сен менга, ўз отанга қўл кўтардинг-а?! Мен

сени лаънатлайман, лаънат сенга! Оқпадар! Илоҳи жумла жаҳоннинг қаҳри ғазабига учра! Сенинг бу қилган ишларингни бутун оламга ёман! Униб-ўсма! Фарзанд юзини кўрма! Туққанинг пес-мохов бўлсин! Лаънатлар бўлсин! Орамизда ҳеч қанақа ота-болачилик йўқ энди. Мана, сенинг отага қилган шафқат-марҳаматинг!

Жозеф Қозбоғи қалпоқ ва қамчисини ерда қолдириб ўрнидан турди. Титраб-қақшаб ютинди.

— Яқин келма, ота!— деди Тьютбе эшик томон қадам босиб. Унинг қарашлари шу қадар қаҳрли эдики, ота ночор чекинишга мажбур бўлди.

— Бундан кейин энди мен сенга ота эмасман! Мен сендан хазар қиламан! Жувонмарг бўл, бахти қаро! Қани, қизинг билан жўна сен ҳам, Ухигуэ, кўчага чиқиб ўзларингни бозорга солинглар!

Қозбоғининг кекирдаги узилаёзди. Бурун тешиклари титради. Овози чийиллади.

— Жўна, кўргани кўзим йўқ сени!

Жозеф Қозбоғи кеккайганича ўз хонасига гумдон бўлди.

Тьютбе асабий ҳолатда гувоҳномани очиб-ёпар, пишиллаб оғир нафас олар эди. Қалб қаъридан кучли бир нидо кўтарилар, бу нидо оила қонунини бузишга ботинган расмана ҳайқириқ эди. У отасининг хотинларига, таёқдай қотиб қолган ойисига бир-бир қараб қўйди.

— Ойи, мен буни истамаган эдим...— Уларнинг кўзлари бир-бири билан учрашди. Тьютбе она кўзларида ўз устидан ҳукм маъноларини уқди.

— Менинг сенга айтадиган ҳеч қанақа гапим йўқ. Сенинг қилган бу ишинг — даҳшат! Йўқ, сенинг аллақандай овоз деб ўзингни мана шундай тутининг мутлақо мумкин эмас. Бунинг сабаби бошқа нарсада! Нимада? Буларнинг ҳаммаси қачондан бошланган? Фақат шу биргина якшанба учун бўлиши мумкин

эмас. Наҳотки, ҳамма нарса кунпаякун бўлса?.. Наҳотки биз ота-оналар бир умр эртанги кун маъносини тушунолмай ўтсак. Оҳ, энди куним битди, ҳаёт билан видолашиш пайти келди.

Тьюмбенинг хулқ-атвори Ухигуэни ларзага келтирди. У ўтган воқеаларни хотирлаб эсга туширмоқчи бўлди, аммо бунга ўхшаганини ҳеч бир эслолмади. Отага нисбатан қўл кўтариш! У Тьюмбени отасига қарши қўл кўтарган деб ҳисобларди. Яшаш-туришида маъно қолмагандай эди. У ўз аждоди — отаси, бобоси, бобокалонларининг қандай ҳаёт кечиришгани тўғрисида ўйларди... Ўтган воқеалар бирин-кетин кўз ўнгида суратланди: болалар туғиларди, қариндош-уруғлар ўларди, оқсоқолларни яшин урарди, ҳосил битмаган йиллар бўларди, қадрдон юртни ташлаб сарсонлик-саргардонлик қилишлар бошланарди, огир ёки яхши йиллар келарди, офат-ўлат бутун-бутун қишлоқларни қуритиб кетарди, мол-қоллар қирилиб битарди. Бу дунёдаги ҳамма нарса бошқа жойларда фойдаланадиган календарларга сира ўхшамаган алоҳида календарь билан белгиланган, тартибга солинган, аниқлаб қўйилган эди.

Оила, унинг оиласи ҳам, бошқа оилалар ҳам асрлар давомида мана шундай яшаб келишган эди. Тьюмбенинг қилган иши эса ҳеч қандай қонун-қонид қолипига сиғмайдиган иш эди. Унинг номини бир нарса деб аташ ҳам қийин эди.

— Ойи, мен ҳалиги...

— Бошқа ҳеч нарса дема, менинг шармандалигимга шармандалик қўшма. Ҳаммани кўзини бақрайтириб туриб сен отангни уришга журъат этдинг! Сен... Кет. Шуниси маъқул.

Қиз тишини тишига қўйди ва шахдам қадамлар ташлаб дарвоза томон юрди.

XVIII. Кўприк ортида

Тангара ўз оиласига, киндик қони тўкилган ўша бир парча ерга қайтди. Атрофдаги ҳамма нарсалар у кетгандан бери жуда ўзгарган эди. Илгарилари бу ердан шаҳарга бориш учун сийқаси чиқиб кетган эски паромга ўтириб дарёдан ўтиш, ундан кейин яна икки километрлар чамаси пиёда юриш керак бўларди. Энди эса дарёнинг у соҳили билан бу соҳилини премьер-министрнинг ифтихори бўлмиш икки қаватли улуғвор кўприк бирлаштириб турарди. Юқори қаватидан от-арава йўли, велосипедчилар ва пиёдалар учун йўлчалар ўтарди. Қуйи қаватига эса темир йўл рельслари ётқизилган; кўприкнинг тош устунлари оқ мармардан ишланган эди. Кўприк шаҳарни қишлоқ билан туташтириб турарди. Унга кенг асфальт йўл келиб уланарди.

Кунугуларнинг уруғ-аймоғи қадим замонлардан бери шу ерда яшарди. У дарё бўйидаги тепаликка жойлашган чор майдондан иборат эди. Дарвозанинг тўппа-тўғрисига жойлашган эски кулба кўзга иссиқ кўриниб турарди. Районнинг шахтёрлар билан зич жойлашиши дарё бўйи қиёфасини тамомила ўзгартириб юборган эди. Ёмғиргарчилик пайтларда пайдо бўладиган ва минглаб яланг оёқлар тепалайвериб билчиллатиб юборадиган қора ботқоқликдан қўланса ҳид кўтарилиб турарди. Кечқурунлари шаҳар томондан эсадиган шамол дарё ва портлардаги барча бадбўйликларни ўзи билан олиб кетарди. Ҳаммаёғи қора-қура болалар, яраларидан қон-йиринглар оққан моховлар, йиртиқ-сиртиқ, латта-путталарга ўралишган эркак ва хотинлар ифлос жойларда уймалашарди. Кўприк билан шахтани район бошига битган бало деб айтишарди. Қош қорайиши билан дарё бўйи ёш-ёш қиз-жувонларга тўлиб кетар, улар ўткинчи йигитларга қош қоқиб, кўз сузиб хиралик қилишарди.

Ишчилар шанба кундан бошлаб, душанба кун эрталабга қадар ичкиликка ружу қилишар, қанчадан-қанча африка арағи билан джинларни, пиволар билан қизил виноларнинг шишаларини бўшатишарди. Квартал кўчаларининг икки томони кета-кетгунча қаҳвахона ва пивохона эди.

Тангара, Мань Комбети ва болалар мана шундай жойга кўчиб келишган эди. Эртаси кун эрталаб доктор болаларни шаҳарга олиб чиқди.

— Ада, қара!— деди унга Гезо.

Улар кўприк ўртасида туришарди. Қулоғигача сувга ботган узун-узун қайиқлар дарё бўйлаб сузиб боришарди. Дарёнинг икки соҳилига йўловчилар тизилишиб олиб бор овозлари билан қийқириб эшкакчиларга мадад беришарди. Олисда яшил дарахтлар қорайиб кўринар, тулука томлар устида эса қуёш нурлари жилваланади. Дарёда кўҳна паром гувилларди.

Тангаранинг кўзи кўприк тепасига қоқилган янги шиорга тушди: «Йўқ!» Яшасин мустақиллик!».

— Юринглар, юринглар, шаҳаргача ҳали узоқ.

— Манави пароход қаёққа боряпти?

— Бу баркас, Какпо. У бошқа шаҳарга боряпти.

— Мен унда сузишни хоҳлайман...

Улар йўлга тушишди. Болалар башанг кийинишган — оёқларида туфли, бошларида кепка.

Шу пайтга қадар Тангаранинг ҳаёти қоқиниш-силкинишларсиз силлиқ ўтди. У ўқиди, ишлади. Вассалом. Турмуш тарзи бобида ҳеч қанақа ногаҳоний тасодифга дуч келмади. Гезо унга ортиқча ташвиш бўлгани йўқ. Тангара ҳаддан ташқари ўзига ишонарди. У ўз санъатини, жарроҳлик кучини, ўз қадр-қимматини ўлим билан юзма-юз келиб синовлардан ўтказарди. Операция маҳалида кураш лаззатини олдиндан суриб, бутун диққат-эътиборини унга қаратар эди. Бемор тузалиб касалхонадан чиқиб кетаётган

пайтда эса унинг вужудини ғурур ҳисси чулғаб оларди. У беморлар учун ишладими ёки шахсий роҳати учунми? Бунини ўзи ҳам аниқ айтолмасди. Баъзан у ўз-ўзидан сўрарди. Нима учун мен медицинани ҳавас қилдим? Ҳаётдан оладиганим нима? Пулми? Ўзим учун ҳузур-ҳаловатми? Ё бошқаларнинг бахт-саодатими? Бу саволлар аксар жавобсиз қоларди. Кундалик ишини у серғайрат мансабдор қандай бажарса худди шундай қунт билан бажарарди. Янги шароит унда мамлакат ҳаётида ўз ўрни, ўз вазифасини аниқлаб олишга ундарди.

Кўприк туғади. Улар бой кварталлар: деярли ҳар кунини янги ҳашаматли магазинлар очилиб турган районга келишди, оқ қўлқоп кийган миршаблар ўз қароргоҳларида туриб олиб, йўл ҳаракатини бошқарар эди. Велосипедчилар, хат ташувчилар, пиёдалар, турли-туман машиналарнинг ҳайдовчилари қўл ҳаракатига итоат қилишарди.

— Доктор! Доктор!

Тангара аёл кишининг товуши эшитилган томонга ўгирилиб қаради.

— Тўхтаб туринг, ўтиб бўлмапти. Доктор Тангара!— Шарлотта қўлларини силкитди.

— Мен бўлсам, тўрт томонга қарайвериб...

— Аҳволлар қалай, болажонлар-чи?

— Яхши, хоним, раҳмат!— жавоб берди Гезо.

— Демак, сиз касалхонада бошқа ишламас экансиз-да, мен бунини радиодан эшитдим. Радиода сизни Мань Комбети туфайли ишдан бўшатирилганингизни айтишди.

Тангара қотиб қолди. Юзларидаги тиртиқлар тортишиб ингичка тортди. «Соғлиқни сақлаш министрининг айтган гапи бундан бошқачароқ эди», ўйлади у.

— Ҳа, Мань Комбети туфайли,— ёлгон гапирди у ўз қабиладошларининг ишлари тўғрисида сўзлашмаслик учун.— Лекин ҳамма ишлар ўз жойига тушиб

кетади! Сиз-чи... Мен сизни Францияга жўнаб кетгандирсиз деб юрган эдим.

— Мен қолишга қарор қилдим. Илгариги ёлғизликка қайтиб бориш учун менда қиттай ҳам хоҳиш йўқ. Менга пенсия тайинлашмоқчи. Сизлар қаёққа отландингиз?

Шарлотта худди ёш боладай бидирларди, гўё унинг қаршисида диққинафас хона эшиги очилиб, чароғон қуёш уни гўё нима хоҳласа шуни қилишга даъват этаётгандай эди.

— Биз магазинларни айланмоқчимиз,— изоҳ берди Гезо ва Шарлоттанинг қўлидан ушлаб олди.

— Жуда соз! Биласизларми, доктор, мен ҳали-ҳозирча меҳмонхонада яшаяпман. Мен ҳали ўзимга квартира ёки хоттедж қидириб топишим керак. Шуниси борки, меҳмонхонага сув ва ўрмонлар бошқармаси ҳақ тўлайди. Юринг, овқатланишдан олдин бир стакандан ичамиз, бунга сиз нима дейсиз? Болалар эса вирожний олишади.

— Борайлик, дада!

Тангара бир дақиқа иккиланиб туриб қолди. У премьер-министр ва соғлиқни сақлаш министри билан бўлиб ўтган суҳбатларни эслади. «Қандай бемаънилик! Менга бир гапни гапириб, радио орқали эса бошқа бир ёлғонни тарқатишади!» У жуда эзилган эди. Фронтдаги ўртоқларини кўриши керак эди. Ушунда ташкилотдан чиқаман деб хат ёзганига ҳозир пушаймон ерди. Аммо ўзига, ўз билимига бўлган ишонч ва иззат-нафс уни тўхтатди: «Мен ўзим кетдим, энди қайтиб боришнинг ҳожати йўқ. Мени ҳайдалгани учун келган деб ўйлашади. Ҳали-ҳозир ўзимни ўзим ҳимоя қила олишга кучим етади», деган фикр ўтди кўнглидан.

— Болалар, биз хоним билан... Ижозат беринг, сизни биз билан овқатланишга таклиф этсак.

— Агар овқат ҳақини менинг тўлашимга ижозат

берсангиз... Қўпинча сизнинг эркаклик диёнатингиз бунга йўл қўймайди...

— Уша ерда кўрамиз. Болакайлар, унақа тез кетиб қолманглар.

Улар такси тўхтатишди. Болалар шофёр ёнига ўтиришди. Тангара билан Шарлотталар орқага. Машина жилди.

Ниҳоят, Мань Комбети ҳам тўнғиллай-тўнғиллай докторнинг изидан у ҳам дарё бўйига кўчиб келди. Эртаси кун паром билан дарёдан ўтиб Бита Йен билан гаплашиб келиш ниятида бозор томон йўл олди. Ҳар қанча ўзгаришлар бўлишига қарамай, у ўз режаларига содиқ қолди.

«Ё азиз авлиёлар! Бутун дунё чаппасига айланиб кетди-ку! Қасалхонага ўзимизнинг доктор ўрнига оқ танли нуххани қўйишди. Яна тагин мамлакат тепасида қора танлилар турипти дейишади! Нега бўлмаса у оқни қорадан афзал кўради. Унинг чаккасига тарсаки билан тушириб мен ҳам боладим! Янаям тузукроқ тазирилини бериш керак эди-ю, бўлмади-да. Анови, биттаси ҳам ўлди, буям яхши: ёшларни айтишича, сиёсат туфайли эмиш. Янги чиққан касаллик илоҳо уларнинг ҳаммасини даф қилсин! Бу тўс-тўполонларнинг ҳаммаси шу якшанбаси туфайли. Мен овоз бермайман. Нима учун овоз берарканман? Яна ўша оқларни башарасини кўриш, улар нимани хоҳласа шуни ижро этиш учунми? Агар хоҳласа, мени ўлдиравериши мумкин! Мен ҳеч қачон оқлар учун ишламайман! Оқларга ишлаш деган сўз, мени ур, деб ўз қўлинг билан унга калтак тутқазиниш деган гап. О, азиз авлиёлар? Йўқ, ҳеч қачон! Доктор-чи? Гезонинг онаси қаерда ахир? Мен анов оқ рўдапони биринчи марта

уйимизда кўрган пайтимда Гезонинг онаси шу эмас-кин, деб ўтакам ёрилаёзганди. Балки доктор унинг билан бирга ётгандир ҳам? Оқ танли хотинлар фақатгина шунақа иш билан шуғулланади деб айтишадди-ку. Эркакларнинг ҳаммаси — бир гўр! Фирт така-нинг ўзи! Йўқ, тезроқ Бита Йенни топишим керак. У Тьюмбе билан докторнинг бошини бир-бирига қўшиб қўйсин».

У тўғри товукфуруш олдига борди. Унга қизил хўроз топиб қўйишни тайинлаб кетган эди. Хўрозни қўлида салмоқлаб туриб ундан сўради:

— Хўрозинг ёшроқми ишқилиб? Палағда қолган хўрозлардан эмасми?

— О заифа! Эркак зотини фарқ қила оласанми? Мана, қара!— деди товукфуруш Мань Комбетини ишонтириш учун хўрозининг у ёқ-бу ёғини айлантариб кўрсатиб.— Қара ўзинг! Ҳали жўжахўроз-ку. Бундан яхшисини тополмайсан: бу, албатта, уларни бир-бирига қовуштиради!

— Сен мени ким деб ўйлаяпсан? У менга мутлақо унақа ишлар учун керакмас!

Мань Комбети пулини тўлаб, зудлик билан Жозеф Коэбоги уйи томон йўл олди.

Ҳовлида бир тўда болалар гуж ўтириб «олампаноҳ оллони» жўр бўлиб баробар қироат қилишарди. Жозеф Коэбоги уларга дарс берарди. У ўқир, болалар эса ундан эшитганларини такрорларди.

— Тинч-омонмисизлар, яхшилар?

— Худога шукур. Сен, заифа, яхши ният билан келдингми бу ерга? Нима қилиб жўжахўроз кўтариб юрипсан?

— Бу жўжахўроз,— деди у хўрозчани баланд кўтариб.— Бу жўжахўроз менга битта топшириқни бажариш учун керак. У ҳали жуда ёш.

— Кўриб турибман! Кўриб турибман!— деди Коэбоги.

— Ухигуэ уйдами?— унинг гапини бўлди Мань Комбети безовта бўла бошлаганини сезиб.

— Рисоладаги хотин уйда ўтиради. Узоқлашса ҳам жуда қисқа вақтга узоқлашади!— жавоб берди у. Болалар жим ўтиришарди.

— Ё азиз авлиёлар! Ҳамиша шундай дейишади-я.— Уни қайириб ташлади Мань Комбети. У сўз ўйинини яхши кўрарди.— Шундай дейишади-ю, лекин қисқа вақт ичида ҳам кўп ишлар қилиш мумкин. Вақт қуёш ёки ёмғир билан ўлчанмайди, балки юрак билан ўлчанади. Ё азиз авлиёлар! Кўпам узоққа кетмагандир.

Бу айтишувда голиб чиқолмаслигига кўзи етган Қозбоги тескари ўгирилиб болалар билан қироатни давом эттирди: «Келур сенинг давру давронинг».

— Ухигуэ, опагинам, сенга нима бўлди? Тани жонинг соғми?— деди у Ухигуэнинг хонасига кираркан.

— Бир оз мазам йўқ. Тезда ўтиб кетади..

— Мен эса беҳабар қолибман. Сенинг олдинга келган эдим. Мана жўжахўроз. Бита Йеннинг олди-га бориш керак.

— Эсимда. Лекин ундан бери жуда кўп воқеалар бўлиб кетди. Тьюмбе уйдан кетиб қолди..

— Бо худо! Мана, нимадан касал бўлган экансан! Нима учун у кетиб қолди? Едингда бўлсин,— давом этди Мань Комбети Ухигуэни оғиз очишга қўймай.— Едингда бўлсин, Бита Йен унинг мамлакатни ташлаб кетишидан қайтариши керак эди. Модомики, ота уйини ташлаб чиқиб кетган экан, демак, у мамлакатни ташлаб кетишдан ҳам тоймайди. Бундан чиқди биз ўз вақтида иш бошлаган эканмиз, кеч қолмапмиз. Қаерда у?

— У Агемонникида,— деди йўталиб.— Отаси уни оёқ-қўлини боғлаб тун бўйи ушлаб турди.

— Тушунарли. Лекин ҳали умидсизликка тушмасан бўлади. Бита Йен бизни кутяпти. Бирга борамиз.

— Бир ўзинг боравер. Менинг бу ердан кетишим мумкин эмас. Балки Тьюмбе мени кўргани келиб қолар.

— Унда ўзим бораман. Мен унинг иккинчи онаси-ман-ку. Фақат унинг бахти саодатини ўйлаб ҳаракат қиламан.

— Оҳ, қани энди у тезроқ турмушга чиқа қолса!

— Сен уни докторга беришга розимисан?

— Сен ахир унга худди онадай нарсасан. Қизим-га. шундай куёв чиқади-ю, мен қандай қилиб йўқ дея оламан.

— Лекин мен сенга айтиб қўйишим керак, доктор энди касалхонада бошқа ишламайди.

— Эшитдим. Менга анов жинни айтган.

— Қайси жинни?

— Коэбоги,— деди Ухигуэ.— Бу уйда ундан бошқа жинни одам йўқ.

«Ё азиз авлиёлар! Эркак киши хотинини урдими, бас — хотин уни жиннига чиқариб қўяди. Балки, анов оқ кепата юзига тарсаки билан туширганим учун мени ҳам жинни деяётгандир?»— деб ўйлади Мань Комбети.

— Мен кетдим, опажон, йўл олис. Агар мени мабодо кўргинг келиб қолса, дарё бўйидан изла. Биз ўша ёққа кўчганмиз.

— Дарё бўйи? Жуда ёмон гаплар юради у ер тўғрисида.

— Докторнинг оиласи ўша ерда яшайди. Сен Кунугулар зотини биласанми? Бу жуда мўътабар зот. Улар ўша ёқдан.

— Билишга-ку биларману, лекин эсимдан чиқиб кетган бўлса керак.

— Мен қайтиб келгандан кейин олдинга кираман. Жиннининг саволларига бошқа жавоб берма,— деди у жилмайиб.

Ҳовлига чиққач, болалар давраси олдида бир лаҳ-

за тўхтаб олди ва бош чайқаб қўйди. Жозеф Козбоги қизил хўрозчадан кўзларини олмас эди. Ипаксимон патларининг чўғдай товланиши унга дарҳол илоҳий қурбонликларни эслатди. Шу фикр ҳаёлидан ўтдию томирларида қон таққа тўхтаб, қотиб қолгандай бўлди: наҳотки Ухигуэ унинг ўлимини хоҳласа?

ХІХ. Референдум

Шундай қилиб, ўйин ўйналган эди. Фақат кутиш керак эди, холос.

Кечадан бошлабоқ ҳаммаёқдан тамтамлар янграй бошлади. Сентябрнинг сўнги шанбаси куни тун бўйи дарё бўйи кварталда винолар сувдай оқди. Мамлакат ҳукмдорлари зиёфатни қуюқ қилди. Қизил винолар, ароқлар, мусалласлар, пиволар, қалампир суви қўшиб тайёрланган хурмо винолари тўкиб ташланди. Маҳаллий ҳукумат мачитларда буқалар сўйиншга, черковлар қуюқ-суюқ овқатлар тайёрлашга фармон берди. Аёллар секциясида неча ўн километрлаб де Голнинг сурати туширилган француз байроғи тасвирланган, премьер-министр сурати акс этган газламалар бепул тарқатилди. Пул совғалари улашилди. Хотин-қизлар энг машҳур ва мўътабар онабошилар бошчилигида ва энг номи чиққан музикачилар ҳамроҳлигида депутатлар ҳамда министрлар яшайдиган бой кварталларга йўл олди. Европаликлар кварталда чиройли кийинган гурос-гурос одамлар министрларнинг ва губернаторларнинг уй бўсағаларида қўшиқ-яллалар айтишиб, рақсларга тушиб, қийқириқлар билан обдон шодиёналар қилишди. Бундай «садоқат»лари ҳамда «оқилона» ишлари учун уларни хурсанд қабул қилишиб, совға-саломлар беришди. «Озод дунё» журналистлари севинчлари ичи-

га сизмай, оёқларини қўлтиқлаб ишга — ўз аппаратлари чироқлари билан ҳамманинг кўзларини қамаштириб, тинмай шақир-шуқур қилишга тушиб кетди. Жунбўшга келган, қайнаб-тошган оломон хитоб сўзлари айтиб қичқиришди. Кўзлари йилтираб, тердан ярақлаган қора башаралар сурати намойишкорона барча Европа пойтахтларига тарқатилди.

Якшанба куни эрталабдан бошлаб халқ байрами янада кучайиб авжга минди. Шанба кунги майхўрликдан кейин ҳали дурустроқ ухлаб олишга улгурмаган аҳоли овоз бериш қутилари томон юрди. Улар ҳар хил йўллардан боришди. Шаҳар аҳолиси асфальт йўллардан юрди. Уларнинг сайлов участкалари мактаб бинолари, мишабхоналар, поликлиникаларга жойлашган эди.

Қабила бошлиқлари катта елпиғичлар остида боришса, ҳожилар (Маккани тавоб қилган мусулмонлар) зарбоф кийимларда, бошларига қуёшсимон ипак сояпарда ушлаган ҳолда хиром этишарди.

Эътиборли оилаларнинг хушбичим, дилбар, юзлари табассумдан гул-гул яшнаган хонимлари участкаларга пиёда ёки машиналарда келишарди.

Қишлоқ аҳолиси мусаффо, қиттай ҳам булутсиз ҳавода, бу жойлар учун сўнгги ёмғир ойи ҳисобланган кўм-кўк сентябрь далалари бўйлаб турнақатор тизилиб боришарди. Улар тилмоч ва соқчиларнинг қаттиқ назорати остида йўл босишарди. Дарё бўйи қишлоқларининг аҳолиси лиқ тўлган қайиқларда жавур-жувурлашиб сузишар, уларнинг ағдарилиб кетай ағдарилиб кетай деб турган омонат қайиқлари қушларнинг яшил салтанати бўйлаб аранг сузиб ўтар эди. Деҳқонлар ерёнғоқ полизлари оралаб ўтишар, уйқудаги кумушранг гул япроқлари бешафқат яланг оёқлар тегиши билан шудринг томчиларини кўз ёшларидай дув тўкарди-да, шу заҳоти очилиб кетарди.

Узун найзалар билан қуролланган фахрий эскорт муҳофазасида тозаланган тоғ сўқмоқлари бўйлаб таниқли зотлардан иборат отличқлар келишарди.

Намойиш кун бўйи тўхтамади.

Вақт алламаҳал бўлиб кетди. Тонг юлдузи кўринди. Фронт биносига ҳар турли сайлов участкаларидан делегатлар йиғилган эди. Уларни у ёқдан ҳайдаб юборишган эди. Сайлов натижалари кетма-кет келиб турарди. Ҳамма куннинг воқеаларини шарҳлаб берарди. Агемон, Нуру, Эль-Эй-Этиан, Самюэль, Тьюмбе шанба кундан бери шу ерда эдилар. Улар овоз бериш маросимининг символик расм-русмини адо этиш учун фақат бир неча минут бинони тарк этишди, холос. Улар «ҳа» ва «йўқ» деб берилган овозларнинг процент ҳисобини чиқаришар эди. «Ҳа» тарафдорларининг ғалабаси ҳамманинг дилини қаттиқ шикаста қилди. «Ҳа» проценти жуда катта эди! Ҳаммада умидсизликка тушиш кайфияти пайдо бўлди. Улар ўз мағлубиятини аниқ сезишарди. Бинода маънос бир сукунат ҳукм сурди. Кураш ҳафталик ва ойликлари, куйиб-пишиб қилинган меҳнатлар, буюк ирода кучи — ҳаммаси бир кечада хаб бўлиб кетди. Мағлубият ҳаддан ташқари оғир бўлди. У халқ қалбида, ўз-ўзларида иккиланиш пайдо қилмай қўймас эди.

— Ҳамма ишларимиз ҳавога кетди... Тунлар, кунлар ҳалқ манфаати йўлида кўрсатган барча фидойилиklarимиз ҳаммаси натижасиз бўлди! Халқни сотиб олиш учун бир қоп гуруч, бир неча қуруқ ваъда, инъом ёки пул бўлса кифоя экан,— деди сукунати бузиб Эль-Эй-Этиан.

Ҳамманинг нигоҳи унга тикилди... Ҳеч ким ҳеч нарса демади, ҳатто шу ойларда ўзларининг ҳақиқий раҳбар ва ташкилотчи сифатида кўрсата олган ўртоқлар ҳам индамади.

Хўрозларнинг қичқириғи эшитилди. Мовий тонг

тун пардасини аста-секин кўтара бошлади. Коффи, Сори, Маигалар кириб келишди.

— Нима янгилликлар бор?— сўради Агемон.

— Мана сўнгги натижа: «ҳа» Гвинеядан бошқа ҳамма ерда ғалаба қилди,— деди ҳорғин ҳолатда Коффи.

Сори скамейка четига келиб Тьумбенинг ёнига ўтирди.

— Лей Африка ва Осие ёзувчилари конгрессига жўнаб кетди. Ўз кадр-қимматига муносиб иш қилган давлат-биргина Гвинея бўлиб чиқди!— такрорлади Коффи. — Бизнинг орамизда фақат ўртоқ Соригина гвинеялик. Ёлғиз у озод ва мустақил.

Шу заҳоти ҳамманинг қўли Сори томон узатилди. Ҳамма уни чин юракдан табриклади.

— Гвинеяга кетамиз! Яшасин Гвинея! Яшасин Секу Туре! Биз ўз оёқларимиз билан озод Африка ерига қадам қўямиз.

— Энди биз қаёққа боришни биламиз,— деди Эль-Эй-Этиан.

— Агемон, кетиш муддати қайси кунга белгиланган? Мен бу ерда бўғилиб ўламан.

— Шошилма...

Маига ўрнидан турди.

— Жой-жойингизга ўтиринглар, ўртоқлар. Йўқ, Сори, сен бу ёққа кел...

Ҳамма жой-жойига бориб ўтирди. Сори улар ўзларидан бор бўлган барча яхши нарсаларни курашга бағишлаганликларини биларди. Улар кучларини ҳам, меҳнатларини ҳам аямадилар. Шунга қарамай, мағлуб бўлиб туришипти. У эса озод, мамлакати мустақил. Номаълум бир туйғу унинг вужудини чўлгаб олди — бу бахт туйғуси эди. Шодлигидан унинг боши гир айланар эди. У ўзининг бу бахтини уларга ҳада қилгиси келарди, лекин у бу озодликни, бу мустақилликни ҳозиргина қўлга киритганлигидан бундай

қилишни қандайдир ноқулай деб билар, андиша қилар эди. У ўзини озод ҳис этарди! Бахт нашъасидан энтикиб қолган эди! Бошига янгидан-янги фикрлар келарди.

— Биз ҳаммамиз Африка шарафи ва ғурури учун курашдик. Биз ёлғиз эмасмиз. Фронт ташкилотида Африканинг турли бурчакларидан вакиллар бор. Фақат биттагина мамлакат озод бўлди. У янги Африка учун йўл очади. Бизнинг ўртоқларимиз Гвинеяга боришади ва улар у ерда бизнинг курашларимиз тўғрисида сўзлаб берадилар. Гвинея, Фил Суяги Соҳили, Сенегал, Убанги, Нигерия, Конго — буларнинг ҳаммаси бизнинг ватанимиз. Қароқчилар томонидан ўйлаб чиқарилган қароқчилар қонуни — қитъамизни бўлак-бўлак қилиб парчалаб юборган эди! Бундай бўлиниши ҳеч қанақа асосга эга эмас. Улар бизни, бизнинг Африкамызни иккинчи Лотин Америкасига айлантирмоқчи эдилар!

Маиға чуқур нафас олди. Унинг юз чизиқлари йириклашди. У олға юрди. Тобора йириклашиб борган унинг улкан сояси Африка харитаси устига тушди.

— Биз пачоқ бўлганимиз йўқ, бу ҳатто сиёсий мағлубият ҳам эмас. Биз яна ишга киришамиз. Майли, қўғирчоқ ҳукумат ва унинг хўжайинлари биз голиб чиқдик деб ўйлашаверишсин. Буни биз алдов деймиз. Улар халққа, деҳқонларга, ишчиларга ёлғон гапиришди. Улар деҳқонлар олиқ-солиқдан озод бўлади, қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг нархи ошадди, деб уларни лақиллатишди. Халқ озод бўлади деб ёлғон гапиришди. Буларнинг ҳаммаси ёлғон! Улар бизга ёрдам беришди, биз учун замин тайёрлаб беришди. Икки йил аввал бу ерда биз беш киши эдик, холос. Беш киши «мустақиллик» деган сўзни шивирлашиб гаплашардик. Энди бўлса бизнинг душманларимиз — Бамакодан, Котондан қуён бўлиб қочиб қол-

ган қочқинлар мустақилликдан юз ўгиришди. Улар шундай қилишга мажбур бўлишди — биз уларни ана шунга мажбур қилдик! — яна ёлғон гапиришга мажбур қилдик. Улар «ҳа» мустақиллик маъносини англатади дейишди. Улар «мустақиллик» деган сўзнинг маъносини бузиб тушунтиряшди. Майли, шундай бўла қолсин! Лекин вақти келиб, уларнинг «ҳа»си тескари ўгирилади, у «йўқ» деган маънога дўнади. Мустақиллик халқ қалбида тирик ва биз бунга эришамиз. Шундай ҳаракат қилишимиз керакки, токи бу ҳақиқий кучга айлансин, сотқин ҳукмдорлар ва тескаричиларни қаддини букишга мажбур қилсин. Бу ҳақиқат шиддатли шамол-бўронга айлансин ва ҳар бир олган нафасимиз, тер ва қонларимиз, қушларимиз сайроғию, қуёшу ой-юлдузлар зиёси — ер юзидаги жамики нарсаларнинг ҳаммаси унинг билан ҳамоҳанг бўлсин. Шаҳарлар, қишлоқлар, далалар: мустақиллик... социализм... дея жарангос урсин, бонг чалиб, ҳайқирсин...

Маининг нутқи ҳаммани руҳлантирди. Кўзлар бир хил истак, бир хил интилиш билан ёнди. «Йўқ, биз енгилмаймиз!» Муштларини тугди Маинга, афтидан, бирмунча ўсгандай эди шу топда. У сўзини шундай тугатди:

— Яшасин Гвинея халқи! Яшасин мард Жазонр жангчилари! Қулликка қарши кураш олиб бораётган бутун мамлакатларнинг жангчилари!

Ҳамма яна барабар тилга кирди, жавур-жувур бошланди. Уртоқлар Сорини қуршаб олишди. Унинг елкаларига қоқишди, савол устига саволлар ёғдиришди. Кейин секин-аста битта-биттадан ёки тўп-тўп бўлиб тарқала бошлашди.

Душанба куни ҳамманинг оғзида фақат референдум бўлди: шарҳловчилар, ғийбатчилар, радио. Муваффақиятдан оғзи қулоғига етган «ҳа» тарафдорлари эса бири қўйиб, бири «ҳа»нинг афзалликларини мақташга тушди. Аллақандай бетамизлар тўдаси

Фронтнинг ёпиқ биноси олдига тўпланиб қийқиришар, ҳақоратлар қилишарди. Худди сеҳр-жодудан бўшгандай кўчалардаги танклар, қўшинлар аллақайёққа гумдон бўлишган эди. Соқчилар казармаларига қайтишган эди.

Тьюмбе Сорининг буюм-сайимларини йиғиштиришга кўмаклашди. Кейин уни ўз уйчасига бошлаб келди. Шу бир неча соат ичида Сори мутлақо ўзгариб қолди. Хаёлидаги нарсалар айқаш-уйқаш бўлиб кетди. У гоҳ бу ерда ўртоқлари билан босиб ўтган йўлини кўз олдига келтирар, гоҳ кечаги, ўтган кунги бир ҳафта, бир ой ёки бир йил олдин юз берган воқеа-ҳодисаларни ўзи учун бирдан бегона ва бефарқ нарсалардай ҳис этар, гоҳ эса ширин орзулар оғушида яна Лабени, жонажон қишлоғини, атрофи дарахтлар билан қуршалган катта майдонни, мажлислар уйини темирчи тоға устахонасини, ўз оиласини кўргиси келиб қолар эди. Балки ҳозир уни ҳеч ким танимас ҳам? Опаси, отаси, акалари ҳаётмикан. Вужудини ифтихор туйғулари чулғаб олди. У ҳам бошқалар қандай бўлса, худди шундай бир одам, лекин у гвинеялик. У буни бутун вужуди билан чуқур ҳис этади. Бундан кейин унинг паспортидаги миллати деган жойда «васийликдаги француз» деган сўзлар энди унинг иззат-нафсига тегмасди. У бутун Африка образини қалбида сақлар эди. Мана, худди улкан иморатдан бир ғишт тушиб кетгандай, Гвинея алоҳида бўлиб ажралиб чиқди!

У бутун кунни Тьюмбе билан бирга ўтказди. Ҳамма гаплар айтиб бўлингани учунми Сори жуда камсухан эди. Тьюмбе ўз севгилисининг камгаплигини тушунарди. У Сорининг фикрларини тушунар ва камгаплиги борасида оғиз очмасди. Кетиш тўғрисидаги масала аллақачон, бундан бир неча ҳафта олдин ҳал қилиб қўйилган эди. Сиёсий жиҳатдан Сорига нисбатан бирмунча билимдон бўлгани учун Фарбий

Африканинг энг марказида мустақилликни қўлга киритган мамлакат халқига мансуб эканлигини, озод мамлакат граждани бўлиш масъулияти туйғусини у Сори онгига сингдирган эди. Илк ифтихор муддатлари ўтиб реал воқеликни англаш соатлари зоҳир бўлади, деб эди у, яъни курашнинг юз бор қийинроқ, минг бор гўзалроқ бўлган янги босқичи муқаддас ишларга доҳиллик туйғуси бошланади, деган эди у. Сорининг қалбидаги Тьюмбега бўлган муҳаббат Африка муҳаббати билан бирга бир бутун бўлиб уйғунлашиб кетган эди.

Улар вақтнинг қанчалик тез ўтаётганлигини сезишмасди. Ташқарида чигирткалар чирилларди. Қуёш ёз фасли кириб келаётганлигидан дарак бериб, майсалари сарғая бошлаган бепоён текисликлар, чанг-тўзонлар билан қопланган дарахт учлари-ю, томларнинг олтиндай сарғайиб турган похолларига, бир-бирига мингаштирилиб ёпилган тунукалар устига ўзининг нур найзаларини отар, уйлар ичига ҳам кириб борарди. Олислардан, ишчи кварталларидан хазин куйга жўр бўлиб, нафис қўшиқ навоси эшитиларди. Қуёшнинг ярақлаши бутун оламни тўлдириб осмон гумбазини ҳам ўз оғушига олган эди. Уйча деразасининг пардаси ёпиб қўйилган, эшикка тўсилган чий қамиш туширилиб қўйилган эди. Агемон ичкари кирмай, шавла солинган мискани остонага қўйди. Улар овқатланиб олишди, сўнг яна ётишди. Тьюмбе қилмишидан хижолат чеккандай бўлиб ер юзининг барча жойларида курашаётган аёллар унинг ўрнида бўлса ўзларини қандай тутишардидек, деб ўзига ўзи савол берарди.

У бағрини ерга бериб ётарди. Белигача яланғоч эди. У тирсакларига таянганича иякларини кафтлари билан тўсиб олганди. Моматалоқ бўлиб кетган этларида йўл-йўл қамчи излари, боши узра дағал соч ўрими диккайиб турарди.

— Биз — Африканинг марказимиз! Африка маркази қаерга жойлашган? Африканинг юраги? Сори, мен сендан сўраяпман.

— Африканинг юраги? Ҳа, Африканинг юраги,— такрорлади у бирон нима дейиш учун. Унинг лаблари икки марта Гвинея деб юборишига озгина қолди. Аммо у ўз ватанининг номини, ўзининг мустақил ватанини айтиш билан Тьюмбени хафа қилиб қўйгиси келмади.

— Африканинг юраги — бу сен!

— О, сен ёлғон гапиряпсан! Африканинг юраги қаерда бирлик учун кураш олиб бораётган бўлса, ўша ерда!.. Кетаётган пайтингда харитадаги «Гвинея» сўзи олдига ёзилган «французлар» сўзини ўчириб ташлашни эсдан чиқарма. Бундан буён французлар Гвинеяси йўқ!

— Ҳа,— деди у девордаги харитага қараб.

У Тьюмбенинг бошини астагина кафтлари орасига олди ва унинг кўзларига узоқ тикилди.

— Менга бунақа қарама,— илтимос қилди у узун киприкларини юмиб.— Кўзимнинг биттаси қисқроқ, сен бунақа қилиб қарасанг уялиб кетаман... Мен ҳатто Коффидан илтимос қилиб кўзойнак ёздириб олмоқчи ҳам бўлдим. Аммо кейин менинг кўзойнак таққанимни кўриб, намунча таманно бўлиб кетмаса, деб одамларнинг гап-сўз қилишидан қўрқдим.

— Тьюмбе, энди сен нима қиласан, мутлақо ёлғизсан! Ахир ҳамма Гвинеяга жўнаб кетяпти,— деди Сори унинг бошини кафтида ушлаганича.

У кўзларини очмади.

— О, мен ёлғиз эмасман,— деди. Унинг овозида қувноқ, шўхчан садолар жаранглаб турарди. У Сорини кўллари юзларидан олиб ташламоқчи бўлди, аммо кўзи қиймас, улар жуда ёқимли эди.

— Гвинеяга ўртоқларнинг ҳаммаси кетишмайди,— акс ҳолда бу тўппа-тўғри қочоқликнинг ўзи

бўларди, бундан ташқари мен «Хотин-қизлар ва коммунизм», «Капитал» китобини охиригача ўқиб туширганим йўқ — сен ҳам ўқимагансан. Ҳай, майли, бугун бу тўғрида гаплашмаймиз. Яхшиси, сен менга стол тепасига илиб қўйилган шиорларни ўқиб бер.

Сори чойшабни олиб ташлаб, стол ёнига келди.

— «Билим — биродарликка, ҳақиқат — ёруғликка бошлайди» (Фредерик Жолио Кюри), мен буни билмас эдим, — иқрор бўлди Сори. — А, мана бошқаси. Эшитяпсанми? «Менимча, қолоқ мамлакатлардаги маҳаллий аҳоли маълумотини ҳаддан ташқари ошириб юбормаслик керак» (Альбер Швейцер). Ана шунанга билдириш! — Сорининг қалбига тиз қадалгандай бўлди. — Бизга бу тўғрисида худди муқаддас авлиёлардай гапиришади — вой савдогарлар-ей.

— Бас, бас, мен фақат кўзларимга тикилиб қарама деб шундай қилдим.

Сори ручкани сиёҳга ботирди, сўнг харитадаги «французлар» сўзи устига қалин чизиқ тортди-да ўчириб ташлади. Ҳатто қоғозни тешиб ҳам юборди.

— Биласанми, Лей жуда яхши пропагандист ва ажойиб журналист. У сураткашликни севади. Ҳамма эса унинг ёзишини истайди. «Саёқ Африка!» китобчасида бир шеър бор, у «Сўқмоқ» деб аталади.

Мен шу сўқмоқ бўйлаб борурман,
Бўлса ҳамки гар бахтим қаро.
Барибир мен йўл ахтарурман.
Жазирама саҳролар аро.
Асов дарё гирдоби узра—
Макр захрин мудом сир тутиб,
Алаҳлаган ўрмонлар ичра
Борурман шу сўқмоқдан ўтиб.
Борурман мен ўзим йўл солиб,
Суяклардан шағал тўксам ҳам.

Қоним билан қориб, шиббалаб,
То абадга қилиб мустақкам.
Боргум, боргум ушбу сўқмоқдан
У элтади одамлар томон.
Тинчлик, дўстлик йўлни қўрмоқдан —
Ўзга ният бўлмас ҳеч қачон.
Майли, жисмим юз пора бўлур —
Барибир шу йўлдан борурман.
Зеро, исмим — Халқ деб аталур.

Тьюмбе чалқанча ағдарилди ва устига адёл тортди. Унинг нигоҳи юқорига қаради. Похол оралиғидан ичкарига ёриб ўтган ёруғлик майдаланиб худди сув остига сочилиб кетгандай эди. Жим қотган ўргимчаклар ҳаммаёқни ўз тўрлари билан тўлдириб юборган эди. Қани энди Тьюмбега қолса мана шу дақиқалар ҳеч бир тугамаса. Унинг учун ҳозир вақтнинг аҳамияти йўқ.

— Кўряпсанми, жаҳлинг чиқмаслиги керак, газабланиш ярамайди. Қуриш, яратиш, тарихини қайта бошдан тузиш керак... Мен энди болаларга Франция тарихини бошқа ўқитгим келмайди. Ҳадемай ўқув йили бошланади. Ана шунда кўрамиз. Оҳ, мен яна иш тўғрисида гапиряпман. Айт-чи, Сори, Гвинеяда нима қиласан?

Сори ватанидан олисда эди. У ўзининг юриш-туришидан батамом норози эди, аммо Тьюмбедан кўнгил узиб кетишга чоғи келмасди. Кун бениҳоя имиллар, ҳамон кеч кирмасди... Бундан роса ўн беш йил муқаддам у Гвинеяни тарк этиб чиқиб кетган эди. Мана энди туйқусдан ватан уни ҳол-жонига қўймай, қайтиб кел, деб чорлаяпти. Ўз виждони олдида бир оз хижолат чекарди. Негаки ўроқда йўқ. машоқда йўқ хирмонда ҳозир бўлиб хурсанд бўлаётганидан ва бу хурсандчилигини яширолмаганидан хижолат чекарди. Виждони унга сен бор кучингни сарфлама

деб таъна қилар эди. Уйча эса унинг нафасини сарқарди. Ҳаммага кўриниш учун кўчага чиққиси, ўзини кўрсатгиси, ўтган-кетганлар билан гаплашгиси, ҳаммага ва ҳар бир дуч келган одамга: «Кўриб қўйинг. Мен Гвинея республикасининг гражданиман! Мен энди француз эмасман, француз фуқароси ҳам эмасман, бирёқлама Уюшмага аъзо эмасман. Мен — умуминсоний Уюшма аъзосиман!»— дея ҳайқиргиси келарди. Бундай қилиш ўрнига эса бу ерда қамалиб ўтирипти. Ҳамма нарса кўз олдида чарх уриб айлана бошлади... Ростдан ҳам Гвинеяга бориб нима иш қилади? Буни ўзи ҳам билмасди. Нима юмуш қилса ҳам майли, ишқилиб озод Она диёр тупроғига оёғи тегса бас! У сўзлай кетди:

— Нега сен боришни истамайсан, Тьюмбе. У ерда сенга иш топилади. Уқитувчилар жуда-жуда керак.

— Сори, сен ҳеч нарсани тушунмайсан! Ҳеч нарсани... Сенинг кетишинг мени хурсанд қилади, деб ўйлайсанми? Йўқ... Аммо мен сен учун хурсандман, шунинг учун хурсандманки, сен ўз юртингга қайт-япсан! Бир вақтлар сенинг: «Тьюмбе, мен кетмасликка аҳд қилдим», дейишингни истардим. Аммо энди ҳамма нарса ўзгарди. Мен энди кетаётганингдан хурсандман. Бу сенинг мамлакатинг. Шундай бўлгач, табиийки, сен у ёққа қайтиб боришни истайсан. Мен ўқитувчиман. Иш топа олишимни жуда яхши биламан — иш ҳаммага ҳам етарли, ошиб-тошиб ётипти. Биз қўлга киритилган ғалаба ва завқ нашъасини суриш учун эмас, янги ҳаёт яратиш учун курашяпмиз. Биз яратмоқчимиз. Шу туфайли олдимизда жуда катта ишлар турипти. Эсингдан чиқмасин, бизнинг мамлакатимиз ҳали озод бўлган эмас, мен эса марксистик партиянинг аъзосиман, қайсики, ўз байроғига биринчи бўлиб «мустақиллик» сўзини ёзган ва биринчи бор Африканинг бу бўлагиди бу сўз баралла янграмоқчи. Бутун район учун жавобгарлик менинг зиммамга ту-

шади. Сен учун, мен учун Гвинеядаги, Габондаги, Чаддаги Дагомеедаги, Судандаги минг-минг ўртоқларимиз учун ҳам. Бу мамлакатларнинг ҳаммаси яхлит бир мамлакат ҳисобланади. Агар биз жанг майдонини ташлаб кетсак, империалистларнинг шодлиги ошади. Аммо биз бунга йўл қўймаймиз!

— Билаган...

— Гапимни тугатиб олай. Мен ахир ўзим кўриб турибман-ку, сен ҳали ҳаммасини тўла тушуниб етмадинг. Жаҳлинг чиқмасин... Менинг учун энг азиз бўлган нарсадан воз кеч деб илтимос ҳам қилма ва мени кетишга мажбур қиляпти деб хафаям бўлма. Мен африкаликман. Африканинг ҳозирги чегаралари — бу мустамлакачиларнинг қўли билан қилинган кирдикор. Буни бир умр ва мутлоқ ёдинда тут!.. Тескари ўгирил, мен кийиниб олай, кейин бирга кетамиз.

— Лекин ўртоқлар айтишдики, бугун кечқурун...— гап бошлади Сори.

— Сен мен билану хаёлинг аллақачонларда. Сен бақувват одамсан. Сен шаҳд билан узоқ ишлашга қодирсан. Аммо кўп нарсаларни ҳали тушунмайсан. Бу ерда ўрганганингни аллақачон унутиб қўйдинг. Биз янги ҳаёт бошлаш учун курашяпмиз. У ерда, Гвинеяда ҳам сени кураш кутяпти.

У нари силжиди. Шу заҳоти хонадонда файз йўқолгандай бўлди. Тьюмбенинг кўзларида ёвуз учқунлар чиқнади. У кийинди. Сори уни паришонхотирлик билан кузатиб турди.

— Билаганми, буларнинг ҳаммаси...

— Гвинея мустақил бўлсин деб,— унинг гапини бўлди Тьюмбе.— Хўш, нимани кутяпсан? Кеч қоласан! Мен кетдим...

У чойнакни олиб, эшик пардасини кўтарди, кўтардию қалқиб кетди. Остонада Ухигуэ ўтирарди.

— Ойи!— хитоб қилди у.

Барча оналар сингари Ухигуэ ҳам руҳан эзилиб,

бутунлай ич этини еб бўлган эди: ахир унинг қизи... у гапирмоқчи бўлар, аммо нафаси қисиб бир оғиз ҳам сўз айтолмасди. Ниҳоят у нафасини ростлаб олди:

— Мана, нима учун сенга озодлик керак экан? Мана шундай яшаш учунми?

— Ойи, менга қулоқ сол...

— Нима? Сен, балки, менга ҳали юбкангни ҳам кўрсатмоқчидирсан? Отанг ҳақ экан! Ҳа, бузуқсан, мана, сен кимсан! Сенинг ишинг кўприкнинг у ёғида битади!

— Ойи... Ойи...— ёлборди Тьюмбе.— Қўйсанг-чи, ахир, унақа эмас... Менга қулоқ сол...

— Йўқ, мен энди ақлдан озиб қоламан! Мана сенга қанақа «озодлик» керак экан? Фоҳиша? Отанг ҳақ: сен энди дарёдаги сувдай йўқолгансан. Агар сенинг ўрнингга эчки боққананда ҳозир бир қўра бўларди!

Тьюмбе бир қадам олдинга босди. Она терс ўгирилиб олди. Худди шу пайт кулбалар ўртасидаги йўлакда Номе пайдо бўлди. Ухигуз унинг соч ўрими-дан маҳкам ушлаганича ўзи билан олиб кетди. Таҳқирланган Тьюмбе қимирлашга мадори келмай, турган жойида туриб қолди. Юзларидан аста-секин ёш томчилари сирғалиб туша бошлади.

Қоронғи тун. Жазирама, булутсиз тун. Қаердадир олис-олисларда оҳу фиғон янграйди ва у маъюс овозлар қанотида учиб тимқоронғилик томон яқинлашадди. Кўҳна дарахтлар ўзларининг қудратли шоҳларини тун сари ёйиб юборган. Юлдузларнинг хафиф ёғдусида аллақандай шаклу-шамойиллар, қандайдир девқомат шакллар, ажи-бужи тош уюмлари кўзга ташланарди.

Хафиф туман ўзининг ипак кўйлаги этаклари билан ер юзини сийпаб борарди.

Карвон бандаргоҳгача сўқмоқлар оша роса олти соат йўл юрди. Орзу қилинган мамлакатга айланган Гвинеяга кетаётган эркак ва аёллар йигирма чоғли одам бўлиб, уларнинг касб-корлари ҳам ҳар хил эди. Сўнгги дақиқаларда жўнаб кетаётганлар тўдасига яна уч киши қўшилди: уларнинг бири ўқитувчи, бири фельдшер, яна биттаси гишт терувчи эди. Ҳаммалари жимгина боришарди: одамларни умид ва таассуф чулғаб олган эди. Уларнинг бирдан-бир умиди — инсоний қадр-қимматларини ўзларига қайтариб берадиган озодликда, ижодий эркинликда эди. Асрлар бўйи бўғилиб келган битмас-туганмас яратувчилик эҳтиёжи, ўз шахсиятини тан олдириш истаги — мана уларни ўзи томон чорлаётган орзу.

— Биз яна қачон кўришамиз?— сўради Сори. Уша куни уйдан чиқиб кетишганларича у Тьюмбе билан гаплашишга имкон тополмаган эди.

Улар колонна олдида боришарди.

— Сен айтганча, агар чиндан ҳам кўришишга иштиёқинг зўр бўлса, у ҳолда, демак, биз албатта кўришамиз. Ҳозир эса жиддий нарсалар тўғрисида ўйлайдиган пайт.

Тьюмбега ўз кучига ишонч руҳи қайтиб келган, дарду аламлар уни пўлатдай тоблаган эди.

— Нима учун, нима учун илгари фақат мен сўрагандим? Мени бошқа хотинларга ўхшамайди деб ўйлайсанми? Мен ҳам бошқа барча аёллар қандай бўлса, худди шундайман. Биз кўринишда ҳар хилга ўхшаймизу, лекин ҳаммамиз ҳам муҳаббатни бир хил қабул қиламиз. Бизни бир-биримиздан фарқ қилдирадиган ҳақиқий нарса бу келгуси ҳаётга бўлган муносабатларимиздир. Мажлис ёки дарсдан кейин ёлғиз қолиб, бу саволни ўзимга ўзим неча марталаб бердим. Лекин мен хотин кишиман, шу туфайли буни ҳарчанд ҳаёлдан чиқариб ташламоқчи бўлсам ҳам удалай олмайман. Гўдак йиғиси, болалар нигоҳи!

мактаб ўқувчисининг танбеҳи, хатти-ҳаракатлари — ҳаммаси уни эсга солиб туради.

— «Агар сенинг ўрнингга эчки боққананда ҳозир бир кўра бўларди — сен сувга тушган тошдай ғойиб бўлгансан», — деб айтди ўшанда ойим.

— Бу тўғрида ортиқ ўйлама, — деди Сори.

— Беихтиёр оғзимдан чиқиб кетди.

— Мана биз етиб ҳам келдик! — деди Қоф-фи.

Улар ботқоқ соҳилдан бир неча қадам берида тўхташди. Қоронғилик ичидан икки кишининг қораси кўринди.

— Сори шу ердами?

— Шу ерда.

— Мана одамлар рўйхати, ол, — деди Манга. — Сен бутун группа учун жавобгар қилиб тайинланяпсан. Йўлга олинган озиқ-овқат етарли. То жойларингга бориб етмагунларингча ҳеч қанақа ҳайқириқ, шиору ҳеч қанақа «Яшасин Гвинея!» бўлмасин. Мана бу ерда кўрсатилган йўл билан сузасизлар. Иложи борича балиқчилар билан учрашмасликка ҳаракат қилинглр. Сизлар билан кетаётган икки аёлга ғам-хўрлик қилишни унутманглр.

— Биз бешовлонмиз, — илова қилди қайси бир аёлнинг овози.

— Ундай бўлса, нур устига аъло нур... Қайиқларга! — Тьюмбенинг кескин овози янгради.

Қоронғида ҳатто кўзларнинг оқи ҳам кўринмас, ammo юзлар бир-бирига яқин, нафас-нафасга туташ эди.

— Сен менга ҳаётимнинг энг бахтли онларини бахш этдинг. Бу ҳаққоний гап, Тьюмбе.

Тьюмбе четроққа чиқди.

— Тьюмбе, сен биз билан кетмайсанми? — сўради аёллардан бири.

— Йўқ, мен қоламан. Вақт бўлди, Сори, кураш

давом этипти,— деб юборди у ҳали ҳам Сорининг ўз ёнида турганини кўриб.

Кўп ўтмай эшкакларнинг шалоपлагани эшитилди. Қоронғиликка фарқлаб бўлмас даражадаги уч қайиқ бурилди-да, дарё ўртасига қараб суза бошлади.

— Қаёққа кетишяпти улар?— сўради Дигбе Тьюмбега мурожаат қилиб. Тьюмбе жавоб бермади. У яна сўради.

— Улар Гвинеяга кетишяпти. У озод мамлакат.

— У ерда оқлар борми?

— Ҳа...

— Эртага ҳар хил ташкилот вакилларининг учрашуви белгиланган. Янги вазиятни таҳлил қилиш керак. Умуман, ҳеч нарса ўзгармади.

— Фронтни қандай қилиб мустаҳкамлаш тўғрисида ўйлаш керак,— гапга аралашди Агемон.

— Айтишларича, Тангара бева Фор билан ёмон гурмаётган эмиш. Унинг Фронтдан чиқиб кетганини ҳеч бир ҳазм қилолмайман,— деди Маига.

Улкан ҳорғинлик Тьюмбенинг елкасини оғир юкдай эза бошлади. Юраклари чок-чокидан сўкилгандай бўлди. У Коффи билан Дигбе ўртасида борарди. Бошқалар уларнинг изидан келишарди.

МУНДАРИЖА

Икки оғиз сўз	5
Муқаддима. Овчи	8
I. Доя	24
II. Врач	48
III. Мустақиллик учун кураш Фронти	75
IV. Мустамлакачилар	95
V. Шиор ёпиштирувчилар	104
VI. Иброҳим қўзичоқлари	111
VII. Шарлотта	125
VIII. Тангарага илҳақлик	133
IX. Гугуртлар ва сардиналар	146
X. Янги тариқатчилар	160
XI. Совчи хотинлар	178
XII. Юракда алам биян	193
XIII. Харматган	209
XIV. Премьер-министр	230
XV. Ота зуғуми	249
XVI. Шартномани бекор қилиш	273
XVII. Гувоҳнома	300
XVIII. Кўприк ортида	309
XIX. Референдум	317

На узбекском языке

СЕМБЕН УСМАН

Харматтан — горячий ветер

Роман

Перевод с издания издательства «Прогресс» Москва,
1966 г.

Редактор *А. Қосимов*
Рассом *А. Москин*
Расмлар редактори *А. Бобров*
Техн. редактор *Н. Жўраева*
Корректёр *Ш. Саватова*

ИБ № 1493

Босмахонага берилди 6.01.81. Босишга рухсат этилди
2.07.82. Формати. 70×108 ¹/₃, Босмахона қоғози № 3
Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма
л. 14,7 Нашр л. 15.31. Тиражи 30000. Заказ № 1463
Баҳоси 1 с. 60 т. Фафур Фулом номидаги Адабиёт
ва санъат нашриёти. 700129, Тошкент. Навоий кў-
часи, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб
савдоси ишлари Давлат Комитетининг Тошкент
«Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмаси
Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Усмон, Сембен.

Гармсел: Роман (Русчадан Ж. Насриддинова тарж.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982—336 б.

Бош врач Тангара ишдан четлатилади . . .

Қим ҳақ — қора танлиларнинг шифокори Тангарами ёки бир ҳовуч мустамлакачиларми? Ё бўлмасам ўз отаси жоҳил Жозеф Козбогига қўл кўтарган қиз Тьюмбе ҳақи?

Африка ёзувчиси Сембен Усмоннинг мазкур романи ана шу саволларга жавоб беради: миллий мустақиллик, озодлик, адолат улуғланади.

Усман, Сембен. Харматтан — горячий ветер: Роман.

И(Афр)

С $\frac{70304-72}{M352(04)-82}$ 134—81 47030000000